

સ્ત્રીકેળવણીનો ખરો ઉપયોગ.

ગૃહશિક્ષણ અને ગૃહકાર્ય

તથા

બાળશિક્ષણ વિધિ.

PROPER USE OF FEMALE EDUCATION.

Instruction and Domestic Duties
and

How a Mother Should Instruct
Her Young Children at Home.

(પતિપત્નીના ધન્યવહારરૂપ પુસ્તક)

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

ડક્ટર પુરુષોત્તમ નારાયણજી.

બાળાનામવરોધયત્તુ કુચરિતં સન્માર્ગમાદર્શયત્ ।
સર્વાવિયાં ચ વિવેકમાશુ હૃદયે મિચનનાયામતઃ ॥
માતૃસચરિતં સુબોધસહિતં સ્નેહેન મંચાયન્ ।
માનં માનવતાં સમાનયતિ યત્તચ્છિક્ષણં સદગૃહે ॥ ૧ ॥

In the course of a conversation with Madame Campan,
Napoleon Buonaparte remarked..... and said.....
"Be it your care, then, to train up mothers who shall know
to educate their children".—Aime Martin.

મુખ્ય.

ફાઈ પ્રીટિંગ પ્રેસ.

સંવત્ ૧૯૪૪, સને ૧૮૮૮.

કિંમત રૂ. ૦૧૧

(આ પુસ્તક સને ૧૮૬૭ ના આક્ટ ૨૫ પ્રમાણે રજીસ્ટર કર્યું છે.)

સ્ત્રીકેળવણીનો ખરો ઉપયોગ.

ગૃહશિક્ષણ અને ગૃહકાર્ય

તથા

બાળશિક્ષણ વિધિ.

The Proper Use of female Education

Home Instruction and Domestic Duties
and

How a Mother Should Instruct
Her Young Children At Home.

(પતિપત્નીના પત્રવ્યવહારરૂપ પુસ્તક)

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

હકર પુરુષોત્તમ નારાયણજી.

बालानामवरोधयत् कुचरितं सन्मार्गमादर्शयत् ।
सद्विद्यां च विवेकमाशु हृदये मिचयनायासतः ॥
मातुस्सचरितं सुबोधसहितं स्नेहेन संचारयन् ।
मानं मानवतां समानयति यत्तच्छिक्षणं सद्गृहे ॥ १ ॥

In the course of a conversation with Madame Campan, Napoleon Buonaparte remarked ..... and said... “Be it your care, then, to train up mothers who shall know to educate their children” --Aime Martin.

મુદ્રાલય:

ફાઈ પ્રીટીંગ પ્રેસ.

સંવત્ર ૧૯૪૪, સને ૧૮૮૮.

કિંમત રૂ. ૦।।

(આ પુસ્તક સને ૧૮૬૭ ના આક્ટ ૨૫ પ્રમાણે રજીસ્ટર કર્યું છે.)

અર્પણ પત્ર.

મુંબઈ સંવત ૧૯૪૪ ના આશ્વિન વદિ ૯, સોમે
તા. ૨૯ મી અક્ટોબર, સને ૧૯૪૪.

શેઠ ગોવર્ધનદાસ ગોકલદાસ તેજ/પાલ

તથા તેમનાં પત્ની

સૌભાગ્યવતી શેઠાણી મોંઘીચઢુ ;

સન્મન શ્રેષ્ઠ,

દેવતિસુખના સાધનરૂપ આ અમારા આપ પ્રત્યે
પરિણામ પૂર્ણપણે પાર પડે એ અમે હંદાર આશ્રય
કેળવેલા આપના ઉત્સુક, અને વિદ્યાવશ્મીરૂપ એક
સંવત્સરી સુરોભિત, આપ સમાન અન્ય દેવતી આપ
(બાટિયા) સ્વસ્થાતિમાં દુર્લભ છે માટે, અને પાતાના
જગપ્રસિદ્ધ સ્વર્ગપાસી પિતાને પગલે આત્મી મૌલસ્યનાં આત્મ
સંવચ્છ કાર્યો ઉત્તરોત્તર અધિક કરવા, વિશેષે કરીને શેઠ
ગોવર્ધનદાસ, આપ ઇચ્છો છો માટે, તેના સુચિન્દરૂપ આ
લઘુ અધિકારમાં અર્પિત અમારા પંચાતી પુણ્યમાર્ગના
આપનેજ અર્પણ કરિયે છિયે તે સ્વીકારશો.

લિં. આપના ઇં. ઇં. ઇં.

અમેાં ઉભય પતિપત્ની

હિં. પુરૂષોત્તમ નારાયણજી

તથા

સૌં. કેસરબાઈ.

પ્રસ્તાવના.

‘ સ્ત્રીકેળવણી અને તેનો ઉદ્દેશ ’ એ વિષય ઘણું વર્ષથી અમારાં મનમાં નિરંતર ઘોળાયા કરતો અને પરસ્પર વારંવાર તે વિષે ચરચા થતી. ઈશ્વર કૃપાથી સંતતિ પ્રાપ્ત થયા પછી તેમને કેળવણી કેવા પ્રકારે આપવી એ વિષય તેમાં વધ્યો ; અને નિત્યકૃત્યમાં પગલે પગલે પ્રસંગોપાત અમારી વચ્ચે પ્રશ્નોત્તર થતાં. વળી પુસ્તકો અને વર્તમાન પત્રો વાંચતાં તેમાં સદૃઢ તેમજ અન્ય સંસારી વિષયોપર વધારે લક્ષ આપી અમે પરસ્પર વિવેચન કરતાં ; અને તેની સાથે આ દેશની ને પશ્ચિમની રીતિ, રીઠી, અને રિવાજની સરખામણી કરી, શું સાફ અને શું નરસુ એનો નિર્ણય કરતાં કરતાં, છેક હમણા (સને ૧૮૮૭ માં) અમે બહાર ગામ સહેલા ગયાં હતો ત્યારે, પાછો ત્યાંથી અમારી વચ્ચે વિયોગ પડતાં પણ એજ વિષયપર અમારો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. પત્રોનો આ જથ્થો યાદી દાખલ સંભાળી રાખવાનું અમે દુરસ્ત ધાર્યું હતું. અને એક દિવસે તેનાપર અનાયાસે હાથ પડતાં એમ લાગ્યું કે એનો લાભ આપણા દેશના અન્ય જનોને પણ મળે તો ઠીક; માટે તેમાં કંઈક સુધારો વધારો કરી સર્વે પત્રો એકઠાં કરી પુસ્તકના આકારમાં પાછાં લખી કહાડ્યાં. મિત્રબાંધવોને બતાવતાં પણ એવી સમ્મતિ મળી કે એ જનસમાજના લાભ માટે પ્રસિદ્ધ થાય તો સાફ. અતે એવાતનો નિશ્ચય થતાં આ અમારા અદ્યપશ્ચમનું પરિણામ પાઠકગણ અને બહુધા પાઠિકાવૃંદ ને અતિવિનયથી સાદર કરિયે છિયે.

અણુધાર્યું આ પુસ્તક અમારી વચ્ચે પરસ્પરના પત્ર વ્યવહાર રૂપ બની આવ્યું છે ; તોપણ એવી રીતિ આપણા આર્થ દેશમાં કંઈ આ નવિન થઈ છે એમ નથી—અસલ આર્થ (ઋષિઓના) કાળમાં તો વિદુષી સ્ત્રિયો હતી એટલે બ્રાહ્મણ ઉપનિષદાદિ, અને ત્યારપછી મહાભારતાદિ ગ્રંથોમાં તેમની વચ્ચે બોધરૂપ સંવાદો પરસ્પર દીકામાં આવેજ છે, પરંતુ વચલા કાળમાંએ લોલિંબરાજ, કાલિદાસાદિ પડિતોએ પણ પોતાના વૈદ્યક અને સાહિત્ય સંબંધી કેટલાક ગ્રંથો પોતાની સ્ત્રીને સંબોધીને રચ્યા છે, તે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

આ પુસ્તકના મુખ્ય વિષય એ થવાથી તેના એ ભાગ કરી, પ્રથમ ભાગમાં સ્ત્રીશિક્ષણનો ખરો ઉદ્દેશ—ગૃહશિક્ષણ, એટલે માતાએ બાળકને ઘરમાં આપવી જોઈતી કેળવણી, અને ગૃહકાર્ય, અર્થાત સ્ત્રિયે પોતાનાં ગૃહરાજ્યમાં સુવ્યવસ્થા રાખવાની જરૂર એ વિષય સમાયલો છે ; અને એજ એ બાબતોમાં સ્ત્રિયોએ પોતાની

ઊંચી કેળવણીનો અને સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને કરવો, અને તેમ ન કરતાં અન્યથા વર્તે તો શી હાનિ થાય, વિગેરે તત્સંબંધી કેટલીક બાબતોની પણ સૂચના કરેલ છે.

ખીજા ભાગમાં સુશિક્ષિત સુસ્ત્ર માતાએ પોતાનાં કુમળી વયનાં બાળકોને તેમનું શાળાશિક્ષણ પ્રારંભ થતાં સુધી મુખ્યત્વે કરીને અને ત્યાપછી પણ ગૌણપણે ગૃહશિક્ષણ એટલે ધરમાં કેળવણી (નીતિની તેમજ વાણી, વિવેક, વિદ્યા આદિની) બહાલથી અને પોતાનાં નિત્યકૃત્યમાં રમત ગમતનું સમ્મેલન કરી તથા વચ્ચે વચ્ચે રમજી ઉત્પન્ન કરી કેવી રીતે આપવી, અને બાળકનું વળણ બુરી આદતોથી અટકાવી સુટેવો તરફ શીરીતે ફેરવવું, તથા બાળક છ વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી માતાએ ધરમાંજ તેને થોડું ઘણું અક્ષરજ્ઞાન સુગમતાથી કેમ આપવું, એ વિગેરે બાબતોની, અર્થાત બાળશિક્ષણ-વિધિ એ વિષય સંબંધી કેટલીક સૂચનાઓ કરેલ છે.

આ પત્રોમાં જે સૂચનાઓ કરેલ છે તે જોકે સંપૂર્ણ નહિ હોય, તોપણ જે જે બાબતો અમારા અનુભવમાં આવી છે તે તથા બહારના પ્રસંગોથી સૂઝી આવી છે તે સર્વેનો સમાવેશ ઘણું કરીને થઈ ગયો છે.

દોષને પાત્ર પ્રત્યેક વ્યક્તિ છે, માટે દોષપર નજર દરગુજર કરી સુચનન ગુણ ગૃહણ માત્ર કરશે એવી આશા છે ; અને આ પત્રોમાં સમાયલી અમારી અલ્પમતિથી ઉત્પન્ન થયલી સૂચનાઓનો લાભ લેશે તો તેથીજ અમારો લઘુશ્રમ સાર્થક થયો સમજીશું.

છેવટ, પ્રખ્યાત અંગ્રેજી વિદ્વાન ડૉ. સેમ્યુઅલ સ્માઇલ્સના “ક્યારેકટર” નામના પુસ્તકમાં અમારા વિષયને પુષ્ટિ મળે એવા અનેક વિચારો ભરપૂર છે, પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને ખીજા પ્રકરણમાંથી ‘ગૃહ-શિક્ષણ’ (Home Education) ને લગતા કેટલાએક ફકરાઓનો સાર આમાં ગૃહણ કર્યો છે, માટે એ વિદ્વાનનો અમે પોતાની તરફથી તથા પ્રજાજન જેઓ આ પુસ્તકદ્વારા એ ફકરાઓનો હેતુ સાર્થક કરશે તેમની તરફથી અત્રે ઉપકાર માન્યા વગર અમારાથી રહેવાતું નથી. તેમજ આ પુસ્તક પ્રજાના લાભને માટે પ્રસિદ્ધ થવામાં કેતેજન સહિત અગાઉથી આશ્રય આપનાર સર્વે ઉદાર સદ્ગૃહસ્થોનો ઉપકાર માની ગ્રંથને અતે તેમનાં નેક નામોની ટીપ આપિયે છિયે.

મુખ્યર્થ,
આશ્વન, સંવત ૧૯૪૪
અકટોબર, સને ૧૮૮૮

{ લિ. પુરુષોત્તમ નારાયણજી
તથા તેમની પત્નિ
સૌંદરેસરબાઈ.

સ્ત્રીકેળવણીનો ખરો ઉપયોગ.

અનુક્રમણિકા

ભાગ ૧ લો—ગૃહશિક્ષણ અને ગૃહકાર્ય.

પત્ર ૧ લું—પ્રસંગ,—સ્ત્રીશિક્ષણના ફાયદા—ગૃહશિક્ષણાદિ ; બાળકનો સર્વે આધાર માતા ઉપર છે ; જ્ઞાનવાન માતા પ્રજાની ઉન્નતિનો મુખ્ય પાયો ; બાળશિક્ષણ વિષે પ્રશ્ન.

પત્ર ૨ જી—ઉપોદ્ધાતરૂપ ઉત્તર, ગૃહશિક્ષણ અને ગૃહકાર્ય—સ્ત્રીકેળવણીના મુખ્ય હેતુ ; બાળકની ન્હાની વય વ્યર્થ જવા દેવી નહિ ; પ્રાચીન આર્યવિદુષીઓથી ગૃહશિક્ષણ મળતું ; વચ્ચે દેશની દુર્દશા—સ્ત્રીશિક્ષણ સાથે ગૃહશિક્ષણ અટક્યું ; ભરતખંડમાં બ્રિટિશ રાજ્ય-પાછો આશાનો અંકુર ; વિદુષી વિક્ટોરિયા દેવીનું રાજ્યતેજ અમર તપો !

પત્ર ૩ જી.—ભરતખંડમાં બ્રિટિશ રાજ્યથી સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર ; બાળલગ્ન, કેળવણીમાં વડુંવિઘ્ન ; પ્રાચીન આર્યોમાં લગ્નકાળવિષે પ્રશ્ન ; બાળલગ્ન ટળે ત્યાંસૂધી સ્ત્રીકેળવણીમાટે શા ઉપાય લેવા, એ પ્રશ્ન ;

પત્ર ૪ થું.—આર્યોમાં અસલ બાળલગ્ન નહિ થતાં ; વચ્ચેના જીલમી રાજ્યોમાં બાળલગ્નની પડેલી ફરજ ; બાળલગ્ન નહિ કરવા-માટે સુશ્રુતનું પ્રમાણ ; બાળલગ્ન ટળતાં સૂધી સ્ત્રીવિદ્યાવૃદ્ધિના ઉપાય,—૧ લો ઉપાય—કન્યાઓને ન્હાની વયે ગૃહશિક્ષણ આપવું ; ૨ જો ઉપાય—કન્યાઓનેસારૂ જૂદી પુસ્તકમાળા રચવી ; ૩ જો ઉપાય—શીખેલી કન્યાને ગુણવાન શીખેલાવેરે પરણાવવી ; પોતાનાં ઘરમાં ગૃહશિક્ષણનો દાખલો આપવો.

પત્ર ૫ મું—બાળલગ્ન વિરૂદ્ધ મનુસ્મૃતિનું પ્રમાણ ; ગૃહશિક્ષણ, માતાની મુખ્ય ફરજ.

પત્ર ૬ હું—ઘરકુટુંબ, બાળકની પ્રથમ કેળવણીનું ઉત્તમ સ્થાન ; સરકારી કાયદા, ઘરકુટુંબના કાયદાની નકલ છે ; જનમંડળનું બંધારણ ગૃહશિક્ષણથી ધરાય છે ; ગૃહશિક્ષણની શિરઆત બાળક જન્મતાં થાય છે ; મનુષ્યનાં જ્ઞાનનો પાયો બાળપણમાં રચાય છે ;

તે વિષે લૉડ બ્રોહામનું મત ; મનુષ્યવર્તનની કેળવણી બાળવયમાંજ મળે છે ; સાઈ' કે નરસું ધર તેના (સ્ત્રી) તંત્રીપર આધાર રાખે છે ; ઉત્તમ ધર તેજ, જેમાં સુનીતિનું શિક્ષણ મળે છે ; નરસા સહવાસથી અનાયાસે તેવુંજ વર્તન ધરાય છે ; બાળકનો સ્વભાવ અનુકરણ કરવાનો હોય છે ; માતા, બાળકના અનુકરણનો પ્રથમ નમુનો.

પત્ર ૭ મું—સુર માતા સો મેહેતાજીઓનો અર્થ સારે છે ; શિષ્યામણ કરતાં દૃષ્ટાંત શ્રેષ્ઠ છે ; બાળકનાં વર્તનપર બાપના કરતાં માતાની અસર અધિક છે : માતાનાં પ્યાર અને સત્તાની મનુષ્ય—વર્તનપર અસર ; ઘરમાં સારી સ્ત્રીની સત્તા એ દુનિયાની ઉન્નતિનું કારણ ; બીજા શિક્ષકો કરતાં માયાળુપણું એ સ્ત્રીજાતિમાં અધિકતા છે ; સાઈ' ધર એ સભ્યતાની ઉત્તમ નિશાળ છે ; અને સ્ત્રી એ તેમાં અભ્યાસ કરાવનાર શિક્ષક છે ; મનુષ્યનું ઉચ્ચવર્તન બાપ કરતાં માથી વિશેષ ધરાય છે ; સ્ત્રીઓનાં આ મહત્કૃત્યની નોંધ મહાપુરૂષોની માફક કવચિતજ લેવાય છે ; તેા પણ સર્વ મહાપુરૂષો માતાઓથીજ શિક્ષણ પામ્યા છે.

પત્ર ૮ મું—માતાઓ થકી શિક્ષણ પામેલા મહાપુરૂષોના દૃષ્ટાંત—નેપોલ્યન બોનાપાર્ટ; સેન્ટ ઓગસ્ટાઇન; ડા. સંમ્યુઅલ જૉન્સન, પ્રથમ અંગ્રેજ કોપ રચનાર; જ્યૉર્જ વૉશિંગ્ટનની માતા, ગૃહકાર્યમાં વિરતી; ડયુક ઓવ વેલિંગ્ટન; માજી પ્રેસિડન્ટ આડમ્સ; રાજ્યાધિકારીયો, કવિયો, ગ્રંથકારો, ચિત્રકારો વિગેરે અનેક મહાપુરૂષો માતાનાં ગૃહશિક્ષણના આભારી છે.

પત્ર ૯ મું—ગૃહશિક્ષણ ને ગૃહકાર્યનો નિકટ સંબંધ; ઘર એ માનવરત્નો ઉપજાવવાનું ઉત્તમ સ્થાન; તેમાં સ્ત્રી રૂપી તંત્રીએ ધારણ કરવા જોઈતા ગુણ—ધોરણ, સમય પાલકતા, અગમ બુદ્ધિ; સ્ત્રીને ગૃહકાર્યમાં મનની કેળવણીની જરૂર—ગણિત; માતાનો પ્યાર—તેને મનની ને નીતિની કેળવણીની આવશ્યકતા; તન, મન, અને નીતિની સંપત્તિનો આધાર કુદરતી નિયમોપર છે; સ્ત્રીઓમાં કુદરતી નિયમોનાં અજ્ઞાનથી ગૈરફાયદા.

પત્ર ૧૦ મું—પુરૂષની પેઠે સ્ત્રી પણ સર્વ કેળવણી લેવાને યોગ્ય છે; (પશ્ચિમ તરફ) સ્ત્રીકેળવણીવિષે કોતા અને વિપક્ષે જ્યાંદે વિચાર; કેળવણી બુદ્ધિ, સ્ત્રીને ગૃહકાર્યમાં કેટલી મદદ કરે છે; ઉત્તમ સ્ત્રીકેળવણીની ઊંચી દેશજનતામાં આવશ્યકતા; કારણ, ગૃહ-

શિક્ષણનો સર્વે આધાર સ્ત્રીકેળવણીપર છે; મનની કેળવણી સાથે નીતિની કેળવણીનો નિકટ સંબંધ.

પત્ર ૧૧ મું—નીતિની કેળવણી વિના મનની કેળવણી અધૂરી ગણાય છે; અધૂરી કેળવણી નુકશાન કારક છે; પ્રાચીન આર્યોની નીતિની સ્થિતિ; સાત્વિક અને નિવૃત્તિની પ્રકૃતિ ઉત્તમ આર્યનીતિનું કારણ; પાશ્વિમાલ્યોની પ્રકૃતિ રાજસી અને પ્રવૃત્તિની છે; અયોગ્ય સ્વાતંત્ર્ય સ્ત્રિઓની નીતિને નુકશાન કારક છે; સ્ત્રિઓએ સદા સ્વતંત્ર ન રહેવા વિષે મનુસ્મૃતિના શ્લોક; સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો ખરો અર્થ.

પત્ર ૧૨ મું—આ (પાછલા) વિષયોપર સ્ત્રિએ માતા દાખલ મનન કરવું; સ્ત્રીને ઊંચી (પાઠશાળાની) કેળવણી કેમ, કેવી ને ક્ષી આપવી તેવિષે પ્રશ્ન.

પત્ર ૧૩ મું—ગૃહશિક્ષણ અને ગૃહકાર્યને અર્થે ઊંચી સ્ત્રીકેળવણી જરૂર; સ્ત્રી તથા પુરૂષની ઊંચી કેળવણી જૂદી જૂદી હોવી જોઈએ; સ્ત્રિઓને ઊંચી કેળવણી આપવામાં નડતાં વિદ્વ; પુરૂષોને પણ કુટુંબનો બોજો તેમને ઊંચી કેળવણીથી અટકાવે છે; આર્ય કુટુંબે (ભાઈ પિત્રાઈ વિગેરે) એકત્ર રહેવાનો ચાલ કેળવણીમાં મદદ કરે છે; એ રિવાજ લૂણ થવાની ધાસ્તી—ગરીબોને હાનિ; સંતતિ પછી સ્ત્રિઓની કેળવણી અટકે છે—ગૃહકાર્યની દ્રજ પડે છે; પ્રાચીન આર્યો બ્રહ્મચર્ય લાંબો વખત પાળી શકતા; સ્ત્રિઓની ઊંચી કેળવણીમાટે તુરત ઉપાય; ખાનગી પાઠશાળાઓની જરૂર—તેથી થતા લાભ; સ્ત્રિઓની પાઠશાળાઓની પદ્ધતિમાટે અગત્યની સૂચનાઓ; પાઠશાળાઓમાં (સ્ત્રિઓ તેમજ પુરૂષોનીમાં) દેશી ભાષાઓ ચાલુ રાખવી; સ્ત્રિઓની પાઠશાળાઓમાં ઊંચી કેળવણીના વિષયો; પાઠશાળામાં ચાર છ વિષયો સાથે શિખવવાનો કદગો રિવાજ; પ્રાચીન આર્ય સ્ત્રિઓની ઊંચી કેળવણીમાટે મનુસ્મૃતિનું પ્રમાણ; સ્ત્રીકેળવણીનો ખરો ઉદ્દેશ—ગૃહશિક્ષણ અને ગૃહકાર્ય.

પત્ર ૧૪ મું—સ્ત્રિઓએ ગૃહકાર્ય તથા ગૃહશિક્ષણ તજી, પુરૂષોની પેઠે બહારનાં કામોમાં પ્રવૃત્ત થવાથી થતાં નુકશાન—ધરકુટુંબમાં થતી ખુવારી, ગૃહશિક્ષણનો લોપ, અને નીતિની લાગણીઓપર થતી માઠી અસર; “ક્રેન્ચ રેવોલ્યુશન”—સ્ત્રિઓની પવિત્ર ગૃહસત્તાવગ્ધાનું પરિણામ; પહેલા નેપોલ્યનની ગૃહશિક્ષણવિષે સૂચના; સ્ત્રીકેળવણી એજ પુરૂષકેળવણીનું મૂળ તથા જનમંડળની ઉન્નતિને;

મૂળ પાચો ; સ્ત્રિયોએ પાકશાસ્ત્ર જાણવાની જરૂર-તેથી દેશને લાભ ; સ્ત્રિયો અહારનાં કાર્યો કરવાને કુદરતથી નિર્માણ થયલ નથી તે વિષે પૂર્વ પક્ષ.

પત્ર ૧૫ મું—સ્ત્રિયો અહારનાં કાર્યો કરવાને કુદરતથી નિર્માણ થયલ નથી તે વિષે શંકા અને પ્રશ્ન.

પત્ર ૧૬ મું—જેમ સ્ત્રિયો અહારનાં કાર્ય નહિં પણ ગૃહકાર્ય કરવાને નિર્માણ થયલ છે, તેમ પુરૂષો પણ ધરનાં નહિં, પણ અહારનાંજ કાર્ય કરવાને નિર્મિત છે,—તે વિષે વિચાર ; પુરૂષોની બરોબરી કે સરસાઇ કરવાની સ્ત્રિયોની વ્યર્થ ઈચ્છા ; સ્ત્રિયોની સરસાઈ તેમની ગૃહસત્તામાંજ સમાયલી છે ; પુરૂષોનાં કામો કરવાની સ્ત્રિયોની ઈચ્છા ; પુરૂષોનાં અને સ્ત્રિયોનાં ખાસ મુખ્ય કામો સ્ત્રીપુરૂષોનાં સામાન્ય ને જોડે કામો ; સ્ત્રીપુરૂષો પોતપોતાના ગુણો ને ખાસ કાર્યોનેલીધે પરસ્પર સહાયક થવા સંજોગાં છે ; સ્ત્રિયોનાં ખાસ કાર્યો સંપૂર્ણ રીતે કરી શકે નહિં ; તેમજ સ્ત્રિયોપણ પુરૂષોનાં ખાસ કામો કરવાને નિર્મત નથી ; સ્ત્રીપુરૂષોનાં સામાન્ય ને જોડે કામો પરસ્પર બંને કરી શકે છે ; વિવાહિત સ્થિતિ સ્ત્રિયોને અહારનાં કાર્યો કરતાં અટકાવે છે ; તે છતાં સ્ત્રિયો અહારનાં કાર્યો કરવા જાય તો નુકશાન વેઠે ; સ્ત્રીપુરૂષો પોતપોતાની સગવડે પરસ્પરનાં કામોમાં મદદ કરી શકે ; માતાનું કામ દાઢ કે ચાકરથી પરિપૂર્ણ થાય નહિં ; માતાજી ગૃહશિક્ષણાદિથી માનવ રત્નો ઉત્પન્ન કરી શકે ; માટે સ્ત્રીજાતિ પુરૂષથી પૂજ્ય—મનુસ્મૃતિનાં વચન.

ભાગ ૨ જે—બાળશિક્ષણ વિધિ.

પત્ર ૧ હું—પ્રવેશક ; બાળક જન્મતાં વાર માતાની નિશાળમાં પ્રવેશ કરે છે.

પત્ર ૨ જુ—બાળકનું વળણ માતાએ સવળી તરફ દોરવું ; બાળકની લાગણીઓ સતેજ રહે તેવો પ્રયત્ન કરવો ; બાળક ન્હાની વયમાં ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ; ન્હાનાં બાળકની જિજ્ઞાસા ને પૃથક્ બુદ્ધિને ઉત્તેજન આપવું.

સ્ત્રીકેળવણીનો ખરો ઉપયોગ.

ભાગ ૧ લો—ગૃહશિક્ષણ અને ગૃહકાર્ય.

પત્ર ૧ લું.

શેગામ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૮ રવિવાર,
તા. ૧ લી મે ૧૯૮૭.

પરમ પ્રિય પ્રાણપતિ !

ત્રી મુંબઈ;

આપ પ્રસંગોપાત્ત મારી આગળ ઘણીવાર કહેતા કે “આગળ કેટલાએક વર્ષ ઉપર આપણા દેશમાં એવો સવાલ ઉઠતો હતો કે ‘પુરૂષે ભણીને શું કરવું?’ પરંતુ કેળવણીનો પ્રચાર વધ્યા પછી તે વાત હવે સાધારણ થવા માંડી છે; અને હવે એવો સવાલ બન્યાં ત્યાં કરવામાં આવે છે કે ‘સ્ત્રીએ ભણીને શું કરવું?’” આના જવાબના પેટામાં—એટલે ગૃહકાર્ય અને ગૃહશિક્ષણ વગેરે સ્ત્રી-શિક્ષણના મુખ્ય ફાયદા ગણી બતાવતાં આપ આ દોહરો મને વારંવાર કહી સંભળાવતા કે “કહે નેપોલ્યન ‘દેશને કરવા આપ્તાદાન, સરસ રીત તો એજ છે, દો માતાને ‘જ્ઞાન.’” અને તેજ વખતે ચાણક્યમાંનો આ શ્લોક પણ મને યાદ આવતો—માતા વૈત્રી પિતા શત્રુચામ્યાં બાલન પાટિતા : । સમામધ્યે ન શોભતે હંસમધ્યે વ્રજાયથા ॥ એટલે જે માઆપ પોતાનાં બાળકોને ભણાવતાં નથી તેઓ બન્ને તેમનાં શત્રુ થાય છે; કેમકે તે બાળકો મ્હોટાં થતાં જેમ હંસોમાં બગલા શોભતા નથી તેમ તેઓ સભામાં શોભતા નથી (અને નીચું જોવું પડે છે)—મતલબ કે બાળકનું રક્ષણ અને શિક્ષણ એ ન્હાનપણમાં જોવું માથી થાય છે તેવું બીજા કોઈથી થતું નથી.

ખરી વાત છે કે બાળક પાંચથી છ વર્ષની વયનું થતાં સુધી તે તદન લાચાર, અજ્ઞાન અને વિના મદદે કંઈપણ ન કરી શકે એવી હાલતમાં હોય છે. બાળક છ વર્ષનું થયા પછી પિતા અથવા હરકોઈ પણ તેનું રક્ષણ કરી શકે છે અને એ વય પછી તે નિશાળે

જવા માંડે છે તો તેનું શાળાશિક્ષણ પણ ગુરને હાથે અને પિતાની દેખરેખ નીચે ચાલી શકે છે; પણ આળક જન્મે છે ત્યારથી તે પાંચ છ વર્ષનું થતાં સુધી તો માતાની દાઝ અને સહનશીલતા જેવી તેની સંભાલ લે છે તેવી બીજાથી લેવાતી નથી.

હવે એ ઉપરથી આપનું કહેવું એમ કે “એ વયમાં બ્યારે આળકનો સર્વે આધાર માતા ઉપર છે, ત્યારે માતા પોતાની ફરજ શું છે તે જો બરાબર રીતે ન જાણતી હોય તો તે ખરેખર પોતાની ફરજ બજાવવામાં પછાત પડે છે. અને તેથી આળકનું જીવન જેવું નિવડવું જોઈએ તેવું નિવડતું નથી ; અથવા તેમાં ઘણી વાતની ખામીઓ રહે છે. કદાચ કોઈ એમ કહે કે ‘આળકનું રક્ષણ તો માતાની-અંદર તેને માટે સ્વાભાવિક દાઝ હોવાનેલીધે દુનિયામાં સામાન્ય રીતે સુધરેલ કે જંગલી હરેક દેશમાં ને હરેક કોમમાં નિશ્ચય જાય છે ; અને કોઈ કહેશે કે ‘શિક્ષણ તે એ વયમાં શું અપાય ?’ પણ જે દેશમાં વિદ્યાની કેળવણીનો પ્રચાર છે તે દેશમાં એ બન્ને બાબત ઉપર વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે ; અને સર્વ દેશને સર્વકાળમાં અનુભવ અને બુદ્ધિથી, પ્રચાર અને રિવાજથી સાબીત થઈ ચૂક્યું છે કે સ્ત્રીકેળવણી એજ પ્રજાને શ્રેષ્ઠ બનાવવાનો મુખ્ય પાયો છે. અને જો માતા જ્ઞાનવાન હોય છે તો આળકને તેનો લાભ પૂરતી રીતે આપી શકે છે.—આ બધી બાબતોનું વિસ્તારથી વિવેચન કરીશ”—એમ વારંવાર આપ મારી આગળ કહેતા. વળી આળકનું રક્ષણ સારી રીતે માતાએ કેમ કરવું તેને માટે ‘આળરક્ષણ વિધિ, વિગેરે વૈદિક સંબંધી અને આળકની મહાવજ્રત સંબંધી પુસ્તકો મારા વાંચવામાં આવેલ છે ; પણ ન્હાની વયમાં આળકને માતાએ શું અને કેમ શિક્ષણ આપવું એ વિષે હજી સુધી મેં ક્યાંય પણ વાંચ્યું નથી. અને આપ ‘તે વિષે રમુજી રીતે સમજણ આપીશ’ એમ પણ મારી આગળ ઘણીવાર કહેતા. પણ તેમ કરવાનો પ્રસંગ આપને પાછો મળ્યો નહિ, એટલામાં આપનું એકાએક મુંઝવે જતું થયું. અત્યારસુધીમાં આપણો વિયોગ કોઈ દિવસે પડેલ નહિ, તેથી આપની શિક્ષણરૂપ વાણીનો લાભ મને નિરંતર મળતો ; અને હમણાં પણ તેથી વિમુખ રહેવા ઇચ્છતી નથી, માટે વિયોગમાં પણ ઉપલી બાબતોની સમજણ આપવાને બહાને તે લાભ મને પત્રદ્વારા આપવાનું ચાલુજ રાખશે, એવી આશા રાખુ છું.

કાર્ય થયું કે તુરત પાછા આ તરફ સિધાવવાની પેરવી રાખશો. કારણ કે આપની તબિયત અચાનક બિગડી આવવાની મને ઘણી ફિકર રહે છે. મારી તથા ન્હાના અને મોટા ભાઈની તંદુરસ્તી હાલ ઠીક છે તેની ચિંતા કરશો નહિં. મ્હોટાભાઈ (ચતુર્ભુજ)નો બાંધો જરા નબળો હોવાથી તેનાપર વધારે અભ્યાસનું દબાણ હાલ કરતી નથી ; અને ન્હાના (હંસરાજ)ને એકાક્ષરી શબ્દોની જેટલી શરૂઆત આપની રૂબરૂ થયેલ છે તેટલીજ તાજી રાખવાનો પ્રયત્ન કરું છું. હાલ અત્રે ગરમી બહુ પડે છે તેથી વિશેષ શ્રમ થઈ શકે એમ છે નહિં. માટે દબાણ રાખતી નથી.

આ પત્રનો ઉત્તર તુરત લખશો એજ વિનંતિ.

લિ૦ નિરંતર આપના ચરણની દાસી

કેસરના પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ વાંચશો.

પત્ર ૨ જી.

મુંબઈ, સંવત ૧૯૪૩ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૧૦ ભોમે,
તા. ૩ જી મે ૧૯૮૭.

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ !

શ્રી શેગામ;

તમારો તા. ૧ લી મેનો કાગળ મને ગઈ કાલે પહોંચ્યો. આ પત્ર તમારાં સાધારણ પત્રોથી કંઈક જુદીજ બાબત પર મારું ધ્યાન ખેંચે છે. જે સવાલ તમે કરેલ છે તે ખરેખર ઘણો અગત્યનો છે. અને તે વિષે પ્રથમ આ પત્રમાં પ્રસ્તાવના રૂપ ફેટલુંક કહી, પછી ગૃહશિક્ષણ—અર્થાત્ બાળકને ઘરમાં કેળવણી આપવી, તે અને ગૃહકાર્ય, એ સ્ત્રીઓના મુખ્ય ધર્મ છે અને તેનેજ માટે સ્ત્રીકેળવણીની ઘણી જરૂર છે, અને તેમાંજ સ્ત્રીકેળવણીનો ખરો ઉપયોગ થવો જોઈયે, કે જેમાં દેશની તે દુનિયાની ઉન્નતિનું મૂળ સમાયલું છે, તે વિષે અને તેને લગતી ફેટલીક બાબતો વિષે પ્રથમ ભાગમાં દર્શાવી, બીજા ભાગમાં બાળશિક્ષણવિધિ એટલે માતાએ ન્હાનપણમાં—૬ વર્ષની અંદરનાં પોતાનાં બાળકને રમત ગમત સાથે કેવું અને કેમ શિક્ષણ આપવું તે વિષે વિવેચન કરીશ.

આજકાલ આપણા લોકોની સમજ એવીજ છે કે પાંચ છ વર્ષનું બાળક થાય ત્યાં સુધી તો તેને કંઈ પણ કેળવણી આપી શકાયજ નહિ; અને તેથી કરી તેને રમતું રખડતું બહીલું મૂકી દે છે. જે કાળમાં તેની અંદર કેળવણીનું બી રોપાતું જોઈએ છે, અને જે કાળમાં તેના બુદ્ધિરૂપી અંકુરપર સુશિક્ષણ રૂપી સ્વચ્છ જલ સિંચન કરી, તેને સુકાવા ન દેતાં, સજીવન રાખવાની જરૂર છે, તે કાળ વ્યર્થ જાય તો પછી આગળ જતાં બાળકના હક્કમાં અને તેથી અંતે આખી પ્રજાના હક્કમાં કેટલો ગેરફાયદો થાય છે; અને જો એ કાળનો સદુપયોગ થયો તો દેશ કેવી આબાદી ભોગવે છે અને તેમાં કેવાં રત્નો ઝળકી નિકળે છે, તે ઈતિહાસ ઉપરથી આપણને સહજ માલમ પડે છે. શું, આપણા પ્રાચીન આર્યવર્તમાં ધ્રુવ, પ્રહ્લ્લાદ, શુક્રદેવ, શ્રીકૃષ્ણ, આદિ મહાત્મ યોગી યદ્ય ગયા તે છેક બાળપણનાં શિક્ષણ વગર થયા છે ! અલબત્ત તેમના પૂર્વ સંસ્કારનો અંકુર તો ખરો; પણ તેને ઉગી નિકળવાનાં સાધન પણ મળેલ ખરાં. તેમાં માતાનો બોધ એ મુખ્ય સાધન હતું. રામ, અને તેમના પુત્ર લવકુશ, એમને પણ ન્હાનપણમાં માતાનું શિક્ષણ મળેલ. પ્રાચીન કાળમાં ભરતખંડમાં એ પ્રચારજ હતો કે બાળકને પાંચ છ વર્ષનું થતાં સુધી માતા તરફનું સુશિક્ષણ મળ્યા પછી તેને ગુરુ કે આચાર્યને હાથે સોંપતા. નહિં તો તે વગર વ્યાસ, વાલ્મીકિ, ને વશિષ્ઠ, જનક, ને જૈમિની, કણ્વાદ, ને કપિલ, ગૌતમ અને ગર્ગ જેવા મહાવિદ્વાન પુરૂષો, જેઓએ અચળ કીર્તિસ્તંભરૂપ સૂત્રો બાંધી સંસારપર ઉપકાર કર્યા છે, તેવા ઉત્પન્ન થાત નહિં.

ગાર્ગી ને મૈત્રેયી, કૌશલ્યા ને કુંતિ અહલ્યા ને દ્રૌપદી, સીતા ને દમયંતી સાવિત્રી ને સરસ્વતી જેવી સતી સ્ત્રિયો, જેઓ પોતાના ધર્મ સંપૂર્ણ રીતે સમજતી હતીઓ, અને જેમણે પોતાના ધર્મ પાળવામાં કઠિણ કષ્ટ વેઠેલ છે, પણ ધર્મનો લોપ આમરણાંત થવા દીધો નથી તે શું વિદુષીઓ હોવી ન જોઈયે ? પોતે જ્ઞાનવાન છતાં એવી સ્ત્રિયો પોતાનાં બાળકોને સુશિક્ષણ ન આપતાં ક્ષણભર પણ બહીલાં મૂકી દે એ કેવળ અસંભવિત છે ! તેમની સામાન્ય વાતચિત, તેમનું લાલન પાલન, અને તેમનાં બાળકસાથના દરરોજના સાધારણ એકામાં પણ શિક્ષણ હોય છે. નિત્યકૃત્યના નિયમોમાં તેમનાં બાળકોને શિક્ષણ મળે છે. એ ઉપરાંત તેઓ

ખાસ પોતાનાં કુમળી વયનાં બાળકોને માટે તરેહ તરેહની યુક્તિઓ શોધી તેમને શિક્ષણ આપે છે.

આવીરીત આપણા દેશમાંથી સ્ત્રિઓમાં વિદ્યાનો પ્રચાર કમ થયા પછી જતી રહી. જેમ જેમ સ્ત્રિઓમાંથી વિદ્યા નષ્ટ થઇ, તેમ તેમ ગૃહશિક્ષણ બંધ પડતું ગયું; અને અંતે પ્રજા સમસ્તમાં વિદ્યા વધતી અટકી, ધર્મનો લોપ થવા માંડ્યો, વિદ્વાનોની અછત થઇ, સદ્ગ્રંથો રચાતા બંધ પડ્યા, એટલુંજ નહિં પણ જૂના ગ્રંથોનો પણ લોપ થયો, સત્ય શાસ્ત્ર સંતાઇ ગયાં, અને આર્ય દેશની દુર્દશાના શનિશ્વર બેઠા—માંહોમાંહે કળહ વધ્યો, ધર્મનો ધ્વંસ થયો, મતલબી બ્રાહ્મણોએ અને વેપારી વિદ્વાનોએ અધર્મ ચલાવ્યા—સ્ત્રિઓનું શિક્ષણ બંધ કર્યું—રાજ્યોને મૂર્ખ રાખ્યા, તેથી તેઓ બુદ્ધિહીન અને બલહીન થઈ, એશ આરામમાં પડી, સ્વરાજ્યમાં સ્વેચ્છિત સત્તા ચલાવી, પ્રજાને પીડવાને પ્રવૃત્ત થયા; એટલુંજ નહિં પણ તેને ધર્મ વ્યવસ્થામાં રાખવાને અશક્ત થયા, અને અંતે પોતાના રાજ્યનું પણ રક્ષણ કરી શક્યા નહિં—માંહો માંહે દ્રેષ ને ઈર્શા વધ્યાં; કુસંપ જાગ્યો, ઝગડા થયા, એટલે આ દેશની અસલની ઝાઝાલાલીપર મોહિત થઈ ટમટમી રહેલા વિદેશીઓનું જોર ફાવ્યું. એક તો દુર્બળતા થયેલી હતી તેમાં વળી ધનના લોભી, વિષયી ને ધર્માંધ અફગાન, તુરકડા ને મોગલોએ જીલમ વર્તાવી દેશની પૂરી દુર્દશા કરી. ધન હરણ કરવાને અને સ્ત્રિઓની લાજ લૂટવાને તેઓએ એટલે મુધી જીલમ કર્યો કે લોકોને પોતાના ઘર સંસારનું રક્ષણ કરવું મુશ્કેલ થઇ પડ્યું—સ્ત્રિઓ અને બાળકો સંભાળવાં કઠિણ થઈ પડ્યાં. ઘરમાંથી બહાર નિકળવાનું ફાવે નહિં, તો વિદ્યા ભણવાની વાત તો ક્યાંજ રહી ગઈ.

એ પ્રમાણે કાણ જાણે કયાં પૂર્વનાં પાપે, કે પછી કાળચક્રના ભ્રમણમાં સુખ દુઃખ—ચઢતી પડતી, એક પછી એક ભોગવવી નિર્માણજ થયેલ હોયની, તેને લીધે, કે પછી દુર્દૈવે અચાનક આવી મળેલા પ્રતિકૂળ સંજોગોને લીધે આર્ય દેશ તન, મન, ધનહીન થઇ દીનપણને પ્રાપ્ત થયો. ભારત જનની આજે સુપુત્રો ને સુકન્યાઓ વગર પોતાનો સારોદ્ધાર થવા માટે વંઝાવત્ વલખાં મારે છે !!

પણ નહિં. હજી આશાનો અંકુર છેક નષ્ટ થયો નથી—બ્રિટિશ રાજ્યનો અમલ થયા પછી દેશમાં વ્યવસ્થા થવા માંડી છે—

લોકો શાંતિમાં સુખ ભોગવવા માંડ્યા છે, અને કેળવણીનો લાભ લેવા લાગ્યા છે. જે વિદ્યાદેવી અસલ આ દેશમાં વાસ કરી, પ્રજા-પર પોતાનો વરદહસ્ત સ્થાપી, ઉત્કર્ષરૂપી આશિર્વાદથી પ્રલીભૂત કરતી, તેજ આજે પશ્ચિમમાં વિરાજમાન છતાં પોતાના દીન અવસ્થાને પહોંચેલાં પુત્રપુત્રિયોપર દિલની દાઝ આણી વાતસલ્ય પ્રેમથી ક્ષેમ થવા દૂરથી પણ પ્રેરક કેમ ન થાય !

આજ લગી જેટલે દરજ્જે પુરૂષોમાં કેળવણીનો પ્રચાર થવા માંડ્યો છે તેટલોજ જે સ્ત્રિઓમાં પણ થાત તો ઘણું કાર્ય થઈ શકત. પણ વયમાં થયેલી અવ્યવસ્થાનેલીધે દુષ્ટ રિવાજોએ જડ બા-લેલી, તેથી અનેક અડચણો આડે આવવા લાગી. છતાં પણ, વિદ્યાદેવી પ્રેરિત પશ્ચિમનાં વિદ્વાન અને વિદુષીઓને આ દેશની દાઝ આવી છે ; અને વળી આપણા દેશપર હાલ રાજ્ય કર્ત્તા શેહેનશાહોનું મહારાણી વિક્ટોરિયા જાતેજ વિદુષી છતાં અતિ દયાળુ ને પરોપકારી દિલનાં છે તો પોતાની (સ્ત્રી) જાતિમાં ને પ્રજામાં સુધારો થવાની કાળજી કેમ ન રાખે ! હું ઇચ્છું છું કે એ વિદુષીનું રાજ્યતેજ અમર તપો, અને આ દેશની પ્રજા તેમના શીતળ છત્ર નીચે શાંતિમાં વિદ્યાવૃદ્ધિ કરી, તેના અમૃત ફળ ચાખી, સુખ એનમાં રહી, એ મહાદેવીને નિરંતર યશ આપો—તથાસ્તુ.

તમારી જાણાસા પૂરી કરવા તમારી માંગણી સ્વીકારી, હાલ આ પત્રમાં પ્રસ્તાવનારૂપ આટલુંજ લખી મુખ્ય વિષયની શરૂઆત આવતા પત્રમાં કરવા ધારું છું.

મારી તંદુરસ્તી હમણા ઠીક છે. આપણા બન્ને ચિરંજીવની તંદુરસ્તી તથા શિક્ષણ વિષે લખ્યું તે જાણી સંતોષ થયો છે. ફરી પણ એજ રીતે ખબર લખતાં રહેશે તુરંત એજ—

લિ૦ તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન

પુરૂષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

પત્ર ૩ જી.

શેગામ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના વૈશાક શુદ્ધિ ૧૩ ગુરુવાર,
તા. ૫ મી મે ૧૮૮૭.

પરમપ્રિય પ્રાણપતિ !

શ્રીમુખધ;

આપનું તા. ૩ જી મેનું પત્ર પહોંચ્યું ; તે વાંચી મારા મનપર ઘણીક અસર થવા લાગી, અને ઘણા ઘણા વિચાર ઉત્પન્ન થયા. આપે ગૃહશિક્ષણ વિષે લખવાની શરૂઆત કરવા પેહેલાં પ્રસ્તાવનારૂપ જે કંઈ લખ્યું છે તેમાં ખરેખર ઘણીક અગત્યની બાબત જણાવી છે—સ્ત્રીકેળવણી એજ પ્રજાની અને દેશની ઉન્નતિનું મુખ્ય કારણ છે એ આપે યથાસ્થિત દર્શાવ્યું છે. અને તે હું પણ જાણતાં છતાં આપના ઐતિહાસિક દાખલાઓથી મારી વધારે ખાતરી થતી જાય છે. આપણા દેશની પ્રથમ ઉન્નતિ એજ કારણથી હતી ; પણ પાછળથી સ્ત્રીકેળવણીનો લોપ થયાથી ઉન્નતિ ઘટી ગઈ તે આજે સદજ આપણા અનુભવમાં આવે છે.

બ્રિટિશ રાજ્ય થયા પછી સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર પાછો ચાલવા માંડ્યો છે ; અને તેથી દેશોન્નતિની આશા પાછી રખાય છે ખરી. પણ તેની અંદર નડતાં વિદ્વો જે આપે દર્શાવ્યાં છે તેમાં સૌથી મોટું વિદ્વ આપ સૂચન કરતાં વીસમ્યા હો એમ લાગે છે. મને તો તે વિષેનો અનુભવ છે, એટલે નિરંતર તે વિષય મારા મનમાં રમે છે. બાળલક્ષ એ સ્ત્રીકેળવણીની વચ્ચે આવતું સૌથી વડું વિદ્વ છે; અને તે દૂર કરવાના સર્વથી જાણીતા ઉપાય લેવાવા જોઈએ છે. આપના કહેવાપરથી અને “ગુજરાતી” વર્તમાન પત્ર વાંચવાપરથી હું જાણું છું કે, સ્વામિ દયાનંદ સરસ્વતીએ તથા મિ. મલબારીએ એ સંસારિક સુધારણામાં નડતાં વિદ્વ માટે ઘણા ઘણા પ્રયત્ન અને ભાષણો કર્યાં છે. લાક્ષમાં પંડિત ધંદુલાલાજીએ પણ ભાષણો આપી વૈષ્ણવ લોકોમાં સારી અસર કરવા માંડી છે.

તોપણ કેટલાક પંડિતો વારંવાર બાળલક્ષને ઉત્તેજન આપનારો જે આ શ્લોક—અષ્ટવર્ષા મવેદ્ઘૌરી નવવર્ષાચરોહિણી । દશવર્ષા મવેત્ કન્યા તતોર્ધ્વચ રજસ્વલા ॥—તેને મૂકતા નથી. તેથી મને વિ-

ચાર થાય છે કે એ શ્લોક કોઈ પ્રમાણુ ગ્રંથનો છે કે રખડો છે? અને હાલમાં ચાલતો બાળલક્ષ્મીનો રિવાજ કંઈ અસલનો હોય એમ લાગતું નથી; કારણ કે, રૂઝિમણીવિવાહ, દ્રૌપદીસ્વયંવર, સીતા-સ્વયંવર, દમયંતીસ્વયંવર વગેરે અસલી આર્યસ્ત્રિયોનાં ચરિત્ર અને સ્વયંવરો વાંચતાં માલમ પડે છે કે, તેઓ પૂરી સમજણમાં આવ્યા પછીજ તેમનાં લગ્ન થયેલ છે—એટલે કે, લગ્ન તે શું, અને લગ્ન થયા પછી તેમના શા ધર્મ છે, તે તે વખતે તેઓ સારી રીતે સમજતી હોવી જોઈએ. પણ શાસ્ત્રમાં લગ્નકાલવિષે શું કહેલ છે તે આપની પાસેથી જાણવા ઇચ્છું છું.

બાળલક્ષ્મી રૂપી વિદ્યા દૂર થાય તોજ પુરુષોને તેમજ કન્યાઓને બ્રહ્મચર્ય અવસ્થામાં વધારે વખત રહી શાળાશિક્ષણ પૂરતું લેવાનો લાભ મળે. હાલ જે ન્યાતોમાં કન્યાઓની અછત છે તેમાંતો પુરુષોને સહજ તે લાભ મળેછે. પણ કન્યાઓને ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે દુષ્ટ રિવાજ ચાલુ હોવાથી અથવા કેટલાંક બહેનોથી એ લાભ મળતો નથી, તેને માટે પ્રયત્નો ચાલેછે, તો કેટલોક વખત વીત્યા પછી તેમને પણ લાભ મળવા માંડશે. તોપણ ત્યાં સૂધી તેમને સારી કેળવણી મળે તેને માટે શા ઉપાય લેવા જોઈએ તે પણ સાથે સાથે જાણવા ઇચ્છું છું, તે માટે તે કૃપા કરી આપ કહેશો. કારણ કે મારો પોતાનો અભ્યાસ એજ કારણથી અધૂરો રહેલ છે, તે અનુભવ ઉપરથી અનુમાન થાય છે, કે મારા જેવી મારી કેટલીક બહેનોને વિદ્યાનો ખરો લાભ લેવાથી કમનશીબ રહેવું પડતું હશે. આજે મારો અડધો જન્મમારો વ્યર્થ ગયાથી મને ઘણો પસ્તાવો થાય છે, અને એવું લાગે છે કે ઈશ્વર મને મારી બાલ્યાવસ્થા પાછીફૂંઆપે તો વિદ્યાભ્યાસ કરવામાંજ મારો સર્વ કાળ ગાળું. હજી પણ મને એવું થાય છે કે તક મળે તો વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

આપની ચાલુ નેમથી હું આપને જરા દૂર દોરવી ગઈ છું, તે ક્ષમા કરશો. તોપણ મારાં મનના ઉભરા મારાથી સહન ન થતાં, અને જે બિના મને ઘણીજ અગત્યની લાગી તે સૂચવ્યા વગર મારાથી ન રહેવાયું તેથી આપની આગળ વિદિત કરી દીધી છે. માટે મારા ઉપલા બે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી પછી ઘરકુટુંબમાં બાળકને મળતી કેળવણી જેને આપ ગૃહશિક્ષણ કહો છો તે તથા

ગૃહકાર્ય વગેરે જે સ્ત્રિઓના મુખ્ય ધર્મ તે વિષે લખશો તો હું
આપનો વધારે ઉપકાર માનીશ.

અત્રે અમે સર્વ કુશલ છેએ. આપની કુશલતા નિરંતર વિ-
દિત કરતા રહેશો. તુરત એજ.

લિ૦ નિરંતર આપના ચરણની દાસી

કેસરના પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ વાંચશો.

પત્ર ૪ થું.

મુંબઈ, સંવત્ર ૧૯૪૩ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ શનિવાર,
તા૦ ૭ મી મે ૧૯૮૭.

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ!

શ્રી શેગામ;

તમારું તા. ૫ મીનું પત્ર મને પહોંચ્યું; તેમાં તમે સૂચવેલી
આખત વિચારવા લાયક છે ખરી. જે કે બાળશિક્ષણનો મારો વિષય
જરા દૂર નિકળી જાય છે તોપણ બાળશિક્ષણનો આધાર જેમ સ્ત્રી-
કેળવણી ઉપર છે, તેમજ બાળશિક્ષણ અને સ્ત્રીકેળવણી એ બન્ને-
નો આધાર બાળલગ્નનો રિવાજ ન હોવા ઉપર અથવા નષ્ટ થવા
ઉપર વધારે છે. એ વિષય આપણા દેશમાંથી દૂર થાય તેને માટે
પ્રયત્નો ચાલે છે, તે તમે જાણોજ છો; અને ધીમે ધીમે જેમ વિ-
દ્યાની વૃદ્ધિ થતી જશે અને લોકો સમજતા જશે, તેમ તેમ એ
દુષ્ટ રિવાજ દૂર થતો જશે.

આપણા આર્થલોકોમાં અસલ એ રિવાજ હતોજ નહિં એ
વિષે દાખલાઓ તો તમેજ આપેલ છે, એટલે વિશેષ હવે જણાવ-
વાની હું જરૂર જોતો નથી; તેમ એ વિષયપર ઘણું લખવાની
પણ અત્રે હું અગત્ય જાણતો નથી. ફક્ત તમારી શંકા દૂર કરવાને
કારણે એટલુંજ જણાવું છું કે જે શ્લોક (અષ્ટ વર્ષ મતેદ્વૈતી ઈત્યાદી)
બાળલગ્નને ઉત્તેજન આપનારા લોકો કહી સંભળાવે છે તે સ્વાર્થ
ખુશામતિયા કોઈ બ્રાહ્મણનો ધુસારેલ છે. બાળલગ્નનો રિવાજ પણ
ખીજ કંઠલાક દુષ્ટ રિવાજોની પેઠે આ દેશમાં જીલમગાર મુસલ-
માનોના રાજ્ય થયા પછી પેઠો છે. લોકોને પોતાની સ્ત્રિઓ સંભા-

ળવી મુશ્કેલ થઇ પડી હતી તો કન્યાઓને પણ ક્યાં સંભાળે, માટે તેના માખાપો કન્યાનો બોળે પોતાના ઉપરથી તુરત કહાડી નાખવાની ઈચ્છાથી સાસરા કે તેના ઘણીને સ્વાધીન કરી દેતા હતા, કે એટલી પીડા સંભાળવી ઓછી. આ તકનો લાભ લઇ કાશીનાથ નામના કોઇ બ્રાહ્મણે પોતાના શીઘ્રબોધ નામના એક ન્હાના સરખા ગ્રંથમાં લખી કહાડેલ, તે મતલખી બ્રાહ્મણોએ લોકોને રચતી વાત શાસ્ત્રમાં પણ છે એવું દર્શાવવાને પ્રચારમાં આણ્યો. બાળલગ્નને ઉત્તેજન આપનારા લોકોને આ શ્લોક શિવાય બીજો એક શ્લોક મળતોજ નથી. ઉલટું શાસ્ત્રના પ્રમાણગ્રંથોમાંથી એથી વિરુદ્ધ પ્રમાણ મળી આવશે.

વિવાહ ક્યારે કરવો એનો નિર્ણય કરવાનું કામ જેમ ધર્મશાસ્ત્રનું છે તેમજ વૈદિકશાસ્ત્રનું પણ છે. અને પ્રાચીન વૈદિકશાસ્ત્રના પ્રખ્યાત પુસ્તક સુસ્તુતમાંથી તથા મનુસ્મૃતિમાંથી પણ તેને માટે આ પ્રમાણ મળી આવે છે—

પંચવિંશે તતો વર્ષે પુમાન્ નારી તુ ષોડશે ।

સમત્વાગતવીર્યૌ તૌ જાનીયાત્કુશલોભિષક્ ॥

અર્થ—પુરૂષ પચીશમે વર્ષે અને સ્ત્રી સોળમે વર્ષે પાકાં વીર્યને પ્રાપ્ત થાય છે એમ કુશલ વૈદે જાણવું.

ऊन षोडशवर्षायामप्राप्ते पंचविंशति ।

अध्याधत्तेपुमान् गर्भं कुक्षिस्थः सविपद्यते ॥

जातो वा न चिरंजीवेज्जीवेद्वादुर्बलेंद्रियः ।

तस्मादस्यंत बालायां गर्भाधानं नकारयेत् ॥

અર્થ—જો કોઈ પુરૂષ પચીશ વર્ષનો થયા પેહેલાં સોળવર્ષની અંદરની સ્ત્રીને વિષે ગર્ભધારણ કરે તો તે ગર્ભ કૂખમાંજ સમાપ્ત નય છે; અથવા જો તે જન્મે તો લાંબો વખત જીવતો નથી, ને કદાચ જીવ્યો તો તે નબલો રહે છે; માટે અત્યંત બાલા (સોળવર્ષની અંદરની સ્ત્રી)ને વિષે ગર્ભાધાન કરવું નહિં.

આપણા દેશના પ્રાચીન આર્યોનો સંસાર વ્યવહાર આવા આર્ય (ઋષિકૃત) ગ્રંથોનાં પ્રમાણોના આધારે ચાલતો હતો. મહાભારતના યુદ્ધ પછી સત્ય ધર્મ, સત્યશાસ્ત્ર, અને સત્ય વિદ્યાનો લોપ થવા

માંડયો; અને મતલબી લોકોએ મતલબના ગ્રંથો રચી કે મતલબના શ્લોકો વગેરે અસલી પુસ્તકોમાં ઘુસેડી લોકોને ભ્રમમાં નાખી દીધા. હાલ જેમ જેમ કેળવણીનો પ્રચાર વધતો જાય છે, અને સ્વામી દયાનંદના જેવા સત્ય માર્ગ દેખાડનારા મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થતા જશે તેમ તેમ અસલી આર્ષધર્મ, આર્ષવિદ્યા, અને આર્ષગ્રંથોનો શોધ થતો જશે; અને સત્યનો પ્રકાશ થઇ લોકોની નજરમાં આવશે કે,—“આપણે આટલા સુધી ભુલાવામાં પડ્યા હતા”—એટલે આળસ જેવા દુષ્ટ રિવાજોનો નાશ થતો જશે; અને લોકો સમજશે કે હરેક સંસ્કૃત તે શાસ્ત્ર ન હોય અને જે કંઈ (દ્રોણશાસ્ત્ર કે અનંગરંગ વગેરે) સંસ્કૃત ભાષામાં બોલાયું કે લખાયું તે ધર્મ એ વાત ગલત છે; પણ

આર્ષધર્મોપદેશં ચ વેદશાસ્ત્રાવિરોધિના ।

યસ્તર્કેણાનુસંધત્તે સધર્મં વેદ નેતરઃ ॥

અર્થ—જે વેદશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ નહિં એવા તર્કે કરીને અનુસંધાન કરે છે (તે પ્રમાણે સિદ્ધ કરીને વર્તે છે) તેજ આર્ષધર્મોપદેશ (ઋષિયોએ કહેલા ધર્મોપદેશ) ને ધર્મ કરીને સમજે છે ; ખીજે નહિં.

હવે જ્યાં સુધી આળસનો રિવાજ તદ્દન નષ્ટ નથી થયો ત્યાં સુધી સ્ત્રિયોમાં વિદ્યાવૃદ્ધિને માટે શા ઉપાય લેવા તે કહું છું— ઘણીએક ન્યાતોમાં પાંચ છ વર્ષની કે તેથી પણ ન્હાની વયની કન્યાઓને ઉપર કહેલા બહેમનેલીધે પરણાવી દેવાનો ચાલ છે; તોપણ કેટલીએક ન્યાતમાં તેમ નથી થતું; પરંતુ કન્યાને પરણ્યા પછી સાસરે જવાની ફરજ ૧૨ થી ૧૩ વર્ષની થયા પછીજ પડે છે. આટલી વયમાં હરેક કન્યાને સાધારણ જ્ઞાન સહેલથી થાય એવા ઉપાય લેવા જોઈયે. સમજી માખાપોએ પોતાની કન્યાઓને ઘરમાં રખડતી રમતી મૂકી દઈ તેનો કાળ વ્યર્થ ગુમાવવાને બદલે તેઓને નીતિનો, વ્યવહારનો, અને કંઈક અક્ષર જ્ઞાનનો બોધ થાય, અને ઘરકુટુંબમાં સારાં માણસોની સારી ટેવોની તથા સારા દાખલાની છાપ તેઓના મનપર પડે તેમ વર્તવું. એ બાબતની વિસ્તારથી સમજણ હું આગળ આપનાર છું; કારણ કે હાલ તુરત એજ મારો મુખ્ય વિષય છે અને એજ ઉપલાં કારણસર આપણો મુખ્ય પ્રયત્ન છે તે તમે સારી રીતે જાણો છો.

ત્યાર પછી શાળા કેળવણીની પદ્ધતિમાં પણ ઘણીએક સુધારણા થવાની જરૂર છે. હાલની કેળવણીની રીત ઘણીક ખામી ભરેલી ચારે તરફથી બોલવામાં આવે છે. તેમાં કન્યાઓને પણ છોકરાઓની માફક (ખરેખર તેમ નથી થતું તોપણ) જાણે આગળ જતાં કોઈ પાઠશાળામાં દાખલ કરવા મોકલવી હોય તેવાં ધોરણપર થાંડે પેટે તેમનો અભ્યાસ સરકારી શાળાઓમાં અને તેને જોઈ ખીજી ખાનગી નિશાળામાં પણ ચલાવવામાં આવે છે. આથી તેમને અગત્યનું જોઈતું જ્ઞાન મળતું નથી ; અને જે મળે છે તે તેમને ઉપયોગી પડતું નથી. કન્યાશાળાઓમાં ચાલતી પુસ્તકમાળામાં ઘણીએક સુધારો થવાની જરૂર છે. અને તે એવા ધોરણપર રચવી જોઈએ કે તેમાં સ્ત્રિયોનેજ ઉપયોગી આખતો ટુંકામાં સર્વે એવી રીતે સમાધિ જાય, કે પછી ખીજું કંઈ જૂઠું શીખવાનું તેમને આકર્ષે રહે નહિ—દાખલા તરીકે, સદ્ગુણી સ્ત્રિયોનાં ચરિત્ર, પાકશાસ્ત્રના પાઠો, તેની સાથે ગણિત, અને વ્યાકરણ, ભૂગોળ, ઇતિહાસનું ઉપર ઉપરનું જ્ઞાન, તથા પદાર્થ વિજ્ઞાનની સામાન્ય સમજણના પાઠો, આવે, અને નીતિના પાઠો—વિશેષે કરીને સ્ત્રીધર્મનીતિના પાઠો આવે, અને વચમાં વચમાં દુનિયાદારી પ્રાણી પદાર્થોનું અને વ્યવહારનું જ્ઞાન આવે એવી રીતની રચના કરવી જોઈએ. આથી વિશેષ જ્ઞાન કન્યા મોટી થયા પછી તેને વિદ્યાનો સ્વાદ લાગવાથી તે આપો આપ જ્યાં હશે ત્યાં વાંચન વિગેરેથી કે ખીજી ઉપાયોથી વધારશે.

આની સાથે કન્યાનાં માબાપોએ એક ખીજી વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની ઘણી જરૂર છે. લગ્નનું જોઈતું એવી રીતે મેળવતું જોઈએ કે જેથી કન્યાનું બાળપણમાં શીખેલું વર્ત્ય ન જાય. વિદ્વાન કે વિદ્યાનો શોખી, વિવેકી, વિચારવાન, શીલવાન, નીતિમાન, વ્યવહારમાં સમજનારો, દેશોન્નતિને ચહાનારો, દયાળુ અને પરોપકારી, એવા ગુણવાળા પાકી વયના યુવાન વર સાથે કન્યાનાં લગ્ન કરવાં જોઈએ. આપણા આર્ય વિદ્વાનોએ પણ જમાઈમાં આટલા ગુણ જોવાની ભલામણ કરી છે:—

વિદ્યા શૌર્ય ધનાશ્રયો ગુણનિધિઃ સ્વ્યાતો યુવાસુંદરઃ ।

સાચારઃ સુકુલોદ્ભવો મધુરવા દ્વાતાદયાસાગરઃ ॥

ભોગીભૂરિકુટુંબવાન્ સ્થિરમતિઃ પાપાર્તિહીનોબલિઃ ।

જામાતા પરિવર્ણિતા કવિવરૈઃ एवंવિધેસત્તમમ્ ॥

એવા ગુણવાળો વર જોઈ તેની સાથે માઆપે પોતાની કન્યાનાં લગ્ન કરવાં કે જેથી તેનું ભણેલું સાર્યક થાય, અને પોતાનું જ્ઞાન આગળ વધારવાને અને તેનો ઉપયોગ કરવાને તક મળે. નહિં તો કોઈ અણુધડ અભણની સાથે બિચારીનું પાતું પડેથી તેની પાછળ કરેલો શ્રમ સર્વે ધૂળ મળી જવાનો સંભવ રહે છે, એટલુંજ નહિં પણ અણુખનાવ થવાની એ ઘણીવાર ધારતી રહે છે. આપણી (ભાટિયાની) ન્યાતમાં સારા કુળવાન શેઠીઆની બે ત્રણ કન્યાઓ સારી ભણેલી-એટલે ગુજરાતી ધોરણ પૂરાં કરી કંઈક સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પણ શરૂ કરેલ, એવી કન્યાઓને ફક્ત સાઈ થર જોઈ, પણ સારો વર ન જોતાં તેને વેરે પરણાવેલ છે, કે જેને વિદ્યા તે શું, તેનું તો શું પણ વ્યવહારિક જ્ઞાન પણ પૂરું નહિ હોય ! એવાજ દાખલા બીજી ન્યાતોમાં પણ બે ત્રણ મારા જોવામાં આવેલ છે ;—સ્ત્રી કન્યાશાળામાં શિક્ષકનું કામ ચલાવે, તે ઘણીને કાગળ લખવાનીએ ખબર નહિં. આવા દાખલા જોઈ મને અત્યંત ખેદ થાય છે ! અને તમને પણ તે સાંભળી તથા જોઈને ખેદ થયેલ છે તે મને યાદ છે. અને ઘણીવાર આપણે નિશ્વાસ મૂકી ઈશ્વરને યાદ કરી કહેલ છે કે, “હે પ્રભુ, હજી ભરતખંડનો દહાડો ઉઘડવાનો વખત આ પ્રમાણે કેટલોક દૂર છે !” માટે સુસ્ત માઆપોએ જાણવું જોઈએ કે કન્યાઓ શાળાશિક્ષણ પૂરું કર્યા પછી ઘરસંસારરૂપી પાઠશાળામાં દાખલ થાય છે, તો તેના ઢંગ આવા હોવા ન જોઈએ.

એ પ્રમાણે બાળલગ્નનો રિવાજ અટકી સુશ્રુતમાં જણાવેલી પુખ્ત ઉમ્મરે પરણાવવાનો પ્રચાર જ્યાં સૂધી ચાલુ થયો નથી ત્યાં સૂધી કન્યાના માઆપોએ તથા સરકારે ઉપર જણાવેલા ત્રણ ઉપાયો અમલમાં આણવાની ઘણી અગત્ય છે.

તમારી અભ્યાસ વધારવાની ઇચ્છા સ્તુતિપાત્ર છે. તેને માટે પ્રસંગોપાત પ્રયત્ન કરતાં રહેવું ; અને હું પણ તેમાં બનતી મદદ કરતો રહીશ. પણ હાલ તુરત આપણા ન્હાના તથા મ્હોટાભાઈને (છોકરાઓને) કેળવણી આપવાની ઘણી જરૂર છે, અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તમારે પોતાને હાથે તે મળે તેમાં વધારે લાભ છે, માટે તે ઉપર ધ્યાન આપવાને હું તમને વિશેષ ભજામણુ કરું છું. અને વિશેષ કરીને આ ચાલુ વિષયનું લખાણ કરવાની (એટલે બાળ શિક્ષણની રીત બતાવવાની) મુખ્યત્વે કરીને તમારે માટેજ મને અગત્ય જણાઈ છે. પછી તેનો લાભ બીજાઓને પણ સહજજ મળશે.

પરંતુ બાળકને ગૃહશિક્ષણ કેમ આપવું તેની રીત બતાવ્યા પહેલાં, તેની જે નિશાળ એટલે સ્થાન, જે ઘરકુટુંબ, અને તેને ચલાવનાર ઉપરી, જે માતા, તે વિષે કંઈક વિચારે દર્શાવવાનું મારા મનમાં છે; માટે આવતા પત્રમાં ઘરકુટુંબ, એ બાળકની પ્રથમ કેળવણીનું ઉત્તમ સ્થાન છે તે વિષે વિસ્તારથી લખીશ—તુરત એજ.

લિ૦ તમારે સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન

પુરુષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

પત્ર પ મું.

શેગામ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના વૈશાખ વદિ ૨, સોમવાર
તા૦ ૯ મી મે ૧૮૮૭.

પરમપ્રિય પ્રાણપતિ !

શ્રી મુંબઈ;

આપનું તા૦ ૭ મી મેનું પત્ર વાંચી મને ઘણેજ હર્ષ થયો. કારણ કે મારી બાળલગ્ન સંબંધી શંકા નિવારણ કરવાને આપે આપેલ પ્રમાણ વાંચતાંજ મને યાદ આવ્યું કે એ શ્લોક એકવાર આપે મને મારા કાકાજીના વૈદ્યકપુસ્તકસંગ્રહમાંથી સુશ્રુતનું પુસ્તક કહાડીને તેમાંથી પ્રત્યક્ષ દેખાડેલ હતા. એ શ્લોકોના અર્થ ઉપરથી કન્યા સોળ વર્ષની થયા કેડે પરણાવી હોય તો કંઈ બાધ જણાતો નથી; એટલુંજ નહિ, પણ તે વય પછી પરણાવવામાં વિશેષ લાભ છે એવો આશય સ્પષ્ટ જણાય છે. અને કાશીનાથના શ્લોકમાં ‘તતોર્ધ્વંચ રજસ્વલા’ કહીને પછી હઠીલા પંડિતો એમ બાધ બતાવે છે કે ‘કન્યા રજસ્વલા થયા પહેલાં માઆપે તેને પરણાવી નહિ’ હોય તો તેમને તેનો દોષ લાગે છે, તેનું કારણ પણ આપના કહેવા મુજબ જીલમી રાજ્યના વખતમાં પડેલા પ્રચારનો તેઓએ લીધેલો લાભ, એ શિવાય બીજું જણાતું નથી; અને ત્યારથી આપણા લોકોની પણ સમજણ એવી થઈ ગઈ છે કે પરણ્યા પહેલાં કન્યા રજસ્વલા થાય તો માઆપનાં ઘરમાં તે જેટલાં પગલાં ભરે છે તેટલું પાપ તેમને માથે લાગે છે. પરંતુ હમણા મને વળી એ પણ યાદ આવે છે કે એ બાધને તોડનાર પ્રમાણ પણ આપે મનુસ્મૃતિમાંથી મને એકવાર દેખાડેલ છે, જેની મતલબ એ થાય છે

કે—“કન્યાને પ્રથમ રજોદર્શન થતાં સૂધીમાં જો માઆપે તેને માટે યોગ્ય વર જોયો નહિં હોય તો બીજા ત્રણ વર્ષ સૂધી વાટ જોઈ તેણે (કન્યાએ) પોતાને માટે ઇચ્છિત યોગ્ય વર શોધી લેવો.”—આથી કાશીનાથનો આધ જ્યાંએ ઉડી જાય છે કે તેનો પત્નોએ લાગે નહિં. તે મનુસ્મૃતિનો શ્લોક મને મહોડે પણ યાદ છે તે નીચે લખી જણાવું છું.—

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યૃતુમતી સતી ।

ઝઞ્ઞૃતુકાલાદેતસ્માદ્દિદેત સદૃશંપતિમ્ ॥

બાળલક્ષ્મીને પ્રચાર આપણા આર્યોમાં જ્યાં સૂધી નથી મટયો ત્યાં સૂધી કન્યાને કેળવણી મળવાના જે ત્રણ ઉપાય આપે બતાવેલ છે તે પણ હાલના વખતને માટે ઘણાજ અનુકૂળ ને યોગ્યજ છે. અને તે વગર બીજો છૂટકોજ નથી; એટલુંજ નહિં, પણ તે સૂચનાઓ તો પછી પણ હમેશા ધ્યાનમાં રાખીને માઆપો તે પ્રમાણે વર્તે તો લાભકારી છે.

મારે માટે આપ જે સલાહ આપો છો તે માથે ચડાવવા લાયક છે. પણ મોટા ભાઈની પેઠે ન્હાનો પણ નિશાળે જવા લાયક થયા કેડે હું ધારું છું કે મને વિશેષ પુરસદ મળી શકશે. અને તેને માટે હજી પણ આસરે એક વર્ષ ધીરજ ધરી તે દુરજ બળવવાનું માથે લેવુંજ જોઈયે એમ મને પણ લાગે છે. મારી પ્રજામાં આપ વારંવાર મદદ કરો છો તેને માટે હું આપની ઘણીજ આભારી છું, એમ મને કહેવા દેશો એવી આશા છે.

મારી કરેલ અગત્યની સૂચનાનો ખુલાસો આપે મનમાનતો કરેલ છે એવું મને લાગે છે માટે હવે આપનો પ્રસ્તુત વિષય આપના આવતા પત્રમાં આગળ ચલાવશો એમ ઇચ્છું છું.—તુરંત એજ.

લિ૦ નિરંતર આપના ચરણની દાસી

કેસરના પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ વાંચશો.

પત્ર ૬ હું.

મુંબઈ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના વૈશાખ વદિ ૫, ગુરુવાર.
તા૦ ૧૨ મે ૧૮૮૭,

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ!

શ્રી શેગામ;

મારા પાછલા પત્રમાં કહેવા મુજબ ઘરકુટુંબ એ બાળકની પ્રથમ કેળવણીનું ઉત્તમ સ્થાન છે તે વિષે હવે વિસ્તારથી જણાવું

છું, અને તેમાં વચ્ચેવચ્ચે એક અંગ્રેજી વિદ્વાન ડા. સંમ્યુઅલ્ સ્મા-
ઇલ્સનાં વચ્ચેનો સાર ટાંકી કહેવા ધારું છું કે જેથી એ વિષયને
વધારે વજન આવે—

“ જીંદગીના વર્તનની પહેલી અને અગત્યની નિશાળ ઘર
છે. પ્રત્યેક મનુષ્યપ્રાણી પોતાની ઉત્તમ નીતિની કેળવણી ત્યાંજ
પામે છે, અને કનિષ્ઠ પણ ત્યાંજ મેળવે છે; કારણ કે તેના ભ-
વિષયના વર્તનના નિયમોનું પાન તે પોતાની માતાના દૂધની સાથેજ
કરે છે—અર્થાત તેના જીવનની ધારી ત્યાંજ બંધાય છે, અને તે
માણસાઈમાં આવતાં સૂઝી પણ મટતી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ
તે મરણ પર્યંત એવી ને એવીજ ટકી રહે છે.”

એમ કહે છે કે “ રીતભાતથી માણસાઈ આવે છે,” વળી
એમ પણ કહે છે કે “ બુદ્ધિથી માણસ કહેવાય છે.” પણ વધારે
ખરું તો એ છે કે “ ઘરકેળવણીથી માણસ થાય છે.” ચાણુક્ય
કહે છે કે “ વિદ્યા વિહીનઃ પશુઃ” વળી સામગભટ કહે છે કે
“ વિવેક વડું વિદ્યા થકી.” એ બધું ખરું, પણ એ બન્ને આમાં
સમાય છે કે,—“ માનં માનવતાં સમાનયતિયત્તચ્છિક્ષણં સદગૃહે” કારણ
કે ગૃહશિક્ષણમાં વિદ્યા અને વિવેક એ બન્નેની કેળવણી મળે છે;
એટલુંજ નહિ પણ માણસપણાની આદતો પણ એમાંજ બંધાય
છે. “ તોખમે તાસીર અને સોખતે અસર.” અંતઃકરણનું ખુલ્લું,
સારી નરસી આદતો પડવી, મનશક્તિનું ખીલવું, અને જનવર્તનનો
સારો કે નરસો પાયો રચાવો એ ઉંચાં કે નીચાં તોખમપર આ-
ધાર રાખે છે. જેવાં માણસોના હલવાસમાં વધારે અવાય છે તેવી
તાસીર બંધાય છે.

“ જનમંડળના કાયદા કાનૂનનું મૂળ, પછી સ્વચ્છ કે મલીન,
પણ ધરકુટુંબજ છે. સરકાર દરબારના ઇનસાફના કાયદા એ બીજું
કંઈજ નહિ પણ માત્ર ધરકુટુંબના કાયદાની નકલ છે. ઘરમાં બા-
ળકનાં મનમાં વિચારોના જે ઝીણા અંકુર રોપાય છે, તે આગળ
જતાં દુનિયામાં આવતાં ધૂટી નિકળે છે, અને તેનું જનમત ગણાય
છે; એ ઉપરથી હરેક પ્રજાનું બંધારણ ઘરમાં ઉછરતાં બાળકોમાંથી
ઉત્પન્ન થાય છે; માટે બાળકોને ઉછેરવાની દોરી જેઓના હાથમાં
રહે છે તેઓ (માતાઓ), જેઓના હાથમાં રાજ્યની લગામ રહે છે તેઓ-
ના કરતાં, પોતાની સત્તા વધારે વાપરી શકે છે, એમ કહેવામાં લેશ-
પણ ખોટું નથી.”

“કુદરતનું ક્રમજ એવું છે કે ધરમાં કહાડેલી જીંદગીમાંજ સંસારી જીંદગીને માટે તૈયારી થવી જોઈએ, અને મન અને વર્તણૂકનું વળણુ પ્રથમ ધરમાંજ ઘડાવું જોઈએ. આગળ જતાં જેઓ જનમંડળમાં ભેળાય છે, અર્થાત, જેમના થકી જનમંડળનું બંધારણુ અને છે તેમની દરેક હીલચાલ ઉપર ન્હાની વયમાં ધરમાંજ આરી-કીથી અમલ કરવામાં આવે છે, અને તેઓ ઘડાઈને એક પછી એક બહાર પડતાં જાય છે. એ પ્રમાણે કુટુંબમાંથી તેઓ દુનિયામાં આવે છે, અને વધતાં વધતાં બાળકમાંથી નગર જન બને છે. આ ઉપરથી ધરકુટુંબરૂપી નિશાળમાં મળતી કેળવણી એજ દેશસુધારણા ઉપર મુખ્ય અસર કરનાર સાધન છે. કારણ કે સુધારાનું વિવેચન કરતાં આખર પ્રત્યેક જણની કેળવણી ઉપર સવાલ આવે છે; અને લોકસમુદાયનું દરેક જણ પોતાની આત્માવસ્થામાં જે પ્રમાણે સારી કે નરસી કેળવણી પામે છે, તે પ્રમાણેજ તેમનું મંડળ અધિક કે ઓછું માણસાર્થવાળું ને સુધરેલું બને છે.”

“હરેક માણસના શિક્ષણમાં, તે ગમે એવો ડહાપણુવાળો હશે તોપણ, ન્હાની વયમાં તેની આસપાસ મળેલા નીતિ સંબંધી સંજોગોની જખરી અસર રહેલી હશેજ. ત્યારે તે દુનિયામાં અવતરે છે ત્યારે તદ્દન લાચાર હોય છે, અને પોષણુ અને શિક્ષણુને માટે તેનો સઘળો આધાર તેની આસપાસનાઓની ઉપર હોય છે. દુનિયાની હવાનો પહેલો શ્વાસ લેતાં વારની સાથેજ તેની કેળવણી શરૂ થાય છે. એક ચાર વર્ષનાં બાળકની માતાએ એક ધર્મગુરૂને પૂછ્યું કે આ બાળકની કેળવણી મારે ક્યારથી શરૂ કરવી? ત્યારે તે બોલ્યો: ‘આછ, તમે હજી કેળવણીની શરૂઆત કરી નથી કે? ત્યારે તો તમે એ બાળકનાં ચારે વર્ષ વ્યર્થ ગુમાવ્યાં! જાણવું, કે બાળકના કોમળ ગાલપર રિમત હાસ્યનું પહેલું ચિન્હ ઝળકવું, કે શિક્ષાપ્રારંભનું મુહૂર્ત બેઠું.”

“પરંતુ ખરૂં પૂછો તો આ દાખલામાં પણ કેળવણીની શરૂઆત તો થઈ ચૂકી હતી. કારણ કે બાળક તો અનાયાસે માત્ર અનુકરણથીજ (જેઈ જોઈને) શીખે છે; અને તેના રોમે રોમના દરેક છિદ્રમાંથી તેને કેળવણી મળે છે. એક આરબી કહેવતમાં એમ કહ્યું છે કે “એક વડનાં ઝાડની બીજનાં વડનાં ઝાડપર નજર પડતી હોય તો તે ફળવંત થાય છે.” છોકરાંનું પણ એમજ છે. તેમનો સૌથી પહેલો અને મોટો શિક્ષક દષ્ટાંત છે.”

“આળકનાં ભવિષ્ય વર્તનનું અંધારણ રચનાર સંજોગો દેખ-
 ધતા ગમે એવા નજીવા હોય છે, તોપણ તેઓ આખાં જીવંતર
 સૂધી ટકી રહે છે. માણસની જીવનચર્યા એ એક એવો પદાર્થ છે
 કે જે આળકનાં શિક્ષણરૂપી પરમાણુનો બનેલ છે. સઘળી પાછળથી
 મળતી કેળવણી તેનાપર બીજા પદાર્થોના ચઢેલા પડ હોયની, તેવી
 છે, તોપણ તે પદાર્થનો આકાર દેખાઈતો તેવોજ રહે છે. આ પ્રમાણે
 એક કવિની કહેવત ખરી પડે છે કે ‘આળક એ માણસનો પિતા
 છે’; અથવા મિલ્ટન કવિ કહે છે, કે, ‘સ્ક્રવારપરથી દિવસનાં ચિન્હ
 જણાય છે, તેમ આળપણ્યકી માણસના લક્ષણ વર્તાય છે.’ જન-
 વર્તનમાં પુટ્ટી કરનારાં સાધનો, જેઓ ચિરકાળ ટકી રહે છે, અને
 જેમનાં મૂળ ધણું ઉડાં હોય છે, તેઓ હમેશાં આળક અવતરવાની
 સાથેજ જન્મ પામે છે. માણસની જીવનચર્યા નિર્માણ કરનારાં સ-
 દ્દુણુ કે દુર્ગુણનાં અંકુર, તેમજ લાગણી કે વિચારોનાં અંકુર પણ
 ત્યારેજ પ્રથમ રોપાય છે.”

“આળકને જાણે કોઈ નવી દુનિયાનાં આરણ્ય આગળ મૂક્યું
 હોય તેમ તે આવતાં વાર પોતાની આંખો ઉઘાડે છે, અને જાણે
 નવાઈની ને અજ્ઞયબીની વસ્તુઓપર નિહાળીને જોતો હોય તેમ
 જોવા મંડી જાય છે. જોતાં જોતાં ધીમે ધીમે તે અવલોકન કરવા માંડે
 છે, પછી સરખામણી કરવા માંડે છે, ત્યાર પછી શીખવા માંડે
 છે, અને અંતે તેની છાપ મનમાં બેસાડી તેના વિચારો ગોઠવવા
 માંડે છે; અને જો તેનું વળણ ઉઠાપણ ભરેલી રીતે દોરવામાં આવે
 છે તો જોત જોતામાં જે વધારો તે કરે છે તે ખરેખર આશ્ચર્ય
 ઉપજાવનાર હોય છે. લૉડ્ઝોહામના લક્ષપૂર્વક અવલોકનપરથી
 જણાય છે કે, ‘આળક દુનિયાના પદાર્થોનું, પોતાની શક્તિઓનું, વ-
 સ્તુઓના ગુણદોષનું, અને પોતાનાં તથા પારકાનાં મનનું જ્ઞાન,
 જેટલું દોઢથી અઢી વર્ષની, વયમાં મેળવે છે તેટલું જીવગીના
 બાકીના વખતમાં મેળવતું નથી.’ આ વખતમાં આળક જે જ્ઞાન
 મેળવે છે અને જે વિચારો તેનાં મનમાં ધડાય છે, તે સર્વે એટલાં
 તો અગત્યનાં છે, કે, ક્ષણભર આપણે એવું ધારિયે કે પાછળથી તે
 સઘળું ભૂલી જવાય અથવા જતું રહે, તો પછી યુનિવર્સિટીમાં
 એમ. એ. કે એલ. એલ. બી. સૂધીની સર્વ વિદ્યા તેની આગળ
 બ્યર્થ છે—અર્થાત, પાઠશાળાની વિદ્યા બહુવા બેસતાં એક અઠવાડિયું
 પણ તે ત્યાં ટકી શકશે નહિ.”

જેમ એક ઘર બાંધ્યા પછી તેનો પાયો કઢાડી નાખ્યો હોય અથવા લૂંટો કરી નાખ્યો હોય તો ઉપરની સર્વ બાંધણી બ્યર્થ થાય છે, અથવા મૂળથીજ પાયો નાખ્યા વગર ઘરની ભીંતો ચણવા માંડી હોય તો થોડી એક ચણ્યા પછી પડવાની ધાસ્તીથી આગળ વધારો નહિ; માટે ઘર બાંધવામાં પ્રથમ મજબૂત પાયાની મુખ્ય જરૂર છે, તેમ બાળકે એ વયમાં મેળવેલું જ્ઞાન અતિ અગત્યનું છે.

“આડ્યાવસ્થામાંજ માણસનું મન હરેક પ્રકારની છાપ ગૃહણ કરવાને લાયકનું હોય છે, અને હરેક તરેહની પહેલી ચિલ્કાગારી પડતાંજ તે પ્રજ્વલિત થવાને તત્પર હોય છે. હરેક વસ્તુનો અભિપ્રાય પણ ત્યારેજ તે ઝટ ગૃહણ કરે છે, અને તે એવી રીતે કે તે ત્યાં લાંબો વખત સૂધી ઠરી રહે છે. સ્કૉટ કવિ વિષે એવું કહેવાય છે કે, તે વાંચતાં શીખ્યો તેની ઘણો વખત પહેલાં તે પોતાની મા તથા દાદી પાસેથી ગીતો ગાતાં સાંભળી સાંભળીને સંગીતવિદ્યા તરફ તેનું વળણ થયું હતું. બચપણ એ એક એવું દર્પણ છે કે જેમાં પ્રથમ પડેલાં પદાર્થોનાં પ્રતિબિંબ પાછલી અવસ્થામાં પરાવર્તન પામે છે. હરેક પ્રથમનો ગુણ બાળકની સાથે નિરંતર ચાલ્યાં કરે છે. પહેલો આનંદ, પહેલો શોક, પહેલો જય, પહેલો પરાજય, પહેલું પરાક્રમ, પહેલું દુષ્કર્મ, એમાંનું દરેક તેના જીંદગીરૂપી ઘરના નકશાનો મોવડનો ચિતાર દાખવે છે.” જેમ એક ઘરનો આગલો ભાગ જોયાથી તેના બાકીના ભાગનું અનુમાન થાય છે તેમ માણસની પૂર્વાવસ્થાનાં પ્રથમ કૃત્યપરથી તે આગળ કેવું નિવડશે તેની અટકળ બાંધાય છે.

“વળી આ સઘળો વખત મનુષ્યવર્તનની કેળવણી, અર્થાત- તેના સ્વભાવ, ઇચ્છા, અને આદતોની કેળવણી ચાલુ રહે છે, અને તેનાજ ઉપર માનવપ્રાણીની ઉત્તરાવસ્થાના સર્વે સુખનો આધાર રહેલ છે. જો કે માણસના બહારના સાધનોથી સ્વતંત્રપણે, સ્વકર્તૃત્વથી અને સ્વસહાયકત્વથી પોતાની ઉન્નતિ કરવાની અને ખીજના જીવન ઉપર પ્રતિકાર્ય કરવાની એક તરેહની શક્તિ મૂકેલ છે, તોપણ ન્હાની વયમાં તેના નીતિના વર્તનને આપેલું વળણ અતિ અગત્યનું છે. એકાદ સર્વથી ઉચ્ચાંમનના ફિલસુફને દરરોજના દુઃખાસ્પદ, અનીતિવાન અને નીચ સહવાસમાં મૂક્યો હોય તો તે પણ એમાલૂમ રીતે માનવીપણાના લક્ષણને તથા પશુભાવ પ્રત્યે અનાયાસે આક-

પિત થતો જશે. ત્યારે જેવું કુમળું મન હરેક વસ્તુની છાપ ઝટ ગૃહણ કરે એવું હોય છે તેવાં બિચારાં લાચાર બાળકને એવાજ દુષ્ટ સંજોગોની વચ્ચે મૂક્યું હોય તો તેને વિષે શું ધારવું ! માણસ જાતનાં મનનો સ્વભાવ પ્રવાહી પદાર્થની પ્રકૃતિને મળતો છે, કે જે હમેશાં નીચી જગ્યા તરફ પોતાનું વળણ પકડે છે ; તેમાં વળી મૃદુ સ્વભાવનાં, નિષ્કાલસ મનનાં, અને ક્રોમળ અંતઃકરણનાં બાળકને, દુર્વાનીત, દુઃખમય, અને દૂષિત સ્થિતિની વચ્ચે કેળવવું એ ખરેખર અતિ અશક્ય છે.”

“ ત્યારે હવે, જે બાળકો મોટાં થશે ત્યારે પુરુષો કે સ્ત્રીઓ કહેવાશે, તેમને ઉછેરવાનું આશ્રમ જે ઘર, તે પણ તેની વ્યવસ્થા ચલાવનાર તંત્રીના પ્રમાણમાં સારું કે નરસું ગણાશે. જે ઘરમાં પ્યાર અને શ્રદ્ધાનું-પ્રીતિ અને ધર્મનું તત્વ વ્યાપી રહ્યું છે-જ્યાં મન અને અંતઃકરણ દક્ષતાથી રાજ્ય કરે છે—જ્યાં દરરોજની જીંદગી પ્રમાણિકપણામાં અને સદાચરણમાં ગુજરે છે—જ્યાં વ્યવસ્થા કરનાર ઉપરી સ્નેહાળુ, માયાળુ, અને પ્રેમાળુ હોય છે, તો તેવાં ઘરમાંથી આરોગ્ય, ઉપયોગી, અને સુખી જીવડાં ઉત્પન્ન થવાની આશા આપણે સહજ કરીશું. આવાં ઘરમાં તેમને જોઈતું બળ મળવાથી તેઓ એટલાં તો શક્તિમાન થાય છે કે, પોતાનાં માતા-પિતાનાં પગલાંપર પ્રવૃત્ત થઈને, તેઓ પોતે સત્ય ન્યાય અને હકાપ-ણથી વર્તે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ પારકાંઓનાં કલ્યાણમાં ઉદ્યત રહે છે.”

“ તેટલા માટે ઉત્તમ વ્યવસ્થિત ઘર તો તેજ છે કે જેમાં શિક્ષણ સર્વથી સંપૂર્ણ મળે છે—જતાં તે જરાએ જાણવામાં આવતું નથી. ત્યાં નીતિનું શિક્ષણ કુદરતના કાયદાની માફક કામ કરે છે. જેઓ એના અમલના અવલંબનમાં આવે છે, તેઓ અનાયાસે એને આધીન થાય છે ; અને એ પ્રમાણે માનવચર્યાનું આખું બંધારણ, જ્યાં સૂધી તેનાપર સહવાસ અને પરિચયરૂપી બાંધ પડે બંધાયું નથી ત્યાંસૂધી, ટોઈ અદૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય સત્તાથી તે ઘડાતું જાય છે.”

ઘરમાં સુશિક્ષણ મળવાની કેટલી બધી જરૂર છે, તે મિસિસ શિમ્મેલ્પેન્ટ્રિક નામની એક બાઈ પોતાની સ્મરણ પોથીમાં નોંધેલી એક ખરી બનેલી વાતના વર્ણનમાં અજબજબ જેવી રીતે

દર્શાવે છે:—“ તે કહે છે કે, ‘એક સ્ત્રી પોતાના સ્વામી સાથે ઈંગ્લંડ અને યુરોપખંડના બીજા દેશોનાં જે આશ્રમમાં ચળેલ માણસોને તેમની મહાવજત કરવા માટે રાખે છે, તે માંહેલાં ઘણાં ખરાં આશ્રમો તપાસવા ગઇ હતી. તેમાં તે બાઈને એવું જોવામાં આવ્યું કે, ઘેલાપણાના સપાટામાં આવેલા દરદીઓમાં મોટી સંખ્યા તો બાળકોનીજ હતી; અને તપાસ કરતાં એવું માલૂમ પડ્યું કે એ બાળકોની ઇચ્છાશક્તિ ઉપર ન્હાની વયમાં કેળવણી રૂપી કાચુ કવચિતજ હતો’—અર્થાત, તેમનાં વળણ ને સુશિક્ષણથી સુમાર્ગે દોરવામાં આવેલ નથી; પરંતુ જેઓ મ્હોટાં કુટુંબમાં રહેનારાં હોય છે, અને જેઓ જાતિ શિક્ષણમાં કેળવાય છે, તેઓ એ દર્દના ભોગ થતાં નથી.”

“ત્યારે હવે ઉલટી બાજુ તપાસીશું તો માલૂમ પડશે કે, જે બાળકોને અજ્ઞાનતા, અણધરતા, અને સ્વાર્થીપણાના સહવાસમાં મૂક્યાં હોય, તો તેઓ મ્હોટી વયમાં આવતાં અનાયાસે એવુંજ વર્તન પકડશે, અને તેઓ પણ જંગલી અને અણધર નિવડશે; એટલુંજ નહિં, પણ જે તેઓ કહેવાતી સુધરેલી જીંદગીની અનેક તરેહની મિથ્યા લાલચોમાં ફર્યાં તો તેઓ જનમંડળને અધિક નુકશાનકારક નિવડવાનાં. એક પ્રાચીન ગ્રીક કહેતો કે, ‘તમારાં બાળકને કેળવવાને એક ગુલામ પાસે મૂકો, એટલે તમને એકને બદલે બે ગુલામ મળશે.”

દુનિયાંના સુધરેલા દેશોમાં પણ જે કુટુંબોમાં શ્રીમંતાઈને લીધે અને મોજશોખમાં ગરકાવ થઇને પોતાનાં બાળકોને આકરોને સ્વાધીન કરી પોતે બેદરકાર રહી તેમનેજ હાથે ઉછેરવાને કેળવવા દે છે, તથા આપણા દેશમાં પણ શ્રીમંત વર્ગના અને બીજા લોકો જેઓ તેમની નકલ કરતાં શીખે છે તેમને માટે આ એક અચ્છો ટુકડો છે. એવા રિવાજથી પોતાને, જનમંડળને, તેમજ દેશને કેવું નુકશાન થાય છે તે હું આગળ દર્શાવનાર છું, માટે આ ટુકડાણે તેનું લખાણ ન કરતાં પ્રસ્તુત વિષયને આગળ ચલાવું છું.

“બાળક જે કંઈ જુએ છે તેની નકલ કર્યા વગર રહેતુંજ નથી. એતો એનો સ્વભાવજ હોય છે. આસપાસની પ્રત્યેક વસ્તુ અને બનાવો તેની આગળ નમુનાનો અર્થ સારે છે—રીતભાત, એષ્ટા, વાણી, આદત, અને વર્તણૂક, એ સર્વે તેની પાસે આવેલા

નમુના પ્રમાણેજ તેનામાં પ્રવેશ કરે છે. રિચર નામનો એક લખનાર કહે છે કે, ‘બાળકને માટે જીંદગીમાં સર્વથી અગત્યનો કાળ બચપણનોજ છે, કે જે વયમાં તે બીજાઓના સહવાસમાં રહી પોતાની જીંદગીનો ચિતાર રંગવા માંડે છે, અને તેનો બાંધો રચવા માંડે છે. પ્રથમના શિક્ષક કરતાં નવા આવતા શિક્ષકની તેનાપર ઓછી અસર થાય છે. તે એટલે સૂધી કે, જો આપણે એવું ધારિયે કે આખી જીંદગી એ એક કેળવણી લેવાની નિશાનજ છે, તો પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરનારનાં મનપર જેટલી તેની માતા કે દાદયે અસર કરી હશે, તેટલી દુનિયાંની જે સર્વ પ્રજાઓ તે જોતો જશે તેઓની અસર તેનાં મનપર અમલ કરી શકશે નહિ.’ તે વાસ્તે બાળકની પ્રકૃતિ ઘડવામાં નમુનાઓની પ્રત્યેક અગત્ય રહે છે; અને જો આપણે તેમનું જીવન ઉત્તમ પ્રતિનું નિવડવાની ઇચ્છા કરિયે, તો જરૂર કરીને આપણે તેમની આગળ ઉત્તમ નમુના મૂકવાની પેરવી કરવી. હવે માતા૩પી નમુનો બાળકની આંખ આગળ નિરંતર રહે છે.” માટે આવતા પત્રમાં માતાની સત્તા ઘરમાં બાળકનું વર્તન રચવામાં કેટલી હોય છે તે વિષે કહીશ.—તુરત એજ.

લિ૦ તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન

પુરૂષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

પત્ર ૭ મું.

મુંબઈ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના વૈશાક વદિ ૮ રવિવાર,

તા૦ ૧૫ મી મે ૧૮૮૭.

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ !

શ્રી શેગામ;

મારાં છેલ્લાં પત્રમાં મેં બાળકની કેળવણીનો પાયો રચવાનું ઉત્તમ અને મુખ્ય સ્થાન ઘર છે તે વિષે વિસ્તારથી કહ્યું. હવે આ પત્રમાં, ઘરમાં સુસુ માતાનું ઉપરીપદ અને સત્તા કેટલી હોય છે અને તે બીજાં ઘરનાં માણસોપર તેમાં મુખ્યત્વે કરીને બાળકોનાં વળણ ઉપર કેટલી અસર કરે છે, અને તેટલા માટે તેના દ્રષ્ટાંત અને શિક્ષણની કેટલી બધી જરૂર છે તે વિષે ડા. સ્માઇલ્સના અભિપ્રાયમાંજ કહીશ—

“જ્યોર્જ હર્બર્ટ કહેતો કે, ‘એક સુસ્ત માતા સો મેહેતા-જીઓનો અર્થ સારો છે.’ તે ‘લોહચુંબકની પેઠે સર્વેનાં આંતઃકરણને આકર્ષિત કરે છે; અને જેમ એક વહાણુવટીની નજર મહા સ-મુદ્રમાં હમેશાં ધ્રુવ નક્ષત્ર તરફ રહે છે, તેમ ઘરમાં સર્વ કોઇની આંખ ધ્રુવી ધ્રુવિને માતા ઉપર જાય છે.’ માતાનું અનુકરણ કરવાનું કાર્ય ત્યાં હમેશાં જારીજ હોય છે—જે અનુકરણને લોર્ડ બેકન ‘એક સુશિક્ષાઓના ગોળા’ની સાથે સરખાવે છે. પણ શિષ્યામણ કરતાં દૃષ્ટાંત એ અધિક છે. દૃષ્ટાંત એ કૃતિના રૂપમાં શિષ્યામણ છે—એ શબ્દો વિનાનું શિક્ષણ છે. જેટલું વાણીથી નથી શિખવાતું તેથી વધારે દૃષ્ટાંત શિખવે છે. ખરાબ દૃષ્ટાંતની આગળ સર્વ ઉત્તમ શિષ્યામણો વ્યર્થ જાય છે. દૃષ્ટાંતનું અનુકરણ કરાય છે, પણ શિષ્યામણનું તેમ થતું નથી. ખરેખર રહેણીની આગળ ક-હેણી કંઈજ નથી, બલકે પહેલી વિના બીજી ઉલટી અધિક ખરાબ છે; કારણ કે તેથી માત્ર પેલો હિચકારો દુર્ગુણ—‘મિથ્યા-ભિમાન’ શિખાય છે. ન્હાના છોકરાં પણ પૂર્વાપર સંબંધથી હરેક વાત ઘટે છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે; અને જો મા કે બાપ કહે એક ને પડે કરે બીજું, તો તેની શિષ્યામ-ણનું તોલ તે સમજ લે છે.” પોતે કેફની ઝુમમાં રહી કેફ ન કરવા વિષે કોઇ બોધ આપવા નિકળશે તો કવચિતજ કોઇ માનશે.

“કૃત્યોના અનુકરણથી માણસની વર્તણુક જોડે ધીમેથી અને ન જણાય તેવી રીતે ઘડાય છે, તોપણ તે અતે દૃઢ થાય છે. કેટલાંએક કામ જાતે બિશાત વગરનાં માલૂમ પડે છે; પણ દર-રોજની જીંદગીનાં સર્વ કામો જોઇશું તો એવાંજ છે—જતાં પરિ-ણામે કંઈ મોટું રૂપ પડે છે.” ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય અને કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય ‘ઉંચેથી પાણીનું ટીપું ટીપું’ નિરંતર પડવાથી નીચેના પથ્થરમાં પણ ખાડો પડે છે.” “એજ પ્રમાણે દરરોજના કૃત્યોથી આદત બંધાય છે, અને તેથી અતે મનુષ્યપ્રા-ણીનાં શુભાશુભને માટે કાર્યકારીપણું સદૃઢ થાય છે; એટલે દુ-કામાં કહિયે તો જીવનચર્યાનું બંધારણ ઘડાય છે.”

“બાળકની વર્તણુક અને કૃત્યોપર આપના કરતાં માતાનો અમલ અને તેની અસર વધારે હોય છે, અને તેટલાજ માટે ઘરમાં માતાના સારા દ્રષ્ટાંતની એટલી બધી વધારે જરૂર છે. આમ

હોવાનું કારણ ઉઘાડુંજ છે—ધર તે સ્ત્રીનું ગૃહરાજ્ય છે, જ્યાં તે પોતાની સંપૂર્ણ સત્તાનો અમલ કરે છે. પોતાની જે ન્હાનકડી પ્રજા ઉપર તે ત્યાં રાજ્ય કરે છે, તેના ઉપર તેની આપખુદ સત્તા ચાલે છે. તેઓ પણ દરેક વસ્તુને માટે એની સામાજિક જવાબદારી છે. આ ગૃહરાજ્યની રાણી—માતા, એજ તેમની નજર આગળ નિરંતર દૃષ્ટાંત અને નમુનારૂપ હોય છે, કે જેનું અવલોકન અને અનુકરણ તેઓ અનાયાસે કરે છે.”

“કાઉલી નામનો કવિ, ન્હાનપણમાં લાગતી દ્રષ્ટાંતની અસર વિષે, અને બાળપણમાં મનમાં ઠસતા વિચારો વિષે બોલતાં તેમને એક ઝાડના ન્હાના છોડવાની છાલમાં કોતરેલા અક્ષર સાથે સરખાવે છે, જે પેલા ઝાડની સાથેજ વખત જતાં મ્હોટા થતા જાય છે. એ વખતે પડેલી છાપ ગમે એટલી ઝીણી દેખવામાં આવતી હોય. તોપણ કદી નષ્ટ થતી નથી. જે વિચારો એ વખતે મનમાં રેપાય છે. તેજ મનમાં વાવેલાં બીના જેવા છે, જે કંટલોક વખત ત્યાં રહીને તેમાંથી અંકુર પૂટે છે, અને પછી તેમાંથી કૃત્યો, વિચારો, ને આદતોરૂપી દાળીઓ ઊગી નિકળે છે. એ પ્રમાણે જાણે માતાજી પાછી પોતાનાં છોકરાંઓમાં સજીવન થાય છે. તેણીની રીતભાત, તેણીની વાણી, વર્તણૂક, અને રહેણીની રીતિથીજ તેઓનું અંધારણ બેમાલૂમ રીતે અંધાય છે. તેણીની આદતો પણ તેઓમાં તેજ આવે છે; અને તેણીનું સર્વ વર્તન જાણે તેઓમાં પાછુંજ જન્મ પામ્યું હોય એમ ખુલ્લી રીતે દેખાય છે.”

“માણસ જાતમાં માતાનો પ્યાર એ સાક્ષાત વિષ્ણુનો (પાળક શક્તિનો) અવતાર છે. એની સત્તા શાશ્વત અને જગદ્ધયાપી છે. મનુષ્ય પ્રાણીની જીવંતની સાથેજ જે કેળવણીની શરૂઆત થાય છે તે એનાથીજ થાય છે. અને એ કેળવણીની એક સારી માતા બચાવેલાના ઉપર તેઓનાં જીવંતમાં પોતાની ગાદી અસરથી આપે છે. તેઓ જ્યારે સંસાર સમુદ્રમાં પોતાનું વહાણ ઝોકાવે છે અને કષ્ટ, કાળજી, અને અજમાયશની વચ્ચે પોત પોતાનું કામ સંભાળવા માંડે છે, ત્યારે પણ મુશીબત અને આફતને ટાંકણે, જેકે શિખામણને માટે નહિ, તોપણ દિલાસાને ખાતર પોતાની પ્યારી માતાને યાદ કરે છે. ન્હાની વયમાં પોતાનાં બાળકોનાં મનમાં જે પવિત્ર અને શુભ વિચારોરૂપી બી તેણીએ રેખ્યાં હોય છે,

તે છેક તેણીનાં મરણ પછી પણ સુકૃતરૂપી ઝાડ થઈને જગ્યાં કરે છે; અને જ્યારે તેણીની પાછળ કંઈજ નહિં પણ ફક્ત તેણીની યાદગીરીજ રહેલી હોય છે, ત્યારે તેનાં છોકરાંઓ ઉઠીને તેણીનું આશીર્વાદ માગે છે.”

“દુનિયાનું સુખ કે દુઃખ, ઉન્નતિ કે અવનતિ, વિજ્ઞાન કે અજ્ઞાન, સુધારો કે બિગાડો એ સર્વનો આધાર, પોતાના ખાસ ગૃહરાજ્યમાં સ્ત્રી જે સત્તા ચલાવે છે તેના ઉપર ધણે દરજ્જે રહેલો છે એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી.” એમર્સન ખુલ્લાં દિલથી અને ખરા અંતઃકરણ પૂર્વક કહે છે કે, ‘ખરેખર સારી સ્ત્રીઓની ઘરમાં સત્તા એજ સુધારાનું પૂરતું માપ છે.’ માતાના બોળામાં સૂતેલાં બાળકનાં સ્વરૂપમાંજ ઊગતો જમાનો આપણી નજરે પડે છે. આ બાળક પરિણામે કેવું નિવડશે તે મુખ્યત્વે કરીને તેના આ પહેલા અને મહાન સત્તાધારી શિક્ષક થકી મળતાં શિક્ષણ અને દૃષ્ટાંત ઉપર આધાર રાખે છે.”

“બીજા બધા શિક્ષકો કરતાં સ્ત્રીજાતમાં અધિકતા એટલીજ છે કે, તે માયાળુ પણે શિક્ષણ આપે છે. પુરૂષ એ ભેજુ’ છે, પણ સ્ત્રી એ માણસ જાતનું દિલ છે; પુરૂષ એ તેની વિવેક ખુદ્દિનું ઢેકાણું છે, પણ સ્ત્રી તેની લાગણીનું સ્થાન છે. તે તેની કૌવત છે, પણ આ તેની શોભા, ભૂપણ અને વિશ્રાંતિ છે. ઉત્તમ સ્ત્રીની સમજશક્તિ પણ તેણીની પ્રીતિદ્વારા પ્રાયઃ પોતાનું કાર્ય કરતી જણાય છે. આ પ્રમાણે, જોકે પુરૂષ ખુદ્દિને દોરનાર છે, તોપણ સ્ત્રી એ લાગણીઓને ખિલવનાર છે, કે જે મનુષ્ય વર્તનનાં બંધારણમાં મુખ્ય વસ્તુ હોય છે. પુરૂષ જે વાતપર આપણો વિશ્વાસ બેસાડે છે, તેપર સ્ત્રી આપણને પ્રીતિ કરતાં શિખવે છે; માટેજ સદ્ગુણ પ્રત્યે આકર્ષિત થવાને તે (સ્ત્રી) આપણને બહુધા શક્તિમાન કરે છે.”

“સૌથી ગરીબ ઘરમાં પણ જો એક સદ્ગુણી, ઉદ્યોગી, કરકસરથી ચલાવનારી, આનંદી, અને સ્વચ્છતાવાળી સ્ત્રીનું ઉપરીપણું હશે તો, તેને તે વિશ્રાંતિ, નેકી, અને સુખનું સ્થાન બનાવી દેશે; ત્યાં ગૃહકુટુંબને લગતી દરેક યોગ્યતા નજરે પડશે; ઘણાએક ખુશી ઉપજાવનાર સંનેગોથી આ ઘર માણસને વહાણું લાગશે; કારણ કે અહિં અંતઃકરણને આશ્રય મળે છે, સંસાર સમુદ્રના તોફાનો થકી રક્ષણ મળે છે, શ્રમ કીધા પછી આરામ લેવાનું એ

વિશ્રાંતિ સ્થાન છે; એ વિપત્તિનો દિલાસો અને સંપત્તિનો મોભો છે; અને સર્વ કાળમાં સર્વથા આનંદ આપનાર એજ છે.”

“એ પ્રમાણે સારંધર એક ઉત્તમ નિશાળ છે—માત્ર બાલ્યાવસ્થાને માટે નહિ, પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થાને માટે પણ. ત્યાં બાળક અને વૃદ્ધને આનંદીપણું, ધૈર્ય, મનોજિતપણું, અને ધર્મ તથા કર્તૃત્વનાં તત્વનું શિક્ષણ મળે છે. જ્યૉર્જ હર્બર્ટની માતા વિશે એ-ઝાકવૉલ્ટન કહે છે કે ‘પોતાનાં કુટુંબનાં માણસોને તે એવીતો વિવેક બુદ્ધિ અને સાવધાનપણે ચલાવતી હતી, અને તેમનાપર જરાએ સખ્તાઇ કે અણુગમે ન વાપરતાં, ન્હાનપણુને જુગતું આનંદીપણું અને વિશ્રાંતી આપનાર એવાતો મૃદુસ્વભાવથી સત્તા ચલાવતી હતી, કે તેમને સર્વને એમ લાગતું કે તેણીનો સહવાસ જરા વાર પણ મૂકિયે નહિ; આથી તેણીને પોતાને પણ ઘણા સંતોષ રહેતો હતો.”

“ધર એ સભ્યતાની ખરી નિશાળ છે, જ્યાં સ્ત્રીજ હમેશાં ઉત્તમ અભ્યાસ કરાવનાર શિક્ષક હોય છે. સ્ત્રીવગર માણસની રિથિતિ, પેલી કહેવત પ્રમાણે ‘મા-વધુટયાં વાછરડાં’ના જેવી થતે. પરોપકાર બુદ્ધિનાં કીર્ણુ ધરમાંથીજ પ્રથમ બહાર ઝળકે છે; જાણે તેજ તેઓનું કેંદ્રસ્થાન હોયની! બર્ફ કહે છે કે ‘જનમંડળમાં એક ન્હાની સરખી ટોળી કે મંડલીને ચલાવું એજ લોકપ્રીતિનું અંકુર છે.’ મર્યાદા ન લોપાય એવા ધરકુટુંબના મંડળની વચ્ચે ‘છોકરાં-ઓની પીઠ પાછળ બેસવાનેમાટે મ્હોટાં મહાજનો પણ શરમાયા નથી; તેઓએ તો ઉણટું તેમાં, સુખ અને આનંદ માંન્યું છે. આ ઠેકાણે પોતાની પવિત્રતા અને ઇતિકર્તવ્યતા સંભાળીને ચાલવું એજ જાણે જનહિતકારી કામો અને ફરજ બજાવવાનેમાટે એક ઉત્તમ પેરવી હોયની! તેની પેઠે છે. અને જે માણસ પોતાનાં ધરને ચલાય છે તે પોતાના દેશને કંઈ ઓછા ભાવથી ચલાશે નહિ, પરંતુ તેની અધિક પ્રેમથી સેવા બજાવશે.”

“છોકરાંઓની વર્તણુકનો આધાર તેની માતાઓની વર્તણુક-પર કેટલો બધો છે, તેનો એક નવાઈ જેવો દાખલો મિંટ ટફનેલ્સે આપેલા એક નિશાળના રીપોર્ટમાંથી અણુચિંતબો મળી આવે છે. આ દાખલાની સત્યતા એટલા ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે કે તે વ્યાપાર ધંધાનાં કામમાં પણ ઉપયોગી થઈ પડે એવો છે. તે કહેછે

કે ‘એક મ્હોટાં કારખાનામાં ઘણાં એક છોકરાંઓને કામે લગાડવામાં આવતાં હતાં; ત્યાં પૂછપરછ કરતાં એમ જણાવવામાં આવ્યું કે, આ કારખાનાના ઉપરીઓ છોકરાંને કામપર રાખતી વખતે પ્રથમ તેની માતાની વર્તણૂક વિષે પૂછા કરતા, અને જો તે સંતોષકારક માલમ પડતી, તો તેઓની ઘણે દરજ્જે ખાત્રી થતી કે એ માતાનાં છોકરાં આખરથી અને મનમાનતી રીતે કામ કરશે.—આ ઠેકાણે તેના આપની આખર કેવી છે તેના પર કંઈજ ધ્યાન આપવામાં આવતું ન હતું.’”

“વળી અવલોકનથી એવું પણ માલમ પડ્યું છે કે, જે કુટુંબમાં આપ ખરાબ નિવડ્યો હોય—દાર્ડીઓ થઈને હાલ હવાલ થઈ ગયો હોય—પણ માતા શહાણુપણુ ને સુવિચારવાળી હોય છે, તોએ તે કુટુંબ એકકુળ રહે છે, અને છોકરાંઓ આખરથીજ ઘણું કરીને પોતાની જાંદગી ગુમારે છે, એમ ઘણે ઠેકાણે બને છે. પરંતુ એથી ઉલટા બનાવોમાં જ્યાં મા ખરાબ નિવડી હોય, અને આપ ગમે એવાં સારાં વર્તનથી ચાલતો હોય, તોપણ છોકરાંઓ પોતાની પાછલી જાંદગીમાં શ્વેતમંદ નિવડ્યાં હોય એવા દાખલા ઉપલા સાથે સરખાવતાં ઘણાજ થોડા બને છે.”

“મનુષ્ય વર્તનનું બંધારણ રચવામાં સ્ત્રિયોના સામર્થ્યની જે અસર લાગે છે, તેનો ઘણો ખરો ભાગ અવસ્થે કરીને બેમાલૂમ રહે છે. તેઓ પોતાનું કામ ધરકુટુંબના શાંત એકાંતવાસમાં, જરી પ્રયત્ન અને સહનશીલ ખંતીપણાથી પોતાનો ધર્મ સમજી બજાવતી ચાલી જાય છે. તેઓનાં મહાન વિજયી કૃત્યોની કવચિતજ નોંધ લેવાય છે, કારણકે તેઓ ખાસ ધરના ખુણામાં બને છે. પ્રખ્યાત પુરૂષોનાં જન્મચરિત્રોમાં પણ, તેની માતાઓએ તેમનું વર્તન ઘડવામાં અને તેમને સારું વળણ આપવામાં જે ભાગ લીધેલો હોય છે તે વિષે ધણીવાર આપણાં સાંભળવામાં પણ આવતું નથી. તોપણ તેનો બદલો તેમને મળ્યા વગર રહેતો નથી. તેઓએ જે સામર્થ્ય વાપર્યું હોય છે, તે જોકે નોંધાતું નથી, તોપણ તેમની પછવાડે તે સજીવન રહે છે, અને તેનાં પરિણામો ઉચ્ચેતર અધિકતાને પામે છે.”

“આપણે જેમ ધણીવાર મહાપુરૂષોનાં ચરિત્રો વાંચિયે કે સાંભળિયે છીએ તેમ મહાન સ્ત્રિયો વિષે સાંભળતાં નથી; પણ બધી કે સારી સ્ત્રિયો વિષે આપણે ધણી વાર સાંભળ્યું હશે; અને

જે લોક કલ્યાણાર્થે પુરુષ કે સ્ત્રીનાં વર્તનની ન્યુનાધિકતાનો નિર્ણય કરવા બેસશું તો માલમ પડશે કે, ઉંચાં ચિત્રો રંગવાં, પુસ્તકો લખવાં કે કાવ્ય નાટકાદિ રચવાં, તે કરતાં પણ તેઓ વધારે મ્હોટાં કાર્યો કરે છે. તેઓએ બીજગણિત, કે દુર્બિન, કે વરાળયંત્ર જેવી શોધો કરી નથી, એ ખરું; પણ આ બધા કરતાં તેઓએ કંઈક વિશેષ મ્હોટું ને વધારે સારું કર્યું છે,—દુનિયાનાં સર્વથી ઉત્તમ રત્નો, ખરાં પ્રમાણિક અને સદ્ગુણી નરો અને નારીઓ, એ સહુ તેઓનાજ પગ આગળ કેળવણી પામ્યાં છે.”

આપણા આર્યદેશના મહાવિદ્વાન, પરમધાર્મિક, નીતિવાન, શ્રદ્ધાવીર, સત્યવાદિ, અને પરોપકારી મહાન્ યોગીઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ, રાજર્ષિયો, અને યોદ્ધાઓ; તેમજ સતી શીલવંતી, પતિવ્રતા, ધર્મનિષ્ઠ, વિદુષી, અને ગૃહરક્ષક એવી સ્ત્રીઓ; જેમનાં ચરિત્રો ભારત-રામાયણાદિ ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે સર્વે ઉત્તમ માતાઓનાં ઉત્તમ ગૃહશિક્ષણના પ્રતાપથીજ ઉન્નતિને પામ્યાં છે. આમાંનાં કેટલાંએકનાં નામ હું પ્રથમ આપી ગયો છું, એટલે હવે ફરીથી વિસ્તાર કરવાની જરૂર જોતો નથી. પરંતુ તે કાળપણી પશ્ચિમખંડોમાં જે મહાપુરુષો ગૃહશિક્ષણથી ઉછર્યા છે તેઓના-થકી તમે અન્નણ્યાં હશે માટે તેમનાં થોડાંએક દૃષ્ટાંતો મારા આવતા પત્રમાં દાખલ કરી, “ધરમાં માતાની સત્તા અને તેની ગૃહશિક્ષણમાં અસર” એ વિષય પૂરો કરીશ. તુરંત એજ—

લિ૦ તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન

પુરંપોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

પત્ર ૮ મું.

મુંબઈ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના વૈશાક વદિ ૧૧ બુધે,
તા૦ ૧૮ મી મે ૧૮૮૭.

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ !

શ્રી શેગામ;

યુરોપ અમેરિકામાં પણ ગૃહશિક્ષણ, એજ વિદ્યા વૃદ્ધિનું અને દેશોન્નતિનું મુખ્ય કારણ બન્યું છે. જે જે મહાપુરુષો થયા તેઓ પોતાની માતાઓએ બાળપણમાં કેળવણી આપવાને લીધે ઉત્કર્ષને

પામ્યા છે; તેનાં થોડાંએક દૃષ્ટાંત, મારા પાછલા પત્રમાં જણાવ્યા મુજબ, ડા. સ્માઈલ્સનાં વચનોના સારમાં અત્રે આપું છું—

“ નેપોલ્યન બોનાપાર્ટ કહેતો કે બાળકનાં ભવિષ્યત્ સારાં નરસાં વર્તનનો આધાર કેવળ તેની માતાના ઉપરજ હોય છે. પોતાના જીવતરની ઉન્નતિ પણ, પોતાની મનોવૃત્તિ, બુદ્ધિ, અને સ્વાધીનતા સંબંધી પોતાની માતાએ ઘરમાં આપેલી કેળવણીથીજ થઈ છે, એમ તે જણાવતો. આશંકિતપણુનો ગુણ પણ તે પોતાની મા પાસેથીજ શીખ્યો હતો.”

“ સેન્ટ આગસ્ટાઇનની ઉન્નતિ તેની મા અને તેના બાપ એ પ્રત્યેકના નૃદા નૃદા પ્રયત્નથી થઇ હતી. આણી તરફ તેનો બાપ, જે ગરીબ સ્થિતિમાં છતાં પોતાના પુત્રની આલ્યાવસ્થામાં ઉંચી મનશક્તિ જોઇ મનમાં મલકાતો તેને ઉત્તમ શાળાશિક્ષણ આપવાનો નિશ્ચય કરી, પોતાને ન પરવડતાં છતાં પોતાની શક્તિ ઉપરાંત ખર્ચ વગેરે કરવાનો એટલો તો પ્રયત્ન કરતો કે તેથી તેના પડોશિયો પણ તેનાં વખાણુ કરતાં—બીજી તરફથી તેની મોનીકા નામની માતાએ તેની મનોવૃત્તિનું વળણુ ઉત્તમ માર્ગે દોરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, અને દુર્વ્યસનથી દૂર રહી શીલવંત થવાને અત્યંત કાળજીથી હમેશ તેને બોધ અને શિક્ષાનું સિંચન કરતી. પોતાની નિત્ય નેમની પ્રાર્થનામાં પણ હૃશ્વર પાસે એજ ચિંતવન કરતી. આ કાર્યની છાપ બાળપણથીજ તેનાં મનપર પડતી તેથી તેને અસર થઇ અંતે તેની માતાની પ્રાર્થના અને પ્રયત્ન બન્ને ફળીભૂત થયાં. ”

“ અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રથમ અષ્ટકોષ રચનાર ડા. સમ્યુઅલ જોન્સનનાં જીવનચરિત્રમાં માયાળુપણુનો ગુણ તેની માતાયકીજ પ્રાપ્ત થયો હતો. ધર્મની પહેલી લાગણી તેની માતાયકીજ તેનામાં ઉત્પન્ન થઇ, અને તેની છાપ તેણીએ તેનાં મનમાં મજબૂત બેસાડી હતી. પોતે જ્યારે પચાસ વર્ષની ઉમ્મરનો હતો અને તેની માતા તેવું વર્ષની હતી, તે વખતે તેણીને લખેલાં પત્રોમાં તેણે એકસરખી રીતે તેણીની જખરી સમજશક્તિનાં વખાણુ કર્યાં છે. પોતે તંગીમાં છતાં પણ પોતાની માતાને માટે જોઇતાં સુખસાધન તે મેળવી આપતો. પોતાની માતા પ્રત્યે પુત્રભક્તિ અદા કરવાને છેલ્લું કૃત્ય જે તેણે કીધું તે ‘રાસેલાસ’ નામનો ગ્રંથ હતો, જે રચીને તેની ઉપજ-

માંથી તેણીનું થોડુંક કળે હતું તે ચુકવ્યું, અને બાકી તેણીની ઉત્તરક્રિયામાં ખર્ચ્યું.”

“અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને સ્વતંત્ર કરી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપનાર જ્યૉર્જવૉશિંગ્ટન, જ્યારે માત્ર અગિયાર વર્ષની વયનો હતો, ત્યારે તેનો પિતા મરણ પામ્યો, અને તેની માતાને વિધવાપણું પ્રાપ્ત થયું. પાંચ ભાંડુઓમાં વૉશિંગ્ટન સૌથી મહોટો હતો. તેની માતા ઉત્તમ ગુણુની સ્ત્રિઓમાં વિરણીજ હતી—યુક્તિયો શોધવામાં કુશળ, કામકાજ કરવામાં અને તે વ્યવસ્થાપૂર્વક ચલાવવામાં ઉત્તમ અને ઉંચા પ્રકારનાં વર્તનથી દૃઢ શક્તિ ધરાવતી એક ઉમદા સ્ત્રી તે હતી. એ બાદને માથે એકસામટાં આટલાં કામ બજાવવાનાં આવી પડ્યાં હતાં—છોકરાને ઉછેરવાં તથા તેમને શિક્ષણ આપવું, મહોટું ગૃહરાજ્ય ચલાવવું, અને વિશાળ સ્થાવર મિલકતની વ્યવસ્થા કરવી. આ સર્વ કામો તે પૂર ફતેહમંદીથી પાર પાડતી. તેની સારી સમજ, તત્પરતા, માયાળુપણું, ઉદ્યોગ, અને સાવધપણું, એ ગુણોથી દરેક વિદ્ય દૂર કરવાને તે શક્તિમાન થતી; અને તેણીએ વેઠેલાં કષ્ટ અને કાળજીનો ઉમદા બદલો એ મળ્યો કે, પોતાનાં પાંચે બાળકોને સંસારમાં આગળ પડતાં જોવાને તે ભાગ્યશાળી થઇ—જે જે કામમાં તેઓ પડ્યાં તેમાં પડે સન્માન પામ્યાં, એટલુંજ નહિં પણ જે સિદ્ધાંત, વર્તન, અને રહેણી ઉપર તેઓ ચાલતાં તેનું મૂળ કારણ જે તેમની માતા તે પણ સત્કારને પામી.”

“તેપોશ્યન બોનાપાર્ટની પેઠેજ તેના હરીફ અને જીતનાર ડ્યુક આર્ વેલિંગ્ટન પણ પોતાની માતાની કેળવણીથીજ પરાક્રમી નિવડ્યો હતો. સ્વરૂપ, હાવભાવ, અને વર્તણુકમાં તે જરાકે જરાક પોતાની માને મળતો હતો. તોપણ આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે ન્હાપણમાં તેની મા તેને મૂઠ જોવો સમજતી; અને તેથી તેનાં બીજાં ભાંડુઓનેટલો પોતાની માને ન્હાલો લાગતો ન હતો. જ્યારે પુખ્ત ઉમ્મરમાં આવ્યા પછી તેનાં પરાક્રમ જોયાં ત્યારેજ તેણીને તેના વિષે મગરૂચ થવાનું કારણ મળ્યું.”

“અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો માજી પ્રેસિડેન્ટ આડમ્સ એક વખત જ્યારે બોસ્ટન શહેરની એક કન્યાશાળાની પરીક્ષા જોવા ગયો હતો, ત્યારે ત્યાંની કન્યાઓએ એક માનપત્ર તેને આપ્યું તેથી તેને ઘણીજ અસર થઇ આવી—અને તે સ્વીકારતાં તેના

જવાબ આપવાનો પ્રસંગ જોઈ તે આ પ્રમાણે બોલ્યો—‘સ્ત્રિયોની કેળવણી અને સહવાસના લાભથી મારાં જીવંતર અને વર્તનપર થયેલી અસર હજી સૂધી મારામાં તાજી છે. માણસ જાતને ઉત્તમ કલ્યાણકારી જે વસ્તુ આપી શકાય તે મને મારી આલ્યાવસ્થામાં મળેલ છે—એ વસ્તુ તે મારી માતા, કે જે પોતાનાં બાળકોની જીવનચર્યા ઉત્તમ ધરવાને શક્તિવાન અને આતુર હતી, તેનું સુખ હતું. જે શિક્ષણ (મુખ્યત્વે કરીને ધર્મ અને નીતિનું) આપી ઉન્નતસૂધી મારામાં ટકી રહ્યું છે, તે તેના થકીજ મને મળેલ છે.”

એ પ્રમાણે ધણખરા મહા પુરુષોનાં જન્મચરિત્ર તપાસ-તું તો માલમ પડશે કે તેઓ સર્વે ધણું કરીને ગૃહશિક્ષણથીજ, અને મુખ્યત્વે કરીને આલ્યાવસ્થામાં તેમની માતાઓની મુખ્ય કાળજીથીજ, અને તેમના સારા ગુણની છાપ પડવાથીજ ઉંચાં પદને પામ્યા છે. પોતાના રચેલ ગ્રંથ વગેરે લખાણોમાં, અને પોતાનાં પરાક્રમોમાં પોતાની કીર્તિની સાથે પોતાની માતાઓનાં નામ પણ તેઓ અમર કરી ગયા છે.

ઓલીવર ક્રામ્પ્ફેલ્ડ, લૉર્ડ ચાન્સેલરો બેકન, એ-સ્કૌન, અને બ્રોહામ ; કેનિંગ્સ, કુર્રન, હર્બર્ટ, પેલી અને વીઝલી ; તેમજ કવિઓ, ગ્રંથકારો, અને ચિત્રકારો,—એ, ટૉમ્સન્, સ્કૉટ, સાઉથી, બુલ્ડર, શિડ્લર અને ગૉયે, ઇલાદિ અનેક મહા પુરુષો, બાળપણમાં પોતાની માતાઓથકી પ્રાપ્ત કરેલા ગુણો અને શિક્ષણના આભારી થયેલ છે. આ બધાનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવા એસિયે તો એક મોટું જૂદું પુસ્તક થાય ; માટે આ ઉકાણે તેટલું લખાણ કરવાની જરૂર ન જોતાં આ પત્ર એટલેજ પૂરો કરું છું.

એ પ્રમાણે સ્ત્રી પોતાના ગૃહરાજ્યમાં કુટુંબનાં માણસોપર ઉપરી દાખલ કેટલી સત્તા ચલાવી શકે છે, અને તેમનાઉપર, વિશેષે કરીને પોતાનાં બાળકોઉપર પોતાના સદ્ગુણ કે દુર્ગુણની કેટલી અસર કરે છે—અને એક ઉત્તમ માતા પોતાના સદ્વર્તન-રૂપી દૃષ્ટાંતની છાપ પોતાનાં બાળકોમાં બેસાડી તથા તેમને ઉત્તમ કેળવણી આપી દુનિયાનાં ભલાંને અર્થે કેવાં રત્નો ઉત્પન્ન કરે છે તે વિષે આ પત્રમાં મેં દર્શાવ્યું. હવે આવતા પત્રમાં, સ્ત્રિયે ઘરમાં ઉપરી દાખલ પોતાની ધરજ—ગૃહકાર્ય અને બાળકોનું રક્ષણશિક્ષણ,

ઉત્તમ રીતે અને સંપૂર્ણપણે બજાવવાને કેવા ગુણ ધારણ કરવાની
અને કેવી કેળવણી મેળવવાની જરૂર છે તે વિષે કહીશ. તુરત એજ—

લિ૦ તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન.

પુરૂષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

પત્ર ૯ મું.

મુંબઈ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના વૈશાખ વદિ ૧૪, ગુરુવાર.

તા૦ ૨૧ મે ૧૯૮૭,

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ !

શ્રી શેગામ ;

મેં પ્રથમ કહ્યું છે કે સ્ત્રીઓની મુખ્ય ફરજ ગૃહકાર્ય, અને
આળકોતું રક્ષણ તથા શિક્ષણ, એ બે છે. સદ્ગુણાદિ નીતિના ગુણો
ઉપરાંત વિદ્યા હુન્નરની કેળવણી અને કાર્યકારીપણાના ગુણની જરૂર
જેટલી એકમાં છે તેટલીજ બીજીમાં પણ છે. આળશિક્ષણની સાથે
ગૃહકાર્યનો એટલો નિકટ સંબંધ છે કે જો એકની આવડત હોય, તો
બીજીની હોવીજ નેઈયે; પણ જો ક્ષણભર એમ ધારિયે કે, કોઈ
સ્ત્રી આળશિક્ષણપરજ રક્ત ધ્યાન આપતી હોય, અને ગૃહકાર્યમાં
જોઈતા ગુણો વ્યવસ્થા, ક્રમ, ઉદ્યોગીપણું, દિસાબીપણું, કરકસર,
ઈત્યાદિ ન વાપરતાં તેથી બેદરકાર રહે, તો આળકને અપાતી કે-
ળવણી અપૂર્ણ ગણાશે. માતાના સદ્ગુણ અને સદ્વર્તનમાંજ આ-
ળકની કેળવણી પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમાન બિરાજે છે, અને તેનું પ્રતિબિંબ
આળકના મગજમાં ફોટોગ્રાફની માફક એવી રીતે પડે છે કે તે પાછું
જીવતાં સુધી નાશ પામતું નથી. આમ છે માટે, એક સારી સ્ત્રીમાં
જેટલી વિકસાતી જરૂર છે તેટલીજ ગૃહકાર્ય સારી રીતે કરવામાં જો-
ઈતા ગુણોની જરૂર છે. વળી વિદ્યા, વિવેક, ને આવડત, તેમજ
બીજા સદ્ગુણો, આળકેળવણીમાં અને ગૃહકાર્યમાં એક સરખીરીતે
અગત્યના છે. આળક પોતાની માતાને ગૃહકાર્યમાં જેવા ગુણોસહિત
પ્રવૃત્ત થયલી જોશે તેવા તેમાંપણ આવશે અને તે તેની કેળવણીનો
એક મ્હોટો ભાગ ગણાશે. માટે અત્રે તે વિશે કંઈક કહેવા ધારું છું.

ઘર એ એક જાણે રત્નો ઉત્પન્ન કરી તેને ધસી, ઓપી,
ઝળકતાં મુલ્યવાન બનાવવાનું કારખાનું છે. પુરૂષ એ ઘરરૂપી કાર-

ખાનાનો માલેક છે, ને સ્ત્રી તેને વ્યવસ્થાપૂર્વક ચલાવનાર તંત્રી (મ્યાનેજર) છે. માલેક પોતાની સર્વ ક્રમાધનો પૈસો એ કારખાનામાં થાપણુ દાખલ રોકે છે; અને તંત્રી પોતાનાં તનમનનું સર્વ સામર્થ્ય તેમાં વાપરે છે; માટે તે પણ એ કારખાનામાંથી થતાં લાભહાનીમાં ભાગીદાર છે. હવે દરેક કારખાનાની ઉપજમાં જેમ સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બન્નેનો લાભ રહેલો છે—એટલે, ધણી તેથી થતા નફાનો ભોગવનાર થાય છે, અને લોદ્રા તેથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુનો લાભ લેછે; તેમજ આમાં પણ છે. સુખ, શાંતિ, આરામ, ને આનંદરૂપી નફાના ભોગી માલેકને તંત્રી બને ભાગીદાર થાય છે; અને સુપુત્ર-પુત્રીરૂપી રત્નોનો લાભ જગતને મળે છે. આ રત્નોને, ઉત્પન્ન થયાં પછી ફેળવણીરૂપી સાંઘાડાપર ચઢાવી, ઘસી, ઓપીને દુનિયામાં દીપી નિકળે એવાં બનાવવાં એ ધણું કરીને તંત્રીના હાથમાં હોય છે. ધરરૂપી કારખાનાનો સઘળો આધાર અને તેના માલેકનો સઘલો વિશ્વાસ તંત્રીના ઉપર હોય છે. માટે એવું ઉત્તમ કારખાનું (ધર) ચલાવવામાં જોઈતા ગુણો માતારૂપી તંત્રીએ ધારણ કરવાની ધણી જરૂર છે.

હું પ્રથમ કહી ગયો છું કે,” ‘વાર્શિંગ્ટનની મા કામકાજમાં ઉત્તમ પ્રવીણતાવાળી સ્ત્રી હતી.’ આ ગુણ એક સ્ત્રીને તેના સ્ત્રીપણાને યોગ્ય છે, એટલુંજ માત્ર નહિ, પરંતુ દરેક સુવ્યવસ્થિત કુટુંબના સુખ અને કલ્યાણને માટે એક રીતે અત્યંત અગત્યનો છે. કામકાજની આદતો માત્ર ધંધારોજગારમાંજ ઉપયોગી છે, એમ નથી. પરંતુ જીંદગીના દરેક ચાલુકાર્યમાં—જ્યાં રચના, ક્રમ, અગમચેતીથી તૈયારી, અને શેવટે તેને પારપાડવું, એ ગુણોની જરૂર છે, તે સર્વેમાં કામ લાગે છે. આ બધી બાબતોમાં એક વ્યાપારીની પેઢી કે દુકાનની વ્યવસ્થા એ જેટલે દરજ્જે કામકાજનો વિષય છે તેટલેજ દરજ્જે ધરકુટુંબની વ્યવસ્થા પણ છે. એમાં ધોરણ, પા-રીક નજર, ક્રમ, ઉદ્યોગ, કરકસર, કવાયદ, આવડત અને તેને પરિણામે પહોંચાડવાને જોઈતા ઉપાયોની યોજનાશક્તિ, એ ગુણો જોઈએ છે. આ સઘળાગુણો કામકાજના તત્ત્વમાંહેલા છે, અને તેટલામાટે પોતાના અંગમાં તેની આદત પાડી તેમને ફેળવવાની જરૂર, જે સ્ત્રીયો પોતાનાં ગૃહકાર્યમાં ફતેહમંદ નિવડવાને ચહાતી હોય તેમને છે;— અર્થાત, પોતાનાં ધરને સુખરૂપ બનાવવાને જે

સ્ત્રિયો ઇચ્છતી હોય તેમને તે ગુણ ધણા જરૂરના છે; અને તે જોડલા પુરૂષોને પોતાના ધંધારોજગાર, વ્યાપાર, કે કારખાનાનાં કામોમાં અગત્યના છે, તેટલાજ સ્ત્રિયોને પણ છે.”

“ધોરણ, જે કામકાજનું જિગર છે, તે ઘરકામમાં અતિ અગત્યનું છે. હરેક કામનું અંત ધોરણ રાખવાથી ઝટ આવે છે. ગોંધળ અને ગભરાટ એની આગળ દોડતાં નહાસે છે.”

“સમયપાલકતા એ કામકાજ ને માટે જરૂરનો એક ખીજો મોટો ગુણ છે, અને તે ધોરણને અંગેજ રહેતો આવે છે—તેવગર ધોરણ ચાલે નહિ. સમય ચૂકનાર સ્ત્રી બેવખત પુરૂષની પેઠેજ અણુગમો ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ કે તે ઘણો કાળ રોકીને કે ગુમાવીને આગલાને એટલી ચીઠ ચડાવે છે, કે તેથી તેને એમ લાગે છે કે આવી સ્ત્રીને તે વધારે તત્પરતાવાળી આપણે શી રીતે કરિયે ! ધંધારોજગારવાળા માણસને વખત એ પૈસા છે, પણ કામકાજવાળી સ્ત્રીને ધોરણ એ તેથીએ અધિક છે—તે શાંતિ, સુખ, અને ધરની આપ્તાદી છે.”

“અગમખુદ્ધિ, એ પુરૂષોની પેઠે સ્ત્રિયોમાં પણ કામકાજની બાબતમાં જરૂરનો એક ખીજો ગુણ છે. એ ગુણ તે ઉપયોગમાં ચોજેલું ડાહ્યાપણ છે, અને તે કેળવાયેલી વિવેકબુદ્ધિથી આવે છે. હરેક વસ્તુ ઘટિત અને બંધબેસતી ચોજવામાં અને ખરુંકામ ખરે રસ્તે કરવાનો ડાહ્યાપણથી વિચાર કરવામાં તે કામ લાગે છે. કંઈ પણ કામ કરવામાં સાધન, કુશલતા, વખત, અને ધોરણની ગણતરી એનાથીજ રખાય છે. જ્ઞાનથી અનુભવમાં પુછી મળે છે, અને અનુભવથી અગમખુદ્ધિ આવે છે.”

“એ અને ખીજા અનેક કામકાજને લગતા ગુણોની કેળવણી પ્રથમ દર્શાવેલાં અને ખીજાં કારણોને માટે સર્વે સ્ત્રિયોએ લેવાની જરૂર છે; અને તેથી તેઓ જીંદગીનાં નિત્યનાં કામોમાં કુશળ સહાયકારી થઈ પડે છે. વળી ધરની હકુમત બરાબર ચલાવવામાં સ્ત્રિયોને, છોકરાંની દાઢયો, શિક્ષકો, અને કેળવનાર તરીકે, મનની કેળવણીથી મળતી સઘળી મદદ અને શક્તિની ઘણી જરૂર છે.”

ગણિત એ પણ ધંધારોજગારમાં પુરૂષોને તેમજ ગૃહકાર્યમાં સ્ત્રિયોને પહેલું અને અગત્યનું સાધન છે. ડા. સ્માર્થદેસુ કહે છે કે, વિલાયત તરફ “હજી સૂધી એવા વિચાર ચાલે છે કે, ‘સ્ત્રિયોને

એવી બાબતોની કેળવણીનું કંઈ કામ નથી. કામકાજની આદતો અને પ્રવીણતાની કેળવણી લેવાનું કામ તો ધંધાદારી પુરૂષોને માટેજ માત્ર છે, એમ તેઓ કહે છે. મી. આઈટે છોકરાઓ વિષે એમ કહ્યું છે કે, ‘એક છોકરાને અંકગણિત સંપૂર્ણ રીતે શિખવો, એટલે તે માણસ થયો કહેવાશે.’ આનું કારણ શું?—એજ, કે એથી પદ્ધત, બારીકી, કિંમત ગણતાં, પ્રમાણ કહાડતાં, અને સંબંધ ઓળખતાં આવડે છે. આ પ્રમાણે છોકરિયોમાં તો ક્વચિતજ કોઈને અંકગણિતનું સાદું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. અને તેનું પરિણામ શું થાય છે? જ્યારે છોકરી આગળ જતાં સ્ત્રી થાય છે, ત્યારે જો તેને ગણિતનું કંઈ જ્ઞાન નથી હોતું, અને સર્વાળા અને ગુણાકારવિષે તે કંઈ સમજતી ન હોય, તો પછી તે આવક અરચતો હિસાબ રાખી શકતી નથી; અને જેમતેમ રાખવાજાય તો ઉપરાઉપરી ભૂલો જરૂર થવાની; અને પછી તે ઘરમાં ઢગલાબધ તકરારો ને ઝગડાનું મૂળ બને છે. જે સ્ત્રી પોતાના ગૃહકાર્યના સંબંધમાં આવતા ગણિતના સાદા નિયમ સમજતી નહિ હશે, તેને હાથે ભોળાં અજ્ઞાનપણાને લીધે બહુજો ખરચ થવાનો; અને તેથી તેનાં કુટુંબની શાંતિ અને સુખમાં મોટાટું ખલલ પડ્યા વગર રહેશે નહિ.”

“વળી પ્રેરણા બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતો પ્યાર માત્ર બસ નથી. પ્રેરણા બુદ્ધિતો હલકાં પ્રાણીઓનું પણ રક્ષણ કરે છે, અને તેને કેળવણીની કંઈ જરૂર નથી; પણ માનવબુદ્ધિનું કામ ધરકુટુંબમાં નિરંતર પડે છે, અને તેનેજ કેળવણી જરૂરની છે. ઉગતા જમાનાની શરીરસંપત્તિ ઈશ્વરે સ્ત્રીજાતિને સોંપી છે, અને સ્વાભાવિક મનશક્તિ અને નીતિ એ તો શારીરિક પ્રકૃતિમાંજ સમાયલી છે. શરીરની, મનની અને નીતિની સંપત્તિનું સુખ, ઘરમાં કુદરતના કાયદાઓને અનુસરીને ચાલવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, એ સ્ત્રીયે સમજીને પછી તે પ્રમાણે વર્તન કરવાની ઘણી અગત્ય છે. એ કાયદાઓના જ્ઞાન વગર માતાનો પ્યાર ઘણી વાર માત્ર તેણીના બાળકના અંતકાળનો બદલો મેળવે છે?” તે આ નીચેની ગણત્રી-પરથી જણાશે:—

“આ દેશમાં (ઈંગ્લંડમાં) જેટલાં બાળક જન્મે છે તેનો આસરે એક તૃતિયાંશ ભાગ પાંચ વર્ષની અંદર મરણ પામે છે,

તેનું કારણ—કુદરતી કાયદાઓનું અજ્ઞાન, મનુષ્યપ્રાણીના શરીરના બંધારણનું અજ્ઞાન, સ્વચ્છ આબોહવાના ઉપયોગનું અજ્ઞાન, અને તંદુરસ્તીને મારકનો ખોરાક તૈયાર કરી વાપરવાની કળાનું અજ્ઞાન, એજ છે. હલકાં પ્રાણીઓમાં એવી રીતનાં મરણ એટલાં બધાં નથી થતાં.”

આપણા દેશના જનન મરણની નોંધ જો સર્વત્ર બરાબર રહેતી હોય, અને જો તેની શોધ કરી એવીજ ગણતરી કહાડી ઉપલી સાથે સરખાવી હોય તો, આપણને પણ માલૂમ પડે કે ઈંગ્લંડની સ્ત્રિઓની ગૃહકાર્યના તથા બાળરક્ષણશિક્ષણના સંબંધમાં ઉપર જે ચાર બાબતોની અજ્ઞાનતાને લીધે ખામીઓ બતાવી છે, તેવી આપણા દેશની સ્ત્રિઓમાં કેટલે દરજ્જે વધારે કે ઓછી છે. આ પ્રસંગે આ પત્ર લખવાની ઉતાવળમાં એ બાબત સંબંધી પૂછપરછ મારાથી થઈ શકી નથી તેથી દોષગીર છું; પરંતુ આગળ જતાં પ્રસંગોપાત તે વિષે કંઈ પણ બબર મળી શકે તો મેળવવાના પ્રયત્ન કરવા ધારું છું.

એ પ્રમાણે ગૃહકાર્યને માટે કેટલાએક જરૂરના જોઈતા ગુણોનું ટુંકે વર્ણન કરી આ પત્ર પૂરું કરું છું; અને હવે આવતા પત્રમાં પુરૂષ કરતાં સ્ત્રિયે કેટલે દરજ્જે ઓછી કે વધતી વિદ્યાની તથા નીતિની કેળવણી લેવાની જરૂર છે તે વિષે કંઈક વિચાર ચલાવી, પુરૂષની પેઠે સ્ત્રી પણ તેટલીજ કેલવણી લેવાને લાયકની બુદ્ધિ ને શક્તિ ધરાવે છે, અને તેટલા માટે કુદરતી રીતે જોતાં તેણે તે લેવી અગત્યની પણ છે, એ વાત પ્રતિપાદન કરીશ—તુરત એજ.

લિ૦ તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન

પુરૂષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

પત્ર ૧૦ મું.

મુંબઈ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના જેઠ શુદ્ધ ૨, ભોમે,
તા૦ ૨૪ મી મે ૧૯૮૭.

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ !

શ્રી શેગામ ;

મારા પાછલા પત્રમાં જણાવ્યા મુજબ પુરૂષની પેઠે સ્ત્રિયો પણ વિદ્યા અને નીતિની ઉત્તમ કેળવણી લેવાને લાયક અને શક્તિવાન

છે, તે વિષે ડા. સ્માઇલ્સે ચલાવેલા વિચાર અને તે વિષે કરેલું પ્રતિપાદન, તથા તેવી કેળવણી સ્ત્રીને ગૃહકાર્ય અને આળશિક્ષણમાં કેટલી જરૂરની ને ઉપયોગી છે, તે વિષે આપેલા વિચાર ઘણાજ અગત્યના અને ધ્યાનમાં રાખવા લાયક સમગ્ર તેનો સાર હું અત્રે આ પત્રમાં આપું છું. તે કહે છે કે:—

“આ તો સ્વતઃસિદ્ધ છે કે પુરૂષની પેઠે સ્ત્રીમાં પણ જે બુદ્ધિ મૂકવામાં આવી છે તેને પણ ઉપયોગમાં અને કામમાં લગાડવાને માટે આપેલી છે, પણ કંઈ ‘નિર્ચયક’ તેમાં પડી પડી કટાઈ કે ટોલી જવાને માટે’ મૂકેલી નથી. એવી બક્ષીશો કંઈ પણ હેતુ વગર કરવામાં આવતી નથી. જગત્કર્તા ઈશ્વર પોતાની તરફથી બક્ષીશો આપવામાં ઉદાર હોય, પણ ઉડાઉ હોય નહિંજ.”

“સ્ત્રીને એક અવિચારવાન મનૂર કે માત્ર પુરૂષની દુરસદનું બુદ્ધિસુરત પુતળું કરી રાખવાના હેતુથી સજ્જેલી નથી. તેને સ્વાર્થ તેમજ પરમાર્થ બન્નેને માટે સજ્જેલી છે; અને જે સંગીન અને જવાબદારીની ફરજો જીંદગીમાં તેણીને માથે મૂકેલી છે, તેમાં કેળવાયલા મગજની અને માયાળુ અંતઃકરણની જરૂર છે. તેણીને જે જાંચું કામ બજાવવાને માટે મોકલેલી છે, તે કંઈ ક્ષણિક સુખના (હાક-માઠ, મોજમઝાવગેરેના) સાધન મેળવવાની કુશળતાથી પૂરું થતું નથી. આ તરફ (વિલાયત તરફ) આજકાલ આટલો બધો વખત એમાંજ ગુમાવવામાં આવે છે. એવા ગુણો જેકે જીવાની અને બુદ્ધિસુરતીમાં આનંદ ને ઉત્તેજન આપે છે, તોપણ તે પોતે આનંદ આપનાર છતાં, જીંદગીનાં ખરેખરાં કાર્યોમાં થોડાજ ઉપયોગી પડે છે.”

“પ્રાચીન રોમન લોકોમાં કોઈ જાંચ કુળની કુટુંબ માતાનાં જાંચાંમાં જાંચાં વખાણ કરવાં હોય તો એમ કહેતા કે, ‘માને તો ઘર બલું ને રહેડીકું બલું.’ આપણા પોતાના વખતમાં પણ (વિલાયત તરફ) એમ કહેવાય છે કે ‘સ્ત્રીને માટે આટલીજ વિદ્યા બસ છે કે, — તપેલું ઉકળતું રાખવા સૂધીનું રસાયણશાસ્ત્ર અને પોતાનાં ઘરના જૂદા જૂદા ઔરડાઓ સૂધીની ભૂગોળવિદ્યા;’ અને બાઇરન કવિ, કે જેની લાગણીઓ સ્ત્રીનેમાટે ઘણીજ અપૂર્ણ જનતની હતી, તે જણાવતો કે ‘હું તો સ્ત્રીઓના પુસ્તકસંગ્રહની હદ બાહ્ય અને રાંધવાની ચોપડીમાંજ ગણું છું.’ પણ, એક તરફ સ્ત્રીનાં વ-

તંન અને કેળવણીને માટે આ વિચાર જેટલો સાંકડો અને અક્લત્તી ઉલટો છે, તેટલોજ ખીજી તરફનો,—તેથી સાવ ઉલટો વિચાર, જે હાલ એટલો બધો પ્રચારમાં છે,—તે હૃદયી બહાર અને અસ્વાભાવિક છે. આ પાછલો વિચાર તે એકે-સ્ત્રીને કેળવણી એટલી આપવી કે બનતાં સૂધી પુરૂષની બરાબરી કરી શકે; ફરક માત્ર એટલોજ કે તે સ્ત્રી-પુરૂષની જાતિમાં જૂદાં પડે તે શિવાય ખીજીરીતે વરતાય નહિ; રાજ્યકાળમાં મત્ત આપવામાં તથા હક્ક જાળવવામાં પણ પુરૂષની બરાબરી કરે; અને જીંદગીને હામ, દામ, ને ધામને માટે ઉઠતા ફર અને સ્વાર્થો ઝગઝગપ બનાવનાર જે સઘળા વિષય તેમાં પુરૂષની સામે હરિશર્ષ કરે.”

“સામાન્યરીતે બોલતાં, ન્હાનપણમાં જે કેળવણી પુરૂષજાતિને લાયકતી છે તેજ કેળવણી સ્ત્રીજાતિને પણ બંધબેસતી છે; જે શિક્ષણ એક જાતિનાં મનને ભરપૂર કરે છે, તેજ શિક્ષણ ખીજી જાતિને પણ માફક આવે છે. ખરેખર, જેટલી દલીલો પુરૂષની ઊંચી કેળવણીના પક્ષમાં આજ લગણુ આગળ વધેલી છે, તેટલી સર્વ દલીલો સ્ત્રીની ઊંચી કેળવણી તરફ પણ સખળ કારણો દર્શાવે છે. ગૃહકાર્યની સઘળી શાખાઓમાં કેળવાયલી યુદ્ધિ સ્ત્રીના ઉપયોગી-પણાંમાં અને કાર્યસાધકતામાં વધારો કરશે. તે તેણીને વિચાર કરવાની શક્તિ આપશે, અને પૂર્વવિચાર કરતાં શિખવશે; ને જીંદગીની અણચિંતવી આવી પડતી જરૂરિયાતો આગળથી જાણી લઈ તેને માટે તૈયારી કરી રાખવાને તેણીને શક્તિમાન કરે છે, વ્યવસ્થા ચલાવવાની સુધરેલી રીતિયો સૂચવે છે, અને દરેક રીતે તેણીને બળવાન બનાવે છે. નિરપરાધી ભોળી અજ્ઞાનતાના કરતાં કેળવાયલી મનશક્તિથી તેણીને ઠગાઈ અને દુસાવટની સામે મજબૂત અને નિર્ભય આશ્રય મળશે; શારીરિક મોહિનીઓ કરતાં નીતી અને ધર્મની કેળવણીથી તેણીને માટે વગવસીલાના મૂળ વધારે જોરાવર અને મક્કમ જામશે; અને ઘરસંબંધી સર્વ સગવડ અને સર્વે સુખનાં ખરાં સાધન તેણીને આત્માવલંબન અને સ્વાધીનતામાં જોવામાં આવશે.”

“પણ બ્યારે સ્ત્રીઓનાં મન અને વર્તણૂક તેમનાં સ્વકલ્યાણને માટે કેળવાવાં જોઈએ છે, ત્યારે તેઓ ખીજાંઓનાં સુખને માટે સ્વતંત્ર શિક્ષણને કંઈ ઓછાં પાત્ર નથી. જે સ્ત્રીયો પોતાનાં મન

અને નીતિને બહીલાં મૂકે, તો પુરૂષો એકલાં કંઈ તેમને સંયમનમાં રાખી શકે નહિં. અને જ્યારે આ વાત આપણે માન્ય કરિયે છિયે કે, એકાદ પ્રજાની નીતિસંબંધી હાલત, ઘરમાં અપાતી કેળવણીના ઉપર મુખ્ય આધાર રાખે છે, ત્યારે સ્ત્રીકેળવણીને તો જરૂર કરીને દેશજનતાને માટે એક અગત્યની આબત ગણવી જોઈયે. પુરૂષના નીતિના વર્તનનુંજ માત્ર નહિં, પરંતુ મનશક્તિનું પણ સંરક્ષણ સ્ત્રીની નીતિસંબંધી પવિત્રતા અને મનની કેળવણીના ઉપર આધાર રાખેછે. તેમાં વળી બન્નેની શક્તિઓ જેટલી વધારે પરિપૂર્ણતાથી ખીલવી હોય, તેટલું અધિક સલાહસંપવાળું અને સુવ્યવસ્થિત જનમંડળ બનશે—અર્થાત, તે અધિક નિર્ભય અને નિઃશંક ઉત્તરિતે ઉત્તરોત્તર પામશે.”

આ પ્રમાણે એક દેશ કે પ્રજાની ઉત્તરિતું મૂળ બાળશિક્ષણ કે ગૃહશિક્ષણ છે, અને ગૃહશિક્ષણનો સઘળો આધાર સ્ત્રીકેળવણી ઉપર રહેલો છે. મેં ઉપર ૩૦ સ્માધદ્વસ્તા વિચારોમાં દર્શાવ્યું કે સ્ત્રીને મનની એટલે વિદ્યાજ્ઞાનની તેમજ નીતિની ઊંચી કેળવણીની એક-સરખીરીતે જરૂર છે. એક પ્રજા કે દેશની સંસારી સ્થિતિનો આધાર સ્ત્રીની નીતિની કેળવણી ઉપર વિશેષ રહેલો છે. સ્ત્રીની નીતિ પ્રજામાં એ રીતે અસર કરે છે. એકતો ગૃહશિક્ષણમાં બાળકોની મારફતે અને બીજી જનમંડળમાં સીધી રીતે. તેમજ વિદ્યાજ્ઞાનની ઊંચી કેળવણી પણ સ્ત્રીને એ રીતે લાભકારી છે. સૃષ્ટિના પદાર્થોના ગુણુદોષનું તેમજ તેના નિયમોનું જ્ઞાન એથી થાય છે. પહેલું જ્ઞાન જીવ-ગીના સુખસાધનો વધારવાને ઉપયોગી પડે છે; અને બીજું પોતાની તેમજ પારકાંની (પોતાનાં બાળકોની અથવા જેઓ પોતાના સહવાસમાં આવે છે તેમની) જીવંતીનું વર્તન સુખરૂપ અને ઊંચા પ્રકારનું થવામાટે નીતિથી ચાલતાં શિખવે છે.

આ ઉપરથી નીતિની અને વિદ્યાની કેળવણીનો એટલો બધો નિકટ સંબંધ છે કે એકવિના બીજી લૂલી, બલકે વ્યર્થ છે. અને એ બંનેનો ઉપયોગ સ્ત્રિઓએ ગૃહકાર્યમાં તથા ગૃહશિક્ષણમાં કરવો જોઈયે. પરંતુ તેમ ન કરતાં જો સ્ત્રિઓ બહારનાં કાર્યો કરવાને પ્રવૃત્ત થાય તો કોઈવાર તેથી દેશને ને પ્રજાને એટલી બધી હાની થાય છે કે તેથી તેની દુર્દશા થયલી પાછી ધણા કાળ સૂધી સમારવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ બાબત હું આગળ દર્શાવનાર છું.

પરંતુ તે પહેલાં થોડું એક નીતિની કેળવણી વિષે કહેવા ધારું છું તે હું આવતા પત્રમાં લખીશ. તુરત એજ—

વિનંતી તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન
પુરુષોત્તમ નારાયણજીની આશીર્વાદ.

પત્ર ૧૧ મું.

મુંબઈ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ ૫, શુક્રવાર.
તા. ૨૭ મી મે ૧૯૮૭.

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ!

શ્રી શેગામ;

હું આગળ કહી ગયો છું કે નીતિની કેળવણીની પહેલી અને ઉત્તમ નિશાળ ઘરકુટુંબ છે. ત્યાર પછી શાળા કે પાઠશાળા છે; અને ત્યારપછી જીવંતીના અનુભવની મ્હોટી નિશાળ દુનિયાં છે. દરેક પહેલીમાં બીજીને માટે તૈયાર થવાય છે, અને દરેક પુરુષ કે સ્ત્રી આગળ જતાં કેવાં નિવડશે, તેનો આધાર ઘણું કરીને જેવું પહેલું શિક્ષણ મળ્યું હોય છે તે ઉપર વધારે રહે છે. જો તેણે ગૃહશિક્ષણ કે શાળાશિક્ષણ એમાંના એકેનો લાભ લીધા વગર અણધાર, અભણ અને વિના કેળવણીએ દુનિયાંમાં પ્રવેશ પ્રીધો, તો પછી તેના પોતાનાએ ભોગ અને જે મંડળમાં તે ભેળાય છે તેનાએ ભોગ.

મેં મારા પાછલા છેલ્લા પત્રમાં કહ્યું કે નીતિવિના એકલી વિદ્યાની કેળવણી અધૂરી ગણાય છે; અને તેટલા માટે તેની પણ બીજી સાથે ઘણી જરૂર છે. આ બાબત હું આ પત્રમાં દર્શાવવા ચાહું છું—

જેમ કોઈ મનુષ્ય વિવેક વિના પાસેના લથિયારનો આડો ઉપયોગ કરવાને તૈયાર થાય છે, તેમ વિદ્યા એ મનુષ્યપ્રાણીને લથિયારરૂપ છે; અને જો તેને નીતિની કેળવણી ન હોય તો એ વિદ્યારૂપ શસ્ત્રની સહાયતાથી વધેલા પોતાના બળનો ગૈર ઉપયોગ કર્યા વગર રહે નહિ. કહ્યું છે કે “વિવેક વડું વિદ્યા થકી.” માટે વિવેકવિના વિદ્યાની કેળવણી અધૂરી કહેવાય છે—તેવી કેળવણી “અલ્પજ્ઞાન ને અતિ હાણ” એ કહેવત મુજબ નુકશાનકારક થઈ પડે છે. તેમજ કેવળ અજ્ઞાન માણસને સમજાવવો સહેલું પડે છે પણ અધૂરી કેળ-

વણીવાળાને ઠેકાણે લાવવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. “અધૂરો ઘડોા છલકાય ઘણો” તેમ તે પોતાનાં મનમાં એવી ખુમારી રાખે છે કે હું જે કાંઈ સમજું છું તે ખરાબરજ છે,—એટલે ગર્વથી તે બીજાન વિચાર કે વાતને એકાએક કબૂલ કરતો નથી. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે—

અજ્ઞઃસુખમારાધ્યઃ સુખતરમારાધ્યતેવિશેષજ્ઞઃ ।

જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધંબ્રહ્માપિ તં નરં નરંજયતિ ॥

આનો અર્થ તમે સારી રીતે સમજો છો એટલે અત્રે તે કહેવાની જરૂર જ્નેતો નથી—તોપણ મતલબ ઉપર કહ્યું તેવીજ છે.

આપણા દેશના આર્યોની નીતિની સ્થિતિ અતિ શ્રેષ્ઠ હતી, એ રામાયણભારતાદિ ઇતિહાસગ્રંથોપરથી સહજ સમજાય છે. એવી નીતિ કોઈ દેશમાં કોઈ પણ કાળમાં જ્નેવામાં આવી કે આવતી નથી. ઘણા રાજાઓએ પોતાનું સત્યવ્રત જાળવવાને રાજ્યની તો શું પણ શરીરની દરકાર એ કીધી નથી; તો પછી પ્રજાની નીતિ તેવી કેમ ન હોય?—હરિશ્ચંદ્ર રાજા, તારામતિ તેની રાણી, અને તેનો પુત્ર ન્હાનકંઠો રોહિત, સત્યતાને માટે પરહાથે વેચાઈ વિષ્ણુનાં પડયાં હતાં; તોપણ તેમની પ્રેમની દોરી તૂટી ન હતી, છતાં સત્યને મૂક્યું નહિં. તારા પારકે હાથે ગયા છતાં તેનું શીલવ્રત નિષ્ફલક રહ્યું હતું; તેમજ તેના પુત્ર રોહિતને સાપ કરડ્યા પછી તેના શયને અગ્નિદાહ કરવા તેની માતા સ્મશાનમાં લઈ ગઈ, ત્યારે હરિશ્ચંદ્ર જે પોતાના શેઠ એક ઢેઠની વતી સ્મશાનનો કર ઉઘરાવવા રહેલો હતો, તેણે પોતાના પુત્રના શયનો પણ કર માફ ન કરતાં પોતાની અને પોતાના કુટુંબની આવી દુર્દશા અને કષ્ટાજનક સ્થિતિની વચ્ચે પોતાની ધરજ બચાવી દેઢ રહ્યો, પણ સત્યતાનો લાગ કીધો નહિં! નીતિવાન કુટુંબનો આ એક ઉત્તમ દાખલો છે, અને તેટલોજ બસ છે. પ્રાચીન આર્યોના પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં તો એવા દાખલા અનેક મળે છે.

સીતા, દમયંતી, દ્રૌપદી, અહુદ્યા, તારા, સાવિત્રી વગેરે સ્ત્રિયોએ તો અનેક દુઃખો સહન કર્યા છતાં, પ્રેમ અને પાતિવ્રતમાં અટળ અને અચળ રહેવામાં હદજ વાળી છે. એવી એવીતો અનેક સ્ત્રિયોનાં દ્રષ્ટાંત ત્યારપછીના વખતમાં પણ મળી આવે છે. જયદેવ કવિની, સ્ત્રી, અને ઉભયભારતી જેને સરસ્વતી એવું

નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે તે, તથા પ્રિયંવદા વગેરે ઉત્તમ પવિત્ર પ્રેમને માટે પ્રખ્યાત છે. રજપુતાણીઓ પોતાનું શીલવૃત્ત જાળવવાને જીવપર લાવી શત્રુઓની સામા થવાને ઘણીવાર તૈયાર થઈ છે, અને એકવાર તો ન શાવતું જોઈ એકસામટી મળી તેઓએ અગ્નિને પોતાનું બળિદાન દીધું છે.

આર્ય દેશની આવી નીતિ હોવાનું કારણ—એકતો આ દેશના આર્યોની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ સાત્ત્વિક અને નિવૃત્તિની છે, તે છે; અને બીજું પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ અને રાજાઓએ દીર્ઘ દૃષ્ટિથી સંસારિક અધારણના નિયમો એવી રીતે રચ્યા છે અને ચલાવ્યા છે કે તેનું મૂળ કોઈ કાળે પણ મટી જાય નહિ, તે છે. મેં પ્રથમ આ ભાગની શરૂઆતમાં જણાવ્યું છે તેવાં બહારનાં કારણો આવી મળ્યાં નહિં હોત તો આર્ય દેશની આજના જેવી સ્થિતિ કોઈ કાળે આવવાનો સંભવ ન હતો. આજપણ આ દેશની નીતિની હાલત, પશ્ચિમદેશના જે વિદ્વાનો બારીકીથી તપાસે છે, તેઓ બીજા દેશોની સાથે સરખાવતાં તે વિષે જાણું મત આપે છે.

પાશ્ચિમાત્યોની પ્રકૃતિ રાજસી અને પ્રવૃત્તિની છે. અને તેઓ નવા નવા ફેરફાર કરવાની વૃત્તિને નિરંતર આધીન રહેતા આવ્યા છે. જાપરના ડોળ ને આટંબરમાં તેઓ મોહિત થઈ જાય છે, એટલે અંદરના સત્યથી તેઓ અણવાકેફ રહે છે. “જાપરકી તો અચ્છી બની એર ભીતરકી તો રામ જાને.” સ્ત્રિઓને કેળવણી મેં પ્રથમ જણાવ્યું છે તેવી અધૂરી મજે, એટલે સુધારાનું નામ અને લુચાં-ઓનું કામ. વળી સ્ત્રિઓને સ્વતંત્રતા હરેક વાતમાં પુરૂષો જેટલી બલકે, તેથી અધિક આપવા લાગ્યા; એટલે તેઓ પણ પોતાના હક્ક સર્વે કામોમાં સરખા માગવા લાગી. આથી સંસારી રિવાજોની પદ્ધતિ પણ તેવીજ ચાલી અને જનસમાજની નીતિમાં સહડો પે-સવા લાગ્યો. ત્યાંના મહાન વિદ્વાનો પણ તેવિષે અનેક શ્રિયાદો-સહિત બોધ કરતા આવ્યા છે. અને જાહેર વર્તમાનપત્રોના કોલ-મેમાં ઘણી વખતે એવી ફરિયાદો આવે છે; અને તે વિષે અનેક ગ્રંથો પણ રચાય છે. હું અત્રે તે વિષે લંબાણ નહિં કરતાં, ફક્ત તે તરફના રિવાજના એકજ સાધારણ દાખલાથી દર્શાવવાનું બસ સમજું છું.—જીને કે પુત્રપુત્રીને મિત્રનું કે બહારના હરકોઇનું પત્ર આવે, તો તે પતિને કે પિતાને વાંચવાનો તો શું પણ ખોલ-

વાનો એ અધિકાર નહિં! આનું નામ તે નીતિ, કે મર્યાદા, કે વિવેક? જ્યાં એક કુટુંબના લાભાલાભ એક છે, જ્યાં મન અને વિચાર એક જોડાયે, જ્યાં સંસારી વસ્તુઓનો ઉપભોગ એકસરખા સાથે મળી કરવો, અને મિત્રો પણ સર્વેનાં સામાન્ય હોવાં જોઈએ— અર્થાત, પતિનો મિત્ર તે સ્ત્રીનો મિત્ર નહિં અને સ્ત્રીનો તે પતિનો મિત્ર નહિં એવું હોવું ન જોઈએ; ત્યાં કદાચ વાતની જુદાઈ કે અંતરે હોવો જોઈએ? એવી કદાચ આખત હોય કે જે સ્ત્રી પોતાના પતિથી, કે પુત્રપુત્રી પિતામાતાથી છાની રાખી શકે? શું તેઓ કોઈ કાંઈ પણ કોઈ આખતમાં પોતાની સ્ત્રીનું કે સંતાનનું 'ખુશ' ઇચ્છે એ સંભવિત છે? હા, પતિ કે પિતા પોતાનાં કોઈ પત્રો છાનાં રાખે તો તે વાત સકારણુ છે—તે એકે તેમને રાજ્યપ્રપંચના કે ધર્મા-રાજગારના સંબંધમાં ત્રીજે કાને વાત નાખવા જેવી ન હોય, અને સ્ત્રી કે સંતાનની ઓછી સમજથી કદાચિત્ તે બહાર પડે તો નુક-શાન વેઠવું પડે. પણ સ્ત્રિયો કે બાળકો એવાં કામમાં પ્રવૃત્ત હોતાં નથી, અને કદાચિત્ કોઈ એવું કાર્ય હોય તો પણ અધિક અનુભવી પતિ કે પિતાના જાણવાથી તેમને ઉલટી સારી સલાહનો લાભ થાય છે. પણ આ વાતનો વિચાર ન કરતાં સ્ત્રિયોના લક્ષ સરખા સમજી તેમને અયોગ્ય સ્વતંત્રતા સ્વાધીન કરી દીધી; એટલે “સાપે ધરી છધુદર, ખાય તો મરે ને મૂકે તો આંધજો થાય.” તેમ બીજાઓની સાથે એ લક્ષપણ મરજી ન છતાં આપવો પડ્યો. અને તેનો ગૈર-લાભ પણ ઘણે દેકાણે ઘણાં જાણુ લેવા લાગ્યાં. આપણે વર્તમાન-પત્રોમાં અનેક પ્રસંગે વાંચેલ છે, કે સ્ત્રિયોના છાના પત્રવ્યવહારમાંથી ઘણીવાર આડા સંબંધની વાતો પકડાઈ છે, ને તેના વરઘોડા કોઈ ચડ્યા છે. આપણા દેશમાં આવી નીતિ અદાપી સૂધી આવી નથી એ આનંદની વાત છે. અને તેને માટે મન્યાદિ ઋપિઓ ને રાજાઓના જેવા કાયદા ધડનારાઓનો આભારી આ દેશ નિરંતર રહેશે—મનુસ્મૃતિમાં સ્ત્રીને સ્વતંત્ર રીતે કદાપિ નહિં વર્તવાને આ પ્રમાણે ફરમાવ્યું છે—

બાલયાવાયુવત્યાવા વૃદ્ધયા વાપિ યોષિતા ।

ન સ્વાતંત્ર્યેણ કર્ત્તવ્યં કિંચિત્કાર્યં ગૃહેષ્વાપિ ॥

અર્થ—સ્ત્રિયે બાલ્યાવસ્થામાં, તરુણાવસ્થામાં કે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ ધરતું હરેક કાર્ય (પિતા પતિ, કે પુત્રની સંમતિ વિના) સ્વતંત્રપણે કદી કરવું નહિં.

વાલ્યોપિતુર્વશે તિષ્ઠેત્પાણિગ્રાહસ્ય યૌવને ।

પુત્રાણાંભર્ત્તરિ પ્રેતે ન ભજેત્સ્ત્રી સ્વતન્ત્રતામ્ ॥

અર્થ—બાળપણમાં પિતાને વશ રહેવું, તરૂણવસ્થામાં સ્વામિને વશ રહેવું, પતિ મરણ પામ્યા પછી પુત્રને વશ રહેવું; પરંતુ સ્ત્રીએ સ્વાતંત્ર્યથી કદાપિ વર્તવું નહિં.

આ ઠેકાણે સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ—સ્ત્રીએ પોતાના પિતા, પતિ, કે પુત્રની સંમતિવિના સહસા હરેક કાર્ય કરવું નહિં, એવો સમજવો. નહિં કે, જેમ બાળકાલના ઉછંકણ જીવાનિયાઓ ખુટ મોજ ને ચશ્મા પહેરી લાકડી હાથમાં લઇ સ્ત્રીને સાથે તેડી દરિયે કિનારે ફરવા જવા જેવા રિવાજોમાં સમજે છે તેવો અર્થ હોય. સ્ત્રીસહિત ફરવા નિકળવું એવા રિવાજ તો પ્રાચીન આર્યોમાં નિત્યકૃત્યના જેવા સાધારણ હતા, જેમાં બાળ યુરોપિયનોની નકલ કરનારા નવાઇ સમજે છે. પ્રાચીન આર્યોનાં ચરિત્રોમાં એવા દાખલાઓ અનેક નિકળશે કે જેમાં પુરૂષો પોતાની જાહેર સભાઓમાં તેમજ મોજને ખાતર ફરવા નિકળતા ત્યારે પોતાની સ્ત્રીઓને સામેલ કરતા.—મહાકવિ કાલિદાસના રઘુવંશ કાવ્યમાં દિલીપરાજા પોતાની સ્ત્રીસાથે એક રથમાં બેસી ફરવા નિકળેલ રસ્તાની શોભા જોતાં જાય છે તેનું વર્ણન કરે છે. પાંડવો પોતાની સ્ત્રી દ્રૌપદી સાથે સભામાં પ્રવેશ કરે છે તેનું વર્ણન ભારતમાં ઘણે ઠેકાણે છે. રામ જ્યાં વિચરતા ત્યાં પોતાની સતિ સ્ત્રી સીતાને સાથેજ રાખતા. આ વ્યવસ્થા પ્રાચીન આર્યોમાં સર્વત્ર જોવામાં આવશે. પણ આટલી વાત ખરી, કે બાલ જેવા મિલાવડામાં એક પુરૂષે તેઓમાંના ગમે તે બીજાની સ્ત્રીની સાથે સહુની વચમાં નાચવું, એવા રિવાજ નહિં હતા. પણ હવે પછી એવી નીતિ આ દેશમાં દાખલ થાય નહિં તેને માટે સાવચેત રહેવાની ઘણી જરૂર છે.

નીતિની કેળવણી વિષે હાલ એટલુંજ લખી હું આ પત્ર સમાપ્ત કરું છું; અને હવે પછી મેં પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે સ્ત્રીઓએ પોતાની ઊંચી કેળવણીનો ઉપયોગ ગૃહકાર્ય અને ગૃહશિક્ષણમાંજ કરવાથી લાભ છે તથા જો પુરૂષની પેઠે અહારનાં કાર્યો કરવાને પ્રવૃત્ત થાય તો નુકશાન કરી લે તે વિષે ડા० સ્માર્ટ્ટસના વિચારોમાં જણાવીશ. તુરંત એજ.—

લિ० તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન

પુરૂષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

પત્ર ૧૨ મું.

શેગામ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના જેઠ શુદ્ધ ૮, સોમે.
તા. ૩૦ મી મે ૧૯૮૭.

પરમપ્રિય પ્રાણપતિ !

શ્રી મુંબઈ;

મારા છેલા પત્ર પછી આપનાં છ એક પત્ર આવ્યાં ત્યાં સુધી હું આપને એકે પત્ર લખવાની તક મેળવી શકી નથી. કારણ કે એ પત્રોમાં આપે સમાવેલી બાબતો એટલી બધી વિચારવા લાયક છે, કે હજી તો એક બાબત વાંચી વિચાર કરી મનન કરી રહી નથી, એટલામાં આપનું બીજું પત્ર મારા હાથમાં તૈયારજ છે. એમ ઉપરા ઉપરી મારાપર આપનાં પત્રો આવવાથી મને તેના ઉત્તર લખવાની તક વચમાં મુદ્દલ મળીજ નહિં.

આપનાં છએ પત્રો માંહેલાં પ્રથમ પાંચ પત્રોમાં—૧, ધર્મ-કુટુંબ બાળકની કેળવણીનું ઉત્તમ સ્થાન; ૨, ઘરમાં માતાની સત્તા; અને બાળકના શિક્ષણપર તેની અસર; ૩, ગૃહશિક્ષણથી ઉન્નતિ પામેલા મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો; ૪, ગૃહકાર્ય માટે સ્ત્રિયે કેવા ગુણ ધારણ કરવા; ૫, સ્ત્રિયે પણ પુરુષની પેઠે લેવી જોઈતી ઊંચી કેળવણી, અને તેનો ગૃહકાર્યમાં કરવો જોઈતો ઉપયોગ; એ વગેરે બાબતો, જે અંગ્રેજી વિદ્વાન ડા. સમાઈલ્સના ગ્રંથ ઉપરથી, આપના કહેવા મુજબ, સાર ઉતારી આપે લખેલ છે, તે ખરેખર એટલી તો ઉમદા છે કે, તે દરેક સ્ત્રી જે માતા દાખલ પોતાની ફરજ પોતાનાં કુમળાં ફરજદો પ્રત્યે તેમના, તથા પોતાના, તથા લોકોના કલ્યાણને અર્થે સંપૂર્ણ રીતે અદા કરવા ઇચ્છતી હોય, તેને ખૂબ ધ્યાન દઇ મનન કરવા યોગ્ય છે.

આપના છેલ્લા એટલે છઠ્ઠા પત્રમાં વિદ્યા જ્ઞાનની કેળવણીની સાથે નીતિની કેળવણીની કેટલી જરૂર છે, તે વિષે ડા. સમાઈલ્સના વિચારો ઉપર વિશેષ ખુલાસાથી અને દાખલાદલીલોથી આપે આપના પોતાના વિચારોમાં વિવેચન કર્યું છે. અને તે હાલના વખતમાં કાચા અનુભવ અને કાચા વિચારનાં જનોને માટે ખરેખર ઉપયોગી છે.

એજ પ્રમાણે વિદ્યાસ્થાનની કેળવણી વિષે આપના ઉપલા પાંચમા પત્રમાં જે આપે ડા० સ્માર્થદેવના વિચારો જણાવ્યા છે, તે બાબત વધારે ખુલાસાથી આપના પોતાના વિચાર હું જાણવા ઈચ્છું છું—મુખ્યત્વે કરીને પુરૂષોની પેઠે સ્ત્રીઓને પણ પાઠશાળાની કેળવણી જરૂરની છે કે નહિ, ને તે મળી શકે કે નહિ, તથા તેમાં શું શું અડચણો છે, વા નથી; અને હોય, તો તેને માટે શું કરવું, ને તેમાં સ્ત્રીઓને માટે કેવા પ્રકારની કેળવણી જોઈએ, વગેરે બાબતો વિષે જાણવાને હું ઘણીજ ઇતિજ્ઞર છું. માટે પ્રથમ આ બાબત વિષે આવતા પત્રમાં લખી પછી આગળ ચાલશે તો આપની કૃપા માનીશ—તુરંત એજ.

લિ० નિરંતર આપના ચરણની દાસી

કેસરનાં પ્રેમ પૂર્વક પ્રણામ વાંચશે.

પત્ર ૧૩ મું.

મુંબઈ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના જેઠ શુદ્ધ ૧૧ ગુરુવાર,
તા० ૨ જુન ૧૮૮૭.

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ !

શ્રી શેગામ;

તમારું છેલ્લું પત્ર તા० ૩૦ મી મેનું મને પહોંચ્યું. મારાં આ પત્રોને તમે વિચાર અને મનન પૂર્વક વાંચો છો, એ જાણી હું ઘણીજ ખુશી થાઉં છું.

મારો મુખ્ય વિષય જે કે ગૃહશિક્ષણનો છે, અને સ્ત્રીશિક્ષણનો ખરો ઉપયોગ તેમાંજ થવો જોઈએ એ જાણુ છે; તો પણ સ્ત્રીશિક્ષણ કેવું ને કેટલું હોવું જોઈએ એ વિષે તમે મારા થકીજ વિશેષ વિવેચન થવા ઈચ્છો છો, ત્યારે તે કરવાની હું એક ફરજ સમજી અત્ર આ પત્રમાં હું પ્રયત્ન કરું છું.

ગૃહશિક્ષણ વિષે તો જેટલું કહેવું જોઈએ તેટલું ડા० સ્માર્થદેવના અને વચ્ચે વચ્ચે મારા વિચારોમાં કહી ગયો છું, એટલે તે વિષે હવે પ્રશંસનીય કહેવાનું બાકી રહ્યું નથી. માત્ર માતાએ પોતાનાં બાળકોને ગૃહશિક્ષણ કેમ આપવું તે વિષે ‘બાળશિક્ષણ વિધિ’ નામના બીજા ભાગમાં હું લખનાર છું અને સ્ત્રીશિક્ષણ, જે

ગૃહશિક્ષણનો મુખ્ય પાયો છે, અને જેનો ખરેખરો અને પૂરેપૂરો ઉપયોગ ગૃહશિક્ષણ અને ગૃહકાર્યમાં જ થવો જોઈએ છે, એવું જ મેં પ્રથમ જણાવ્યું છે, તે વિષે પણ ૩૦ સ્માર્ટ્ડસના વિચારોમાં હું કહી ગયો છું કે, સ્ત્રીઓ પણ પુરૂષની જેમ ઉત્તમ કેળવણી—મનની તેમજ નીતિની લેવાને શક્તિ ધરાવે છે. તથા તેઓ તેને લાયક પણ છે, અને તેની તેમને જરૂર પણ છે.

હવે આ ઉત્તમ કેળવણી તે એજ કે જે પાઠશાળાઓમાં આપવામાં આવે છે. આ કેળવણી આપણા દેશની સ્ત્રીઓ લઈ શકે કે નહિ, અને તે કેમ, કેવી ને કેટલી લઈ શકે એ તમારો મુખ્ય પ્રશ્ન છે. જેનો ખુલાસો, સ્ત્રીઓની જે મુખ્ય ફરજ, ગૃહશિક્ષણ અને ગૃહકાર્ય, તેને અર્થે થવાની ઘણી જરૂર છે; કારણ કે જન-સમાજની ઉન્નતિનું મૂળ એમાં જ સમાયતું છે. આ બાબત કોઈ કેળવણી ખાતાના અનુભવી વિદ્વાન પુરૂષના હાથથી લખાઈ હોય તો ઘણો લાભ થાય, અને તેમાં પણ કેટલાએક એવા વિદ્વાનોના સમુદાયની એક સંમતિથી તેનો નિર્ણય થાય, અને પછી તે પ્રમાણે ધોરણ ચાલે તો વિશેષ લાભ થાય. તો પણ મારું જે કંઈ જ્ઞાન અને અનુભવ, જેટલી હદ સૂઝી દોડે છે, તેટલે સૂઝી તેનો લાભ તમને આપવાને મારે અટકવું જોઈએ નહિ, એ સમજથી મારા વિચારો નીચે દર્શાવું છું.

સ્ત્રીઓ પુરૂષના જેટલી કેળવણી લેવાને યોગ્ય છે ખરી, પણ પુરૂષના જેવીજ કેળવણી તેઓએ લેવાની જરૂર નથી. જે બાબતો પુરૂષની કેળવણીમાં છે તેથી જૂદીજ બાબતો સ્ત્રીઓની કેળવણીમાં હોવી જોઈએ. વિલાયતમાં ધંધારોજગારના વિષયોની કેળવણી (ડાક્ટર, કે વકીલ, કે બ્યારિસ્ટર કે ઈન્જનેર, કે બીજાં હુન્નર કામોની કેળવણી) જેવી પુરૂષો લે છે, તેવીજ સ્ત્રીઓને લેવાનાં પણ ધોરણો હોય, તો તેવાં આપણા દેશમાં જોઈતાં નથી. આપણા દેશમાં જો સ્ત્રીઓને માટે પાઠશાળાઓ થાય, તો તેનાં ધોરણો, અને તેમાં કેળવણીના વિષયો તથા તેના પ્રકાર, પુરૂષોની કેળવણીના વિષયો વગેરેથી જૂદાંજ હોવાં જોઈએ. પુરૂષોની કેળવણીના વિષયોમાં પણ આપણા દેશની હાજરો તપાસતાં, તથા તેમાં નડતાં વિદ્વો જોતાં, ઘણા ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. સારે સ્ત્રીઓને તો થોડા કાળમાં ઘણું જ્ઞાન મેળવવું છે, અને તેનો ઉપયોગ ગૃહકાર્ય અને ગૃહશિક્ષણ થતા

આગરક્ષણમાં કરવો છે, તો તેને માટે તેને ઉપયોગી વિષયોનું જ્ઞાન તેમને થાય તેવી યોજના કરવી જોઈએ.

પાઠશાળાનો અભ્યાસ ૨૪ થી ૨૫ વર્ષની વયવગર પૂરો થઈ શકે એમ છે નહિ, અને સ્ત્રિયોને આગલગ્નાદિ વિદ્યા નડવાથી તેટલો વખત અભ્યાસમાં નેઓથી રોકી શકાય તેમ પણ નથી. કદાચ એમ ધારિયે કે આગલગ્નનો રિવાજ તુરત નિકળી જાય, તોપણ હાલના બીજા સંસારી રિવાજોની આસપાસની થતી અસરો તરફ નિઠા કરતાં, પુરૂષ, ઘણા તો ૨૫ વર્ષ સુધી, અને સ્ત્રિયો ઘણાંમાં ઘણાં ૧૬ કે ૧૮ વર્ષ સુધી, કુંવારાં રહી શકે. આ દેશાણે પુરૂષો તો કદાચ ૨૫ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં પાઠશાળાની કેળવણી પૂરી કરી શકે, પણ સ્ત્રિયો ૧૮ વર્ષની વય સુધીમાં તેટલોજ અભ્યાસ કેમ પૂરો કરી શકે? કાંઈ કહેશે કે પરણ્યા પછી પણ સ્ત્રિઓ પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવા જાય તો શું હરકત છે? કારણ કે હાલ પુરૂષો પણ તેમને છોકરાં થયા પછી પણ પાઠશાળામાં શીખવા જાય છે, તેમને તો કંઈ હરકત પડતી નથી. આ અનુમાન જરા ભૂલ ભરેલો છે; અને તેનો જેને અનુભવ થયો હોય તેજ જાણે. જાણતીની પીડા વંઝા શું જાણે? પુરૂષોને પણ આદેશમાં ઉંચી કેળવણી મેળવવામાં હરકતો નથી નડતી એમ છેજ નહિ. તેમને પણ અસંખ્યાત હરકતો નડતી હશેજ.

પરણ્યા પછી ઘરખટલાનો સઘળો ભાર પુરૂષને માથે આવી પડે છે. અને તેની સાથે વળી છોકરાં થયાં અને કુટુંબમાં વધારો થયો એટલે તેમનાં ભરણ પોષણની ફિકર પડે છે, એ જાદી. આમ છતાં, આપણે જોઈએ છીએ કે, તેવી સ્થિતિમાં પણ આદેશની પાઠશાળાઓ કંઈ તદ્દન ખાલી પડી રહેતી નથી—તેમાં ઘણાંએક વિદ્યાર્થીઓ શીખવા જાય છે. આનું કારણ, આપણા દેશના આર્ય લોકોમાં પરાપૂર્વેથી ચાલતા આવેલા એક ઉત્તમ રિવાજનો લાભ તેમને મળે છે, તે છે. આ દેશના આર્યોનાં કુટુંબનું બધારણ એવું છે કે એક બાપના દીકરા, તેના દીકરાના દીકરા થાય ત્યાંસુધી ઘણું કરીને સાથેજ રહે છે; અને તેમની સર્વેની કમાઈ તેમના એક સામાન્ય વડીલ પાસે રહે છે; અને તેમાંથી તેમનું સર્વેનું તથા તેમનાં બાપડી છોકરાં સુદ્ધાંનું ભરણ પોષણ અને બીજો સઘળો ખર્ચ ચાલે છે. જેઓ કમાવાને તનથી કે મનથી અશક્ત કે અસ-

મર્ય હોય છે, અથવા જેઓ હજી કમાવાને શીખ્યા નથી, અથવા કેળવણીનાં કે બીજાં કારણથી ધંધા રોજગારમાં પડ્યા નથી, તેમનું તથા તેમના કુટુંબનું પોષણ પણ તેમાંથીજ ચાલે છે. એ પ્રમાણે માર્કસો, કાકાઓ, અને પિતરાઈયો થકી અનાયાસે પરસ્પર મદદ થાય છે.

આ શિવાય, અત્રે સૂચવ્યા વગર મારાથી રહેવાનું નથી, કે બીજાને પણ એક લાભ એ રિવાજથી આર્યજનસમૂહમાં થાય છે— અનાથ વિધવાઓ અને અનાથ બાલકોનું ભરણ પોષણ સહજજ આ રિવાજને લીધે થાય છે; માટેજ આ દેશમાં અનાથાશ્રમો અને અનાથશાળાઓ નહિં છતાં, તેઓ રક્ષણતાં રખડતાં મારૂંમ નથી પડતાં. બાકી તેમની સંખ્યા કંઈ આ દેશમાં થોડી છે એમ સમજવાનું નથી.

તો પણ મારે કહેવું જોઈયે કે, ઉપર કહ્યો તે રિવાજ, જેવો પૂર્યે આ દેશમાં સંખ્યા બંધારણથી ચાલતો હતો તેવો હવે રહ્યો નથી. વચક્ષા કાલમાં અવ્યવસ્થા થવાથી તે ઘણે દરજ્જે લૂંટો થવા માંડ્યો છે; અને પરદેશીઓના રિવાજને દાખલ થવાથી તે વધારે ને વધારે લૂંટો થતો જાય છે; માટે હવે જેમ વખત જાય છે તેમ અનાથશાળાઓ વગેરેની જરૂર પડતી જાય છે, અને તેનાપર દરેક જ્ઞાતિનાં શ્રીમંત લોકોએ ધ્યાન આપવાની ઘણી અગત્ય છે. તેમજ કેળવણીને માટે પણ છે, તે હું આગળ કહું છું. પણ જ્યાં સુધી આ રિવાજ છે, ત્યાં સુધી તો, મેં ઉપર કહ્યું કે, પાઠશાળામાં શીખતા પરણેલા વિદ્યાર્થીઓને તેમના આપ, ભાઈ, કે કાકા વગેરે તરફથી સંકોચથી કે અડચણ ભોગવીને પણ, જો તેમને કેળવણીની ઉત્કંઠા હોય તો મદદ મળે છે.

આ મેં જે કંઈ કહ્યું તે વચક્ષા વાંધાના લોકોને માટે કહ્યું. શ્રીમંત લોકોને તો એ રિવાજ હોય તોએ એટલું ને નહોય તોએ એટલુંજ. તેમને ટોઈ વાતની આપદા કે અડચણ છેજ નહિં.— પણ આ દેશના દુર્ભાગ્યની વાત એ છે કે, તેઓ કેળવણી લેવાની કાળજી થોડીજ રાખે છે. હવે જે આપદા છે તે ગરીબ કુટુંબોને વાસ્તે છે. તથા તેનીસાથે જો કદાચ આ આર્યકુટુંબના ઉત્તમ બંધારણને આગળ જતાં કંઈ વિશેષ ધક્કો લાગ્યો, તો તેની તજવીજ કરવાની ઘણી આવશ્યકતા છે.

આ અને એ પ્રકારની બીજી ઘણી અડચણો તો જાંચી કેળવણી લેવા ચલાનાર પુરૂષવિદ્યાર્થીઓને માટે છે; તો સ્ત્રિઓને માટે કેમ ન હોય, કે જેમને ઉપજીવિકા વગેરેનો સર્વે આધાર એવા પુરૂષોના ઉપરજ રાખવો પડે છે? વળી સ્ત્રિઓને માટે વિશેષ અને મ્હોટી અડચણ એક બીજી છે—તેમને એક કુદરતી નિયમને આધીન રહેવું પડે છે, એ સર્વથી મ્હોટી અડચણ છે—સંતતિ થવાનો સમય ન્યારે પાસે આવે છે ત્યારે, અને થયા પછી પણ, તેમનાથી કંઈ પણ એવું કરી શકાતું નથી. આથી તેમના વિદ્યાભ્યાસમાં મ્હોટું ખલલ પડે છે, અને તેમના બહારનાં સર્વ કાર્યો અટકી પડે છે. તેઓ માત્ર ગૃહકાર્ય અને ગૃહશિક્ષણમાંજ હવે પોતાનું સર્વ સામર્થ્ય વાપરી શકે છે. અને તેમણે અત્યાર સૂધીમાં મેળવેલાં સર્વ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાનો હવે ખરો વખત આવ્યો છે. માટે આ વખત સૂધીમાં જે કંઈ કેળવણી તેઓ પ્રાપ્ત કરી શકે, તેમાંજ તેમને અગત્યનું જ્ઞાન સમાયલું રાખવું નોંધ્યે છે.

આ કારણથી હાલના સમયને અનુસરીને પુરૂષોની અને સ્ત્રિઓની કેળવણીના વિષય અને ધોરણો ન્હાંજ હોવાં નોંધ્યે એવો મારો વિચાર છે. પછી આગળ જતાં જેમ જેમ સમયમાં ફેરફાર થાય, તેમ તેને અનુસરીને ચાલવું એતો ઉધાડુંજ છે.

અસલ આર્યદેશમાં એવો સમય હતો કે પુરૂષ અને સ્ત્રિઓની જાંચી કેળવણીનાં ધોરણ, અને તેના વિષયો પણ એકસરખા રહી શકે. પછી તે તેમ ખરેખરાં હતાં કે નહિં તેને માટે યથાર્થ ઐતિહાસિક લેખ મળતો નથી, તેથી કહી શકાતું નથી. તોપણ ક્યાં ક્યાં ઉત્તમ વિદુષી સ્ત્રિઓના દાખલા મળે છે તેથી, હોય, એમ અનુમાન થાય છે. વળી અસલના સમયમાં આર્યલોકોના સંસારી સર્વ રિવાજો એવા હતા કે, જેથી ૧૮ તો શું પણ ૨૫ કે ૩૦ વર્ષ સૂધી પણ સ્ત્રિઓ નિષ્કલંકપણે અને નિર્વિદ્વે બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે એવો સંભવ માલૂમ પડે છે. તે સમયના સંસારી રિવાજો તથા વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા, બ્રહ્મચર્યમાં ખલલ કરવાને બદલે ઉલટું તેને ઉત્તેજન આપે અને ટકાવી રાખે એવાં હતાં.

હાલના અવિદ્યાના સમયના સંસારી રિવાજોની આગલ ૧૨ વર્ષની કન્યાને પણ બ્રહ્મચર્ય ટકાવી રાખવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ જેમ જેમ વિદ્યા અને કેળવણી વધતી જશે, અને જનમંડળ સુ-

ધરતું જશે, તથા આસપાસના સંસારી રિવાજો સુધરતા જશે, તેમ તેમ બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં નડતી મુશ્કેલીઓ દૂર થતી જશે; એટલે વિવાહ કાળની હદમાં પણ વધારો થતો જશે—અર્થાત આળસ એની મેજે નષ્ટ થશે. આમ થવાથી કેળવણીની પદ્ધતિ પણ સુધારવાની ફરજ પડતી જશે.

હાલ તુરત સ્ત્રિઓને સારા જાંચી કેળવણીને માટે જે પગલાં ભરવાં નેપથ્યે છે તે આ છે.

૧.—પ્રથમ તો આ દેશના સર્વ આગેવાન લોકોએ અને મુખ્યત્વે કરીને શ્રીમંત વર્ગે આ વાત ધ્યાનમાં લેવાની છે, કે કેળવણીનો જે સર્વ બોળે હાલ તદ્દન સરકારના ઉપર છે તેમાં ભાગ લેવો નેપથ્યે છે; એટલું જ નહિ, પણ બનેતો આગેવાન બોળે પ્રજા પોતે જાંચી લે તો ઘણું સારું. લક્ષ્મીના વરધોડાઓ (૪ લેકાઓ) વગેરેમાં નાતવરાઓમાં, અને એવીજ બીજી અયોગ્ય ચાલોમાં જે આર્ય પ્રજાનો લખલૂટપણ પેસો બેઠે છે તેનું વળણ કેળવણીના ખર્ચમાં—ખાનગી અને સ્વતંત્ર પાઠશાળાઓ વગેરે કરવા તરફ ફેરવાય તો દેશને બે ત્રણ લાભો એક સામટા થવાનો સંભવ છે:—

૧. સરકારપરથી કેળવણીના ખર્ચનો બોળે ઓછો થાય તો, તેના અવેજમાં પ્રજાપરથી (જે સરકાર કરવા ધારેતો) બીજા કેટલાક કસોનો બોળે હલકો થઈ શકે છે.

૨. પ્રજાનો જે લખલૂટ પેસો અયોગ્ય માર્ગે વપરાતો હોય તે, દેશની ઉન્નતિનું મૂળ જે કેળવણી, તેના જેવા સુમાર્ગે વપરાય.

૩. અને પ્રજા પોતાની ખાનગી પાઠશાળાઓમાં સ્ત્રિઓની તો શું પણ પુરુષોની કેળવણીનાં પણ સ્વતંત્ર ધોરણો બાંધવાને શક્તિવાન થાય. (હાલ પુનામાં સ્ત્રિઓને માટે એક હાઈસ્કૂલ સ્થાપવામાં આવી છે એ આ હલકાકામાં એ પ્રકારનું એક પગલું છે એમ કહીએ તો ચાલે).

૨.—સ્ત્રિઓની જાંચી કેળવણીને માટે બીજું પગલું એ ભરવાનું છે કે, મજકુર જણાવેલી ખાનગી પાઠશાળાઓ સ્થાપવા પછી, તેમાં પુરુષોની અને સ્ત્રિઓની કેળવણીને માટે ગ્નૂદી ગ્નૂદી પદ્ધતિ, અને ગ્નૂદાં ગ્નૂદાં ધોરણો, તેમને દરેકને લાયકના ગ્નૂદા ગ્નૂદા વિષયો તેમાં દાખલ કરીને બાંધવાં. તેને માટે કેટલીએક સૂચનાઓ, જે મને સૂઝે છે તે આ નીચે દર્શાવું છું તે ધ્યાનમાં રાખવી:—

૧. પ્રથમ તો નીચલા વર્ગની કેળવણીમાં દેશી ભાષાઓમાં ચાલતી પુસ્તકમાળા છોકરાઓને માટે તથા કન્યાઓને માટે જૂદી જૂદી રચાવી જોઈએ. અને તેમાં સ્ત્રિયોની પુસ્તકમાળામાં મેં પ્રથમ તા. ૭ મી મેના મારા પાછલા પત્રમાં સૂચવ્યું છે તેવા વિષયો ઘણું કરીને આવવા જોઈએ.

૨. નીતિની કેળવણીને માટે બાળમિત્ર, શાળોપયોગી નીતિગ્રંથ, હિતોપદેશ, ઇસપનીતિ, નીતિબોધ કથા, વગેરે અગાઉ જેવાં પુસ્તકો એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં ચાલતાં હતાં તેવાં અને તેના જેવાં બીજાં ચૂંટી કલાડીને તથા વિદુર્નીતિ, ભર્તૃ-હરિકૃત નીતિશાતક વગેરે, તથા રામયણ મહાભારતાદિમાં સુદામા ચરિત્ર (ભાગવતમાં) શ્રવણાખ્યાન, ભરત શત્રુઘ્નને થયેલા રામવિયોગ (રામાયણમાં); તથા (મહાભારતમાં) ભગવદ્-ગીતા, તથા પિરાટ પર્વ, વનપર્વ વગેરેમાં અનેક પ્રસંગો નીતિ-થી ભરપૂર છે; તે ઉપરથી રચીને તેવાં પુસ્તકો શિખવવાં જોઈએ. સ્ત્રિયોને માટે વિશેષમાં સ્ત્રીનીતિધર્મ, મેહેરાતુલ અરૂસ ચાને કન્યા દર્પણ જેવાં પુસ્તકો અને ઉત્તમ આર્ય અને બીજા સદ્ગુણી સ્ત્રિયોનાં ચરિત્રો ઘટિત ભાષામાં રચી તે શિખવવાં જોઈએ.

૩. ઊંચી કેળવણીમાં સ્ત્રિયોને માટે અંગ્રેજી જ્ઞાન, મૅટ્રિક્યુ-લેશન સૂધીનું ઘણું છે. (રાજ્ય ભાષા છે માટે) પરંતુ તે દેશી ભા-પાના પાંચમાં કે છઠા ધોરણ સૂધીનું જ્ઞાન પુરું થયા પછીજ શરૂ કરવું; અને અંગ્રેજી ત્રીજા કે ચોથા ધોરણથી સંસ્કૃત ભાષાની શિક્ષાત કરવી જોઈએ.

૪. અંગ્રેજી ભાષાનાં ઉપલાં ધોરણોમાં, નૉવેલ્સ અને કાવ્ય નાટકાદિમાંથી, જેઓ શૃંગાર રસનાં અને પ્રાણીજન્ય વિકાસને ઉત્તે-જન આપનારાં હોય તેવાં બિલકુલ કલાડી નાખી, તેને ઠેકાણે, છો-કરાઓ તેમજ કન્યાઓ બન્ને ને માટે, મૉરલ ક્લાસ્ બુક, ચે-મ્પર્સ રૂડિમેન્ટ્સ ઓફ નૉલેજન્ તથા કોર્સ ઓફ રીડિંગ્, ટાઇમ્સ સ્ટુડેન્ટ્સ મૅન્યુઅલ, હાઉ ટુ એક્સેલ ઇન્ સ્ટડિ, સ્માઈલિન્ સેલ્ફહેલ્પ અને ક્યારેક્ટર, લેસન્સ ઓન મનિ ચ્યાર્ટર્સ, વગેરે, અને છોકરાઓને માટે વિશેષમાં હાઉ ટુ એક્સેલ ઇન્ બિઝનેસ, હાઉ ટુ મેક મનિ, વગેરેનાં જેવાં પુસ્તકો દાખલ કરવાં જોઈએ.

૫. પાઠશાળાઓમાં દેશી ભાષાઓ ચાલુ રાખવી નેહયે; અને અનેતો (science and arts), વિદ્યા હુન્નર સંબંધી ગ્રંથો દેશી ભાષાઓની મારફતેજ શિખવવા, અને તેની સાથે જૂના અને નવા કવિયો અને ગ્રંથકારોના ઉત્તમ નમુનાનાં પુસ્તકો શિખવવાં. પરંતુ, અહિંયાં પણ આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી નેહયે કે શ્રંગાર-કાવ્યો બનતાં સૂધી બાતલ કરવાં.

૬. સ્ત્રિયોની પાઠશાળાઓમાં બનતાં સૂધી સ્ત્રીશિક્ષકોજ રાખવી. (અને તે જેમ જેમ કેળવણી વધશે તેમ તેમ મળી શકવા માંડશે).

૭. પુરૂષો માટે હુન્નર કળાની કેળવણી (technical education)ની પાઠશાળાઓ સ્થાપવી; અને તેમાં કૃતિની (practical), અને અખતરા સહિત (experimental) કેળવણી મળે એવી યોજના કરવી. મારો વિચાર તો એવો છે કે, એવી પાઠશાળાઓને લગતાં ખાસ કારખાનાં સ્થાપવાં, જેમાં વિદ્યાર્થીયોને (practical experience), આનુભવિક કૃતિનું જ્ઞાન મળે; અને તે કારખાનાઓની ઉપજમાંથી પાઠશાળાઓનો ખર્ચ પણ ચાલે.

૮. સ્ત્રિયોની પાઠશાળાઓમાં, મૈટ્રિક્યુલેશનના વિષયો ઉપરાંત ગણિત (અંકગણિત, અક્ષરગણિત, અને ભૂમિતિ અથવા રેખાગણિત) પૂરું, નર્કશાસ્ત્ર (logic), અર્થશાસ્ત્ર (political economy), જગતનો ઇતિહાસ (universal history), મહાપુરૂષોનાં જીવન ચરિત્રો (biography), સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાન (physics or natural philosophy), અને થોડુંક વૈદ્યકનાં મૂળ તત્વોનું જ્ઞાન, જેમાં શારીરશાસ્ત્ર (anatomy), ઈન્દ્રિયગુણવિચાર (physiology), નિદાન (pathology), ઔષધિવિદ્યા (materia medica), ગર્ભમેાચનવિદ્યા (midwifery), બાલરોગ અને સ્ત્રીરોગ ચિકિત્સા નિદાન સહિત (diseases of females and children with treatment), અને રસાયણશાસ્ત્ર (chemistry), તથા ઉદ્ભિદ્પદાર્થશાસ્ત્ર (botany), એટલા વિષયોનાં મૂળતત્વોનું (elementary), જ્ઞાન આપવું; અને તે બનતાં સૂધી દેશી ભાષાઓની મારફતે શિખવવા નેહયે.

૯. આર્થ સ્ત્રિયોને સંસ્કૃત જ્ઞાન આપવા માટે પાઠશાળામાં વ્યાકરણ; પદ્ધર્શનમાંથી ગમે તે એક; અને મહાભા-

૨૮, રામાયણ, ઉપનિષદ, અને વેદોના પ્રાક્ષણ ભાગમાંથી ઉત્તમ દ્રકરા વીણી કહાડીને તે શિખવવા.

૧૦. પારસી અને મુસલમાન સ્ત્રિયોને માટે શરસી, ઝંદ કે પેહેલવી તથા આરબી ભાષાઓનું જ્ઞાન શિખવવું.

૧૧. આટલો અભ્યાસ ધણામાં ધણાં ત્રણથી ચાર વર્ષમાં પૂરો થાય એવી રીતે રચીને ગોઠવવો.

૧૨. અભ્યાસના વિષયો હાલ જેમ વર્ગોમાં ચારચાર કે છછ સાથેજ ચલાવવામાં આવે છે, તેમ ન કરતાં, વિભાગતરી પાઠશાળાઓમાં ચાલે છે તેમ એક વર્ગની અમુક મુદતમાં અમુક એક કે બે વિષય પૂરા થયા પછી, બીજા વર્ગમાં, અથવા તેજ વર્ગમાં બીજી (term) મુદતની શિરૂઆત થતાં બીજા વિષય મંડાવવા, અને તે પૂરા થયા પછી ત્રીજા નવા વિષય શિખવવા. આ ધોરણ રાખવાથી વિદ્યાર્થીયો સહેલથી અને પકડું શીખી શકશે. કારણ કે ધણા વિષય એકસાથે શિખવવાથી વિદ્યાર્થીયોનાં મન વિભક્ત (વહેંચાયલાં) રહેછે, અને સ્મરણશક્તિ ઉપર બોળે થઇ પડે છે, તથા ધારણ કરવાની શક્તિમાં ગુંચવાડો થાય છે;—તે ઉપર દેખાડેલી રીતથી નહિં થશે. એકના એક વિષય આખો દિવસ ચાલવાથી કંટાળો ન આવે માટે, સ્ત્રિયોને વચમાં ગાયન તથા ચિત્રવિદ્યા જેવી નાનુક કળાઓ (fine arts) શિખવવાનો થોડો વખત રાખવો; અને પુરોનોત્તર માટે વિદ્યાહુત્તરના અખતરા અને હસ્તક્રિયાના પ્રયોગો કરી દેખાડવા, તથા તે કરાવવાનો થોડો સમય નેમવો; જેથી મન પાછું તાજું થઈ તેજ વિષય આગળ ચલાવવાને તૈયાર થશે. શીખેલા વિષયોની ઉજળણી (revision), વિદ્યાર્થીયો મુદત (term) ને અંતે મળતી છૂટી (vacation) ના વખતમાં હમેશની રીતિ પ્રમાણે કરતા રહેશે એટલે તેઓ વિસ્મૃત નહિં થાય.

સ્ત્રિયોની યુનિવર્સિટીમાં ઉત્તમ કેળવણીને માટે આટલોજ અભ્યાસ ધણો છે. આથી તેઓ ગૃહકાર્યની સર્વ શાખાઓનું કામ કુશળતાથી ચલાવવાને એક ઉત્તમ તંત્રીના પદને લાયક થશે; એટલુંજ નહિં, પરંતુ પોતપોતાના પતિને તેના હરેક કાર્યમાં પણ સરસ સલાહકાર અને સહાયકર મંત્રીનું કામ પણ પૂર્ણરીતે બજાવી શકશે; વળી આથી ગૃહશિક્ષણની મારફતે પોતાની ઉત્તમ કેળવણીનો લાભ પોતાના પ્રિય સંતાનોને આપી શકશે, અને તેમનું, પોતાનું,

તથા આખાં કુટુંબનું રોગાદિક અરિષ્ટાથકી રક્ષણ કરવાને સંપૂર્ણ રીતે શક્તિવાન થશે.

અસલ આર્થ સ્ત્રિયોને ગૃહકાર્યને માટે કેવા પ્રકારની કેળવણી મળતી તેનો કંઈક ભાસ આ નીચે આપેલા મનુસ્મૃતિ માંહેલા શ્લોકોથી થાય છે.—

સદા પ્રહૃષ્ટયા ભાવ્યં ગૃહકાર્યેષુદક્ષયા ।

સુસંસ્કૃતોપસ્કરયા વ્યયેચામુક્તહસ્તયા ॥

સ્ત્રિયા રત્નાન્યથોવિદ્યા સયં શૌચંસુભાષિતં ।

વિવિધાનિચીશિલ્પાનિ સમાદેયાનિસર્વતઃ ॥

અર્થ—સ્ત્રિયે ઘરમાં સદા રાજી રહીને ઘરનાં કામકાજમાં નિરંતર ચતુર રહેવું, ઘરના સરસામાનને સારી પેઠે સુધારીને સદા સંભાળ રાખવી, અને તમામ ખર્ચમાં હાથ મોકળો ન રાખવો (કરકસરથી ચલાવવું).

સ્ત્રિયે રત્ન, વિદ્યા, સત્ય, પવિત્રતા, સુભાષિતપણું, અને નાના-પ્રકારની કળાઓ એ સર્વ જગેથી સંપાદન કરવી.

મારો ઉદ્દેશ પણ યુનિવર્સિટીમાંથી કેળવણી પામીને પ્રવીણતા મેળવ્યા પછી સ્ત્રિયે તેનો ઉપયોગ ગૃહકાર્ય અને બાળશિક્ષણમાં કરવો એ છે. આ સ્વધર્મ મૂકી કંઈ પુરૂષોની પેઠે સ્ત્રિયોએ પણ વકીલ બારિસ્ટર થઈ કુલોના બ્રીફ મેળવી ટ્રોટમાં પ્લીફ કરવા ઉભાં રહેવું, કે ડાકટર થઈ હોસ્પિટલોમાં કે સરકારી ખાતાંઓમાં નોકરી મેળવી, કે ગવર્નમેન્ટ પબ્લિક ખાતાંઓમાં સરકારી નોકરી મેળવી તે બળવવી, કે ધંધારોજગારનાં કારખાનાં ચલાવવાં, કે વ્યાપારની ફર્મો કે ગોડાઉનો સાચવવી, અને એવાંજ બીજાં બહારનાં કાર્યો જેવાં પુરૂષો કરે છે તેવાં કરવામાં કેળવણીનો ઉપયોગ કરવો, એવો મારો ઉદ્દેશ નથી. અને પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં જેમ સ્ત્રિયોને બહારનાં કાર્યો કરવામાં અને બીજી રીતે ગૈર છૂટ આપવાથી હવે તેમને પશ્ચાતાપ કરવો પડે છે, તેમ આપણા દેશમાં પણ ન થાય માટે તેનાથી અત્યારમાંજ સાવધ રહી ચાલવાની જરૂર છે. સ્ત્રિયોને પાઠશાળાની કેળવણીની સાથે મેં ઉપર સૂચવ્યું છે તેવી આપણા શાસ્ત્રના ગ્રંથોમાંથી અને બીજી રીતે નીતિની કેળવણી મળવાથી તેઓ પોતાની મેજેજ પોતાના ખરા ધર્મ સમજી તેમાં

પ્રવૃત્ત થશે. અને એવી નીતિની કેળવણીવગર બીજી સર્વ કેળવણી, તે મેં પ્રથમ જણાવ્યું છે તેમ અધૂરી ગણાશે. એવી અધૂરી કેળવણી અને અધિક ગૈર સ્વતંત્રતા સ્ત્રિયોને આપવાથી અને ગૃહકાર્ય મૂકી બહારનાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થવા દેવાથી પશ્ચિમ તરફ કેવાં નુકશાન થયાં છે તે ડા०. સ્માઇલ્સ જેવા વિદ્વાને આપેલા વિચારોથી તાદૃશ્ય લક્ષ્યમાં આવશે; માટે તે હું આવતા પત્રમાં આપવા ધારું છું. તુરત એજ—

સિં તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન
પુરૂષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

પત્ર ૧૪ મું.

મુંબઈ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના જેઠ શુદ્ધ ૧૩ શનિવાર,
તા. ૪ થી જુન ૧૯૮૭.

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ !

શ્રી શેગામ;

મેં મારા પાછલા પત્રમાં તમારી વિનંતિ ઉપરથી આપણા દેશની આર્યસ્ત્રિયોને, ગૃહકાર્ય અને બાળરક્ષણશિક્ષણને યોગ્ય, એવી જાંચા પ્રકારની (પાઠશાળાની) કેળવણી કેમ, કેવી ને કેટલી આપવી તે વિષે મારા પોતાના વિચાર જણાવ્યા.

હવે આ પત્રમાં મેં પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે, સ્ત્રિયો જે એવી ઉત્તમ કેળવણીનો ખરો ઉપયોગ જે ગૃહકાર્ય અને ગૃહશિક્ષણ, તે ન કરતાં, પુરૂષોની પેઠે બહારનાં કાર્યો કરવાને પોતે લાયક નહિં છતાં, તે કરવાને પ્રવૃત્ત થાય તો તેથી કેવાં નુકશાનકારક પરિણામો થાય છે, તે ડા० સ્માઇલ્સના વિચારોમાં નીચે દર્શાવું છું તે લક્ષ્યમાં લેશો:—

તે કહે છે કે, “સ્ત્રીકેળવણી અને સ્ત્રીસુધારણાથી હરેક પ્રજાનું વર્તન ઉન્નતિને પામે છે, તે વાત જેટલી ચોક્કસ છે, તેથી વધારે શક ભરેલી આ વાત છે કે, રાજકાજ અને ધંધારોજગારનાં નિરસ કામોમાં પુરૂષની સાથે હરીશાહમાં સ્ત્રિયોએ ઊતરવાથી કંઈ પણ લાભ પ્રાપ્ત થાય! દુનિયામાં જેટલે દરજ્જે સ્ત્રિયોનું ખાસ કામ પુરૂષો કરી શકે, તેથી વધારે પ્રમાણમાં સ્ત્રિયો પણ કંઈ પુરૂષોનું કામ કરી શકશે નહિં. અને જ્યાં જ્યાં સ્ત્રિયોને પોતાનાં ધર અને

કુટુંબમાંથી ખસેડી ખીજાં કામમાં પ્રવિષ્ટ થવા દીધી છે, ત્યાં સં-
સારિક સંબંધમાં અનર્યનું પરિણામ નિપજ્યું છે. અને એ વાત
ખરી છે કે, આજકાલ જે સ્ત્રિયો, ઈંટોનાં, ખીલા બનાવવાનાં તથા
ખીજાં કારખાનાંમાં તેમજ દ્રોણસાની ખાણોમાં, પુરૂષોની હારમાં રહી
મેહેનતનાં કામો કરે છે, તેમાંથી તેઓને ખસેડવાને માટે આજે કેટલાંક
વર્ષ થયાં કેટલાક ઉત્તમ લોકલિક્ષતારી જનોના પ્રયત્ન ચાલી રહ્યા છે.”

સને ૧૮૪૩ ના “ ધી યુનિયન ” પત્રના બન્યુઆરી અંકમાં
૩૦ સ્માર્થલેસે એક પ્રકારે, કારખાનાંઓમાં કામ કરનારી સ્ત્રિયોના
સંબંધમાં, પોતાનો તે વિષે બતિ અનુભવ મેળવ્યા પછી, લખ્યો
હતો. ‘ એ કામ કરનારાંઓના લાભમાં લૉર્ડ શાશ્વત્સ્પરીના ઉમદા
પ્રયત્નોથી થણાએક સુધારો થયા છતાં, હજી એ પ્રકારની બાબત
થણે દરજ્જે ખરી પડેલી જોવામાં આવે છે; એમ તેનો પ્રગટ
કરનાર કહે છે. એ પ્રકારનો સાર નીચે આપ્યો છે—

“ કારખાનાંઓની આ રસમથી દેશની દોલતમાં ગમે એટલો
વધારો થયો હોય, તોપણ લોકોની ઘરસંબંધી હાલત ઉપર એથી
અત્યંત નુકશાનકારક અસર થઈ છે. ઘરરૂપી પવિત્ર ધામનાઉપર
એણે (રસમે) હુમલો કરીને કુટુંબની સંસારી ગાંઠો ત્રોડી નાખી છે.
એણે સ્ત્રિયોને પોતાના સ્વામિયો પાસેથી અને છોકરાંઓને પોતાનાં
માબાપો પાસેથી છીનવી લીધાં છે. તેમાં વિશેષે કરીને સ્ત્રીનું વર્તન
હલકું કરી નાખવામાં તેનું વળણુ વધારે થયું છે. સ્ત્રીનું ખર્ચ કામ,
ગૃહકાર્યને લગતી પોતાની દરજ્જે બગવવાનું છે—તે એ કે, પોતાનાં
ઘરખટલાની વ્યવસ્થા રાખવી, છોકરાંઓને ઉછેરવાં (તેમનું રક્ષણ-
શિક્ષણ કરવું), કુટુંબની જીવિકાને કરકસરથી વાપરવી, અને જોઈતું
કરતું પુરું પાડવું. પણ કારખાનું તેણીને આ બધી દરજ્જેથી દૂર કરે
છે. એટલે ઘર તે કહેવા લાયક ઘર રહેતું નથી; છોકરાંઓ રખડતાં
રજળતાં અશિક્ષિત નિવડે છે. ખ્યારની તીક્ષ્ણ ધાર યુદ્ધી થઈ
જાય છે—એટલે સ્ત્રી તે પુરૂષની ગૃહમિત્ર, સલાહકાર સોખતી,
અને નમ્ર ભાર્યા રહેતી નથી; પણ તેની સાથે મેહેનત કરનાર
અને મજૂરસોખતી બને છે. શીલગુણનું ઉત્તમ રક્ષણ કરનાર
વર્તન અને વિચારોમાં વપરાતી જે સહયતા તેનો વારંવાર નાશ
કરનારી માઠી અસરોને આધીન તેણીને રહેતું પડે છે. કારખાના-
ઓમાં કામ કરનારી કુમારિકાઓ, તેમને સીધે રસ્તે દોરનાર સંગીન

નિયમો અને વિવેક બુદ્ધિના કાબુવિના, ઉગતાંજ સ્વતંત્રતાની લાગ-ણી ગૃહણ કરવા માંડે છે—એટલે પોતાનાં માથાપોએ રાખેલી ધાકને એકદમ કહાડી નાખવાની તૈયારી કરી તેઓ પોતાનાં ઘર તજ દે છે, અને તુરતજ પોતાના સોબતીઓના દુર્ગુણોમાં દાખલ થાય છે. જે સહવાસમાં તેઓ રહે છે ત્યાંનો શારીરિક અને નીતિસંબધી વા તેમને લાગે છે, અને તે તેમની પ્રાણીજન્ય વાસનાઓને ઉશ્કેરે છે; ખરાબ દૃષ્ટાંતની અસર તેઓમાં પ્રસરે છે ; અને તેથી વધતાં વધતાં અગણિત ખરાબીઓ વધે છે.”

“(ઈંગ્લંડની) ઉત્તર તરફ હજી પણ આ રિવાજ સાધારણ છે કે, ઘણી ઘરમાં નકામો ખેસી રહે છે, અને માદીકરીઓ કારખાનામાં કામ કરે છે. આનું પરિણામ ઘણું ઠેકાણું એ આવે છે કે, કુટુંબવ્યવસ્થા, ગૃહશિક્ષણ, અને ઘરની સત્તા એનો સર્વથા વિધ્વંસ થાય છે. અને ઘણાં વર્ષ થયાં પારિસ શહેરમાં એજ વ્યવસ્થા ચાલે છે, જે કેટલીક સ્ત્રિઓ આપણામાં (અંગ્રેજ લોકોમાં) પણ ચલાવવા ઇચ્છે છે. ત્યાં સ્ત્રિઓ મુખ્યત્વે કરીને બહારનાં કામ-કાજ પર જાય છે—વેપારીઓના માલ વેચવાનાં છાપરાં કે દફતરની પેટીઓ પર મોખરે રહેવાનાં કામ પર નોકરી કરે છે—અને પુરૂષો મોહોલાઓમાં કે હવા ખાવાની જગ્યામાં નકામા ફરતા ફરે છે. આનું પરિણામ એ થયું કે, તેઓ ઘરદાર વગરના થઈ, નીચપણાને પામી, તેમના કુટુંબ કબીલાની અને સંસારી સ્થિતિની દુર્દશા થઈ છે.”

આસરે પચાસ વર્ષ ઉપર, જ્યારે પહેલા નેપોલ્યને કહ્યું હતું કે, ફ્રાન્સ દેશને મોટી જરૂર માતાઓની છે, ત્યારે બીજા શબ્દોમાં કહિયે તો, તેની મતલબ એ હતી કે—ફ્રેન્ચ પ્રગતને સારી સદ્ગુણી અને બુદ્ધિમાન સ્ત્રિઓના ઉપરીપણાથી ચાલતું જે ઘર તેમાં મળતી કેળવણીની જરૂર છે. ખરેખર, પહેલું ‘ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન’ એ સ્ત્રિઓની પવિત્ર સત્તાની ગેરહાજરીથી ઉત્પન્ન થતી સંસારી ખરાબીઓનું એક અત્યંત અસરકારક દૃષ્ટાંત છે. જ્યારે દેશમાં આ માંહોમાંહેનો બળવો ફાટી નિકળ્યો ત્યારે, જન-મંડળમાં દુરાચરણ અને દુર્વ્યસન ફેલાયાં હતાં. નીતિ, ધર્મ, સદ્ગુણ, એઓના ઉપર વિપરીપણાનાં પાણી ફરી વળ્યાં હતાં. સ્ત્રિઓની આખરે બગડી ગઈ હતી. લગ્ન સમયના વિશ્વાસપૂર કરેલા કોલકરાર વિસારી મૂકવામાં આવ્યા હતા ; માતાનું માતાપણું વગે

વાતું હતું ; ઘર અને કુટુંબ એકસરખી રીતે બગડી ગયાં હતાં. ઘરસંબંધી પવિત્રતાની ગાંઠથી જનમંડળ કંઈ બંધાયલું રહ્યું નહિં; ફ્રાન્સ આખું માતા વગરનું થઈ રહ્યું ; છોકરાંઓ છૂંટાં પડ્યાં ; અને સ્ત્રિઓનાં ભયંકર આવેશ અને ટ્રિકિયારિયોની વચ્ચે ‘રેવોલ્યુશન’ (રાજ્યની ઉથલપાથલનો બળવો) ફાટી નિકળ્યો.”

“પણ આ ભયંકર શિક્ષા થઈ ને પણ એદરકારીથી ભૂલી જવામાં આવી, અને ઉપરાઉપરી ફ્રાન્સને જગરૂં ખમતું પડ્યું છે. આનું કારણ—કેળવણી, આજ્ઞાકિતપણું, આત્મ સંયમન, અને ટેક, જે ખરેખરી રીતે માત્ર ઘરમાંજ શિખાય છે, તેની કોતાહ, એજ શક્તિ હતું. કહે છે કે, ફ્રાન્સનું હમણાનું સત્તાહીનપણું, જેણે કરીને તેને પોતાના જીતનારાઓના પગ આગળ આશ્રયવગર અને લોહિ-લોહાણ થતું લોટવું પડ્યું હતું, તેનું કારણ, ત્રીજે નેપોલ્યન જણાવે છે કે, ‘તેની મજાના તત્ત્વની ખામી અને પોક્કળપણું, અને તેની સાથે વળી મોજ શોખમાં ગરકાવ થતું એ હતું,’—તોપણ આટલું તો કપૂલ કરવું જોઈએ કે, એ કારણને (નેપોલ્યનના) પોતાના થકી જરા પણ ઉત્તેજન મળ્યું નહતું. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, જો ફ્રાન્સને સરસાઈ ને મ્હોટાઈ મેળવવી હોય તો, જે કેળવણી પહેલા નેપોલ્યને બતાવી છે તે હજી પણ શીખવાની ઘણી જરૂર છે—તે એ કે, ઘરમાં સારી માતાઓ થકી મળતી કેળવણી.”

“સ્ત્રિઓની અસર જ્યાં ત્યાં સરખીજ હોય છે. તેમની સ્થિતિની અસર સર્વે દેશોમાં લોકોની નીતિ, રીતિ, અને વર્તનપર લાગે છે. જ્યાં સ્ત્રિઓ ઊતરી જાય છે ત્યાં જનમંડળ પણ હલકું ગણાય છે; જ્યાં તેઓની નીતિ પવિત્ર અને સુધરેલી હોય છે, ત્યાં જનમંડળ પણ તેટલુંજ ઊંચું ગણાય છે.”

“આ ઉપરથી ઓકેળવણી એજ પુરૂષની કેળવણીનું મૂળ કારણ છે; સ્ત્રિઓનું ચઢતું વર્તન એજ પુરૂષનાં ઉચ્ચવર્તનનું મૂળ કારણ છે; અને સ્ત્રિઓની સ્વતંત્ર મનશક્તિ ખિલવવી, એજ આખાં મંડળનું માનસિક સ્વાતંત્ર્ય વધારી તેને જળવી રાખવાનું મૂળ સાધન છે. કારણ કે રાજ્યની ઉત્પત્તિ ઘર થકી છે, અને મજાની ઉત્પત્તિ માતાઓ થકી છે.

“તોપણ, એમ માનવાને કંઈજ કારણ નથી કે સ્ત્રિઓની ઉન્નતિ અને સુધારો, તેમની રાજ્યાધિકારમાં નેમણુક કરવાથી જળવી ર-

ખાશે. છતાં, આ સમયમાં એ મતાધિક્ય (Majority of votes—બહુમતપણું)ના બળપર ભરોસો રાખનારાઓ એવું સમજે છે કે, સ્ત્રિયોને રાજ્યકાજમાં સત્તા આપવાથી ઘણોએક લાભ થશે. આ સવાલની તકરારમાં અહિં ઊતરવું એ જરૂર નથી. તોપણ આટલું કહેવું બસ થશે કે જે સત્તા સ્ત્રિયો રાજ્યકાજમાં ભોગવતી નથી, તેનો ખદલો, જે સત્તા તેઓ ખાનગી જીંદગીમાં વાપરે છે—અર્થાત, જે બાળકો આગળ જતાં સ્ત્રિયો કે પુરૂષો દાખલ દુનિયામાં પોતા-પોતાનાં સઘળાં કામો બનવે છે, તેમને ઘરમાં શિક્ષણ આપવાથી વળી જાય છે, એટલુંજ નહિં બલકે તેથી વધારે છે + + + +. અને આખી માનવ જાતિનું વર્તન ઘડવાની આ શક્તિ, એ ખરે-ખર, પાદર્યામેન્ટના મેમ્બરોને માટે ‘વોટ’ (મત) આપનાર દાખલ અથવા ધારા બાંધનારદાખલ જે સત્તા વાપરવાની સ્ત્રિયો કદી આશા રાખતી હોય તો તે કરતાં ઘણીજ મોટી છે.”

આટલું કહીને ડૉ. રમાઇલ્સ (લ્યાંની) ખરી સ્ત્રીસુધારકોનું ધ્યાન એક ચોક્કસ બાબત ઉપર ખેંચે છે, કે જે બાબત તરફ તેમણે પોતાની જાતિનું વળણ દોરવાની ઘણી જરૂર છે, અને જે આજ લગણુ તેઓએ તદ્દન વિસારી મૂકી છે. તે કહે છે કે, “માણસ જાતનો ખોરાક સ્ત્રિયોએ કરકસરથી વાપરવાની અને સુધારીને તૈયાર કરવાની ઘણી જરૂર છે; આ બાબતનાં સાધારણ જ્ઞાનની પણ તેમનામાં ખામી હોવાથી ખોરાકનો ઘણો ભાગ વ્યર્થ જાય છે; આ વાત ઘણીજ નિંદનીય છે. (આપણા આર્યધર્મમાં અન્ન અજીરું મૂકવાની, કે રોંધેલું અન્ન રખડતું મૂકવાની કે વેચવાની, અર્થાત જેથી વ્યર્થ જવાનો સંભવ રહે તેવું કામ કરવાની સખ્ત મનાઇ છે). જે કોઇ માણસ જ્યાં અનાજનો અમુક જથ્થો પ્રથમ જેટલો ઉત્પન્ન થતો હોય ત્યાં તેથી જમણો ઉત્પન્ન કરી શકે, અને તેને મનુષ્ય જાતિનું કલ્યાણ કરનાર ગણાયે, તો જે સ્ત્રી માણસના શ્રમ અને ચાતુર્યથી ઉત્પન્ન કરેલા ખોરાકનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરે અને કરકસરથી વાપરે, તો તેને કંઈ ઓછી લોકકલ્યાણ કરનારી ગણવી નહિં જોઈયે. હાલ જે ખોરાકનો જથ્થો આપણને મળે છે, તેનો સુધારીને ઉપયોગ કર્યો હોય તો, તે આપણા દેશ (ઇંગ્લંડ)ની ખેડાઇ શકે એવી જમીનનોજ જાણે તુર્તાતુર્ત વધારો કર્યો હોય, એમ ગણાશે;—શિવાય, તેથી વળી આરોગ્યતા કરકસર, અને ઘર-

સંસારનાં સુખમાં વધારો થશે તે તો જૂદો. જે આપણી (ઈંગ્લાંડની) સ્ત્રીસુધારકો માત્ર પોતાની શક્તિ અને પ્રયત્ન આ આપતમાં વાપરે, અને તેમાં પાર પડે, તો સર્વે ધરકુટુંબોનો તેઓ ઉપકાર પ્રાપ્ત કરશે, અને દુનિયામાં તેઓની મહાન જનહિતકારી કામો કરનારમાં ગણના થશે.”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે સ્ત્રિઓએ ઉત્તમ નીતિ, રીતિ ને જ્ઞાનની કેળવણી લઈ તેનો ઉપયોગ માત્ર ગૃહકાર્ય ને ગૃહ-શિક્ષણ (આળકોને કેળવણી આપવા)માં કરે, તોજ પોતાનું, પોતાના કુટુંબનું, પોતાના દેશનું, અને જગતનું કલ્યાણ કરી શકે, તેથી વિરૂદ્ધ આલે તો વિરૂદ્ધ પરિણામને પ્રાપ્ત કરી લે.

આ શિવાય હમણા મને એક બીજી વાત યાદ આવી છે કે, ઈશ્વરી નિયમો પ્રમાણે જેતાં પણ સ્ત્રિઓ બદારનાં કાર્યો કરવાને યોગ્ય નથી; અને જે કરવા જાય તો ઘણીએક અડચણો સૃષ્ટિક-મમાં તેમજ દુનિયાનાં કાર્યોમાં કુદરતી રીતે નડે છે, તે હું પ્રથમ આવતા પત્રમાં દર્શાવી મારા વિષયનો આ ભાગ પૂરો કરીશ; અને ત્યાર પછી માતાએ પોતાનાં આળકોને ગૃહશિક્ષણ કેવી રીતે આપવું તેની શરૂઆત કરીશ.

પરંતુ તેથી પહેલાં મારે આ ઠેકાણે એક વાત અવશ્યે જણાવવી જોઈએ કે ઉપર આ પત્રમાં અને તેની પહેલાંના કેટલાંક પત્રોમાં કેટલેક ઠેકાણે ગૃહશિક્ષણની આખતમાં, અને તેને માટે સ્ત્રીશિક્ષણની જરૂર એ આખતમાં, મેં ડા० સમ્યુઅલ સ્માર્થર્સ નામના ઉત્તમ અંગ્રેજી ગ્રંથકારના વિચારોનો સાર આપ્યો છે, માટે મારી પોતાની તરફથી, તમારી તરફથી, અને જે કોઈ આ મારાં પત્રો વાંચીને તેનો સાર્યક કરશે તેમની તરફથી હું એ વિદ્વાન ગ્રંથકર્તાનો ઉપકાર માનું છું. તુરત એજ—

લિ० તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન.

પુરૂષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

પત્ર ૧૫ મું.

શેગામ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના જોડ વદિ ૧, સોમે,
તાં ૬ ઠી જુન ૧૯૮૭.

ચરમાત્રય પ્રાણુપતિ !

શ્રી મુંબઈ;

મારા છેલ્લા પત્ર પછી આપનાં એ પત્રો એક પછી એક આવ્યાં તે વાંચવાથી મને ઘણીએક બાબતોનું જ્ઞાન થયું છે. પ્રથમ પત્રમાં સ્ત્રિયોની કેળવણી ઊંચા પ્રકારની હોવી જોઈએ તે વિષે પ્રતિપાદન કરી, તે કેવી હોવી જોઈએ તે વિષે ખુલાસો કરતાં, તથા તે કેમ મળે તે જણાવતાં આપે કેટલીક સૂચનાઓ કરેલ છે તે મને તો ઘણીજ જરૂરની લાગે છે. અને એ પ્રમાણે થાય તો ખરેખર આપણા દેશનો દહાડો બહેલો ઉઘડે એમાં મને સંદેહ લાગતો નથી. હું ઇશ્વર પાસેથી એ કર જોડી પ્રાર્થના કરું છું કે, હે પ્રભુ, એવો દહાડો અમારા આર્ય દેશને આરે દેખાડીશ !

સ્ત્રિયો પુરૂષની પેઠે ઊંચા પ્રકારની કેળવણી લેવાને યોગ્ય છે તેમ તે શક્તિ પણ ધરાવે છે, એ બાબત આપ ના પાડતા નથી; અને તેને ડાં રમાઈદસના વિચારોથી પણ ટેકા મળે છે; અને વળી આપ એમ પણ દર્શાવો છો કે જે આર્ય દેશનો પૂર્વકાળ હમણા હોત,—એટલે, જે વિદ્વો હાલ નડે છે તે નહિં નડતા હોત, અને સર્વે રીતિરિવાજો વિગેરેની અનુકૂળતા હોત તો ખરેખર સ્ત્રિયો પુરૂષોના જેટલીજ કેળવણી લઈ શકે એમાં કંઈજ શક નથી. તેમજ પુરૂષોની પેઠે સર્વ કાર્યો કરવાની શક્તિ પણ સ્ત્રિયો ધરાવે છે, એવું આપનું પણ અનુભવ છતાં, તેઓએ માત્ર ધરનાંજ કામોમાં ગુંથાઈ રહેવું, અને બહારનાં કામો કરવામાં જાણે તેમનો કંઈજ હક્ક નહિં હોય એવી રીતે ભાર મૂકી દર્શાવો છો, અને જો તે કરવા નિકળે તો માણં પરિણામ થાય, એવું આપના છેલ્લા પત્રમાં ડાં રમાઈદસના વિચારોમાં આપ દાખલા દલીલોથી સિદ્ધ કરી બતાવવાનો પ્રયત્ન કરો છો.

વળી આપ તો તેમાં છેવટે આગળ વધીને એમ જણાવો છો કે પુરૂષનાં કાર્યો કરવાને સ્ત્રિયો ઈશ્વરી નિયમોથી,—અર્થાત કુદરતી રીતે પણ નિર્માણ થયલ નથી. જ્યારે ઈશ્વરે તેમનામાં તે કરવા-

ની શક્તિ મૂકેલી છે, અને તેનાં સાધન મેળવવાની પણ શક્તિ મૂકેલી છે, ત્યારે તેમ છતાં તે કરવાને નિર્માણ કેમ થયલ નહિં હોય, એ આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે. કદાચ ધરનાં કામો કોણ કરે, એ ધાસ્તીથી, અથવા સ્ત્રિયોથી તે જેવાં સારી રીતે થાય તેવાં ખીન્નથી નહિં અને, એ વિચારથી, આપ તેને માટે આગ્રહથી એમ કહેવા માંગતા હો કે તે સ્ત્રિયોએજ કરવાં જોઈએ. પણ હું ધારું છું કે, કોઈ સ્ત્રી જે કેળવણી પામીને પ્રવીણતા મેળવે, અને પછી તેથી પોતાના કુટુંબને વિશેષ લાભકારી કંઈ બહારનું કામ ઉઠાવી લે, અને ધરનાં કામની સંભાળ લેવાને ખીન્ન એક કે વધારે માણસો જરૂર અને શક્તિ પ્રમાણે રાખી લે તો કંઈ હરકત નડશે નહિં. આવી રીતે વ્યવસ્થા ચલાવવાથી સ્ત્રિયો પોતાના કુટુંબને વિશેષ લાભ કરી શકે એમ મને લાગે છે.

તોપણ, મારી સમજ અને અનુમાન તથા અનુભવ ઉપરજ ફક્ત આધાર નહિં રાખતાં આપ એ બાબતો વિષે સંપૂર્ણ ખુલાસો કરો ત્યાંસૂધી મારે ધીરજ પકડી પછી તે વિષે વિચાર બાંધવો એવો મારો નિશ્ચય છે. માટે આપ કૃપા કરી તે બાબત વિષે વિસ્તારથી જે વિવેચન કરવા ધારો છો, તેને માટે હવે વધારે ને વધારે આતુરતાથી હું વાટ જોતી બેઠી છું, તેમાંથી તુર્તજ મને મુક્ત કરશો, એવી આશા છે. તુરત એજ—

લિ૦ નિરંતર આપના ચરણની દાસી

કેસરનાં પ્રેમ પૂર્વક પ્રણામ વાંચશો.

પત્ર ૧૬ મું.

મુંબઈ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના જેઠ વદિ ૪, ગુરુવાર.

તા૦ ૯ મી જુન ૧૯૮૭,

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ!

શ્રી શેગામ;

તમારું તા૦ ૬ ઠી જુનનું પત્ર મને ગઈ કાલે પહોંચ્યું. તમારી આકાંક્ષા પૂરી પાડવાને, મેં પ્રથમથીજ લખી રાખેલી બાબત, આ પત્ર સાથે જોડી મોકલું છું, તેથી તમારી શંકાઓનું સંપૂર્ણ રીતે સમાધાન થશે એવી હું આશા રાખું છું.

ગૃહશિક્ષણ એટલે આળકને ઘરમાં અપાતી કેળવણી, અને તેને માટે માતાને કેળવણી લેવાની જરૂર, એ બાબદો મેં મારાં પાછલાં પત્રોમાં જણાવી. તે શિવાય ગૃહશિક્ષણ અને ગૃહકાર્ય એ બેજ સ્ત્રીશિક્ષણના મુખ્ય હેતુ છે, અને તે વિદ્યાજ્ઞાનની કેળવણીની સાથે નીતિની કેળવણી હોવાથી વધારે સારી રીતે જાળવી શકાય છે; અને જો તેની ખામીને લીધે સ્ત્રિયો એ બેમાંનું એક અથવા બન્ને કામ તજીને પુરૂષની પેઠે બહારનાં કાર્યો કરવા નિકળે તો તેથી કેટલી હાની થાય છે, એ બાબતો પણ મેં મારાં પાછલાં છેલ્લાં પત્રમાં કારણો અને દૃષ્ટાંતો સહિત દર્શાવી છે.

હવે આ છેલ્લી બાબત,—એટલે કે સ્ત્રિયોની મુખ્ય ફરજ ગૃહશિક્ષણ અને ગૃહકાર્ય એ બેજ છે, અને પુરૂષની પેઠે બહારનાં કાર્યો કરવાને તેઓ કુદરતી નિયમોથી પણ નિર્માણ થયેલ નથી; તેમાં પુરૂષ પણ ગૃહકાર્ય કરવાને નહિં પણ બહારનાં કાર્યો કરવાનેજ સજ્જેલ છે, તે વિષય આ પત્રમાં પ્રતિપાદન કરવા આહું છું.

આ બાબતમાં પ્રથમ તો એ વિચારવાનું છે કે, સ્ત્રિયોએ સૃષ્ટિકૃત્રથી પરાપૂર્વનો ચાલતો આવેલો રિવાજ, કે તેમણે ગૃહકાર્ય અને કુટુંબ રક્ષણશિક્ષણ કરવું, તે તજીને પુરૂષોની પેઠે બહારનાં કાર્યો કરવાને પ્રવૃત્ત થવામાં તેમનો હેતુ શો હોવો જોઈયે? હા, એટલું તો આપણે માન્ય કરિયે છિયે કે તેઓ પુરૂષની પેઠે સર્વ પ્રકારની કેળવણી લેવાને લાયક છે, અને તે લે તો તેમાં કાંઈ હરકત નથી, બલકે વિશેષ લાભ છે. પણ ત્યારે સવાલ એ ઉઠે છે કે તેનો ઉપયોગ સ્ત્રિયોએ પુરૂષોની પેઠે કાં ન કરવો? અથો રચવા, સભાઓ ભરવી, તેમાં ભાષણો કરવાં, સુધારાનાં કામો કરવાં, નવી શોધો કરવી, વગેરે વિદ્યાસંબંધી, સંસાર સુધારાસંબંધી અને બીજાં જનહિતકારી કામો જે પુરૂષો કરે છે તે અને તેશિવાય તેમની પેઠે જાહેર ખાતાંઓમાં નોકરીઓ કરવી, કારખાનાં ચલાવવાં, બાપારધંધા ચલાવવા, સરકારી નોકરીઓ બજાવવી, રાજ્યદ્વારી કામો બજાવવાં, તેમાં હોદ્દા ભોગવવા, અને રાજ્યસભા (પાર્લીમેન્ટ)માં મતો આપવાં, વગેરે બીજાં કામો કરવાને સ્ત્રિયો શું લાયક નથી? બ્યારે સર્વ પ્રકારની કેળવણી લેવાને તેઓ લાયક છે, અને તેઓ તેટલી કેળવણી લે તો તેનો ઉપયોગ તેઓ એવાં કામોમાં કાં ન કરે? આ ઉપરથી સ્ત્રિયોએ પુરૂષનાં કામો કરવા નિકળવાનો હેતુ બીજો.

કંઈજ નહિ; પણ તેમણે પુરૂષોની બરોબરી કરવી, અને તક મળે તો, જેમ તેમની ઉપર સત્તા અને ઉપરીપણું પુરૂષો આજ લગણુ ભોગવતા આવ્યા છે, તેમ હવેથી તેઓએ પુરૂષોપર ચલાવવાં એ ઠરેછે.

પણ હું મારી વિદ્વાન બેહેનોને, અને પ્રિય અર્ધાંગના, તમે પણ તેમની સાથે એ વિચારમાં સામેલ થતાં હો, તો તમને પણ, અતિ આનંદ પૂર્વક વિનંતિ કરી એકજ પ્રશ્ન પૂછું છું કે, તમે હરેક વાતમાં પુરૂષોની બરોબરી કરવા તત્પર થાઓ છો તે ઠીક; પણ, ત્યારે તેમની સાથે તમે ઈશ્વરનાં ધરની બરોબરી લાવ્યાં છો? મારાં આ નમ્ર પ્રશ્નથી તમને કદાચ માહું લાગતું હોય તો ક્ષમા કરજો. કારણ કે જો પુરૂષો તમારાં કામોમાં તમારી બરોબરી કરવા નિકળે તો હું તેમને પણ એજ પ્રશ્ન પૂછ્યા વગર રહું નહિ. અર્થાત, સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્ને પોતપોતાનાં ખાસ કામો બજાવવાને ઈશ્વર થકી નિર્માણ થયલ છે, એવું સૃષ્ટિકર્મ ઉપરથી સાબીત થાય છે, તે હું આગલ દર્શાવું છું.

પણ, તે પહેલાં સ્ત્રીઓનો બીજો હેતુ, જે પુરૂષોના ઉપર અને તો સત્તા અને ઉપરીપણું ભોગવવાનો હોય તો તેનું નિરાકરણ કરિયે—હું ફરીથી તેમને ઘણીજ નમ્રતાથી સવાલ કરું છું કે, તમને પુરૂષોના ઉપર સત્તા અને ઉપરીપણું કેવા પ્રકારનું ચલાવવું છે? શું તમારે રાજ્યાધિકારમાં પોતાની જાતિનું પ્રબળ વધારી, પોતાની આપ અખિતયાર સત્તાથી તેમનાપર જીલ્મ ગુજારવો છે?—અને તેમ વિનાઅપરાધે તેમનાપર નિર્દયપણું શા માટે કરવું જોઈયે? શું તમારે, વચ્ચે વચ્ચેના કાળમાં પુરૂષોએ તમારી જાતિને અજ્ઞાન રાખીને તમારી પાસેથી ગુલામડીની પેઠે ધરતું કામ કરાવ્યું અને પોતે અજ્ઞાન રહી તમને પણ અજ્ઞાન રાખી, તેનું વેર લેવું છે? આ તમારો હેતુ હોય તો હું તેમની તરફથી ક્ષમા માગી એટલુંજ જણાવું છું કે, તમારે એ વિચારથી દયા સહિત દૂર રહેવું; કારણ કે જે જે કાળમાં તેઓએ જાણીને કે અજ્ઞાણતાં એ અવિચારી કામ કીધું છે, તે તે કાળમાં તુર્તાતુર્તજ તેમને તેની શિક્ષા થઈ ચૂકી છે. તેઓ પોતાની, પોતાના કુટુંબની, અને પોતાના દેશની ઉન્નતિ ખોદ દઈ, દુર્દશાને પ્રાપ્ત થતા આવ્યા છે.

કદાચ તમારા મનમાં, પેલી નવરાં મનની તાર્કિક કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થતી, ઓકાશમાં બંગલા બાંધવા જેવી, કોઈ કાળે નહિ

બનેલી કે નહિં બનવાની એવી સ્ત્રિચારાબ્યની વાત સ્ફુરતી હોય, અને તેની પેઠે પુરૂષોને તમારાં રમકડાં બનાવી નિર્ભયપણે તેમના-પર સત્તા ચલાવી, મજા જોતાં બેસવાનો શંકો આવતો હોય, તો તે નીચ કલ્પના તમારાં જેવાં કોમળ મનનાં પ્રાણીઓને ઘટતી નથી; અને વળી જ્યારે તમે પુરૂષોના જેટલી, કે કદાચ તેથી પણ અધિક જ્ઞાન મેળવી વિદુષીઓ બનો, તો તે તમારી વિદ્વતાને આ કલ્પનાથી એવું લાંછન લાગે કે તેનો કાળો ડાઘ ઇતિહાસનાં પાના-પરથી કોઈ કાળે મટે નહિં.

એ શિવાય, તમારો કોઈ ત્રીજો જ હેતુ હોય.—કે નહિ, અમારે તો સંસારનું અધિક શ્રેય થવા સારૂ કેળવણીથી યોગ્યતા પામી પુરૂષોપર સરસાર્થથી સત્તા મેળવવી છે, અને તેમને અમારી આગળ હાંકી અમારા દૃષ્ટાંતનું અનુકરણ કરાવવું છે—કે દુનિયાનું કલ્યાણ આમ કરિયે! બેહેનો અને માતાઓ, આ હેતુ જો તમારો હોય, તો ખરેખર તે સ્તુતિપાત્ર છે; અને પ્રિય પત્નિ, તમને પણ આ હેતુમાં સામેલ રહેવાને હું અત્યંત પ્રસન્ન રહીશ. પરંતુ એ હેતુ મેળવવાને વિચાર કરવાનો ક્ષણભર પણ તમને અવકાશ નોંધ્યે તેમ નથી. કારણ કે, ત્યારે તો પેલી એક બાઈ જે “કાખમાં છોકરો, ને ‘અરે મારો છોકરો ક્યાં ગયો!’ કહી તેને બહાર શોધવા નિકળી;” તેની પેઠે તમે પણ કરવા નિકળ્યાં છો એમ ઠરશે. જે સત્તા તમારાં ગૃહરાબ્યમાં હાલ તમે વાપરો છો, તેમાંજ તમારી મેળવવા ધારેલી સત્તા સમાયલી છે. ગૃહકાર્ય અને બાળશિક્ષણની મારફતે પુરૂષો કરતાં અધિક સત્તા તમે ભોગવો છો; અને તેને લીધે તેમના કરતાં અધિક કાર્યો કરી દુનિયાનું વધારે ભણું કરવાને શક્તિમાન છો—જે વિષે હું મારાં આગલાં એક પત્રમાં વિસ્તારથી વિવેચન કરી ગયો છું; માટે હવે તે વાત અત્રે હું નિર્વિવાદ સમજું છું.

ત્યારે હવે તમારો સવાલ માત્ર એટલોજ રહ્યો છે, કે પુરૂષોની પેઠે તેમનાં જેવાં સર્વે કામો અમારે કરવાં કે ન કરવાં? અલબત્ત, જ્યારે તમે વિદ્યા, જ્ઞાન, ને નીતિ સંબંધી કેળવણી પામી પાવરધાં થાઓ ત્યારે તમે સર્વ પ્રકારનાં કામો કરવાને સમર્થ છો, અને કરો તોપણ મુખ્યત્વાર છે. પરંતુ ગણાં મનુષ્યોની એ રીત છે કે, હરેક કામ કરવા નિકળવું. ત્યારે શું કરવું ને શું ન કરવું, તેમાં અધિક

કે જીણા લાભાલાભનું તોલન કરી, તથા શું, અને કેમ કરવું સહેલ પડશે, અને શી વાતમાં કેવી અડચણો નડશે તે વાતનો વિચાર કરી આગળ વધવું.

માનસિક અને નીતિ સંબંધી ઉત્પત્તિ કરવામાં સ્ત્રીપુરુષ બન્ને એક સરખી રીતે લાયક છે. પરંતુ તેને યોગે જે દુનિયાં-દારી કામો કરવાનાં છે, તેના બે ભેદ અને બે પ્રભેદ થઈ શકે છે. કેટલાંક કામો પુરુષ કે સ્ત્રીને માટે ખાસ અને કેટલાંક બન્નેને માટે સામાન્ય હોય છે. વળી કેટલાંક દરેકને માટે મુખ્ય અને કેટલાંક ગૌણ છે. જીવિકાના અને સુખ સંપત્તિનાં સાધન ઉપાર્જન કરવાં, એ પુરુષનું ખાસ અને મુખ્ય કામ છે; અને તેનો ધરમાં સંચય કરી તેનો રૂઢી રીતે ઉપયોગ કરવો, એ સ્ત્રીનું ખાસ અને મુખ્ય કામ છે. તેમજ ધરની પ્રજાનું સંરક્ષણ અને શિક્ષણ, એ જેમ સ્ત્રીનું બીજું ખાસ અને મુખ્ય કામ છે; તેમજ દેશની પ્રજાનું સં-રક્ષણ અને શિક્ષણ, એ પુરુષનું બીજું ખાસ અને મુખ્ય કામ છે.

આ બન્નેનાં ખાસ અને મુખ્ય કામોના પેટામાં ઘણું કરીને દુનિયાંદારીના સધળાં કામો આવી જાય છે. પરંતુ દરેકના પેટામાં તેને તેને લગતાં જૂદાં જૂદાં હોય છે. જેમકે, જીવિકાપાર્જનના પેટામાં નોકરી, ચાકરી, હુન્નર કળા, વ્યાપાર શેજગાર વિગેરે આવે છે; અને દેશની પ્રજાના સંરક્ષણ અને શિક્ષણમાં—વૈદ્યક ખાતાનાં, તથા ન્યાય ખાતાનાં, પોલીસ ખાતાનાં, તથા કાયદા રચવા અને અમલમાં લાવવા વિગેરેનાં, તથા લશ્કરી ખાતાનાં, અને સમય આવે ત્યારે યુદ્ધ વિગેરે કરવાના, તથા રાજ્ય સંબંધી અનેક બીજાં કામો; તથા વિદ્યાહુન્નર, કળા કોશલ્ય, નીતિ સંબંધી કેળવણી ને સુધારાનાં કામો વિગેરે આવી જાય છે. તેમજ પુરુષે ઉપાર્જન કરેલાં જીવિકા વિગેરેનાં સાધનો જે પૈસો ઇત્યાદિ, તેનો સંગ્રહ અને સારો ઉપયોગ કરવાનું જે સ્ત્રીયોનું ખાસ કામ, તેના પેટામાં—પૈસાની આવક ખરચનો હિસાબ રાખવો, ધરનું રાચ રચીલું, ખોરાક પોશાક વિગેરે પૂરાં પાડવાં તથા તેની રૂઢી વ્યવસ્થા અને સારો ઉપયોગ કરવો કરાવવો, વિગેરે કામો સમાય છે. અને કુટુંબનાં રક્ષણશિક્ષણનાં સ્ત્રીનાં બીજાં ખાસ કામમાં, આગકોની તેમજ ધરનાં બીજાં માણસોની તન્દુરસ્તી જાળવવાનાં, તથા તેને માટે ઔષધઉપચાર, તેમની મહાવજત વિગેરેનાં, તથા ધરમાં તેમને વિદ્યા, નીતિ, રીતિની કેલવણી આપવા વિગેરેનાં કામો ગણાય છે.

આ કામોમાં વિદ્યા હુન્નરની, તથા નીતિ રીતિની કેળવણીનાં કામો, અને ઘરમાં તથા દેશમાં સંસારસુધારાનાં, અને જનમંડળની નીતિ રીતિની સુધારણા વિગેરેનાં કામો, એ પુરૂષ તથા સ્ત્રી બન્નેને માટે સામાન્ય અને દરેકને માટે ગૌણ છે. અને એ કામોનાં પેટામાં,—કેળવણી ખાતાં ચલાવવાં, પુસ્તકો રચવાં, સભાઓ ભરવી, તેમાં ભાષણો કરવાં, સુધારાનાં કામો કરવાં, નવી શોધો કરવી, વિગેરે જે મેં પ્રથમ પણ ગણી બતાવ્યાં છે, તેવાં કામો આવી જાય છે; અને એ કામો એવી રીતનાં છે કે તેમાં કોઇનાં અધાયલાં રહેવું ન પડતાં, ઇચ્છા પૂર્વક સ્વતંત્રતાથી બની શકે તેવાં છે, અને તે સ્ત્રી કે પુરૂષ પોતાનાં ખાસ અને મુખ્ય કામોમાંથી પરવારતાં કરી શકે તેમ છે ; માટે સ્ત્રીઓ પોતાની કેળવણીનો ઉપયોગ તેવાં કામોમાં પોતાની દુરસદની વખતે કરવાને પ્રવૃત્ત થાય તો તેમાં કંઈ હરકત નથી, પરંતુ ઉલટો તેમાં વિશેષ લાભ છે.

તોપણ, એવાં કામો જે સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો બન્નેને માટે સામાન્ય છે, તેમાં પણ એવી વ્યવસ્થા રાખી હોય કે, પોતપોતાની જાતિનાં કામો પોતેજ બજાવે તો તેમાં વિશેષ અનુકૂળતા અને વધારે લાભ છે—અર્થાત, સ્ત્રીજાતિને લગતાં વિદ્યા ખાતાનાં અને સંસાર સુધારા વિગેરેનાં કામો તે સ્ત્રીઓજ કરે અને પુરૂષ જાતિને લગતાં એવાંજ કામો તે પુરૂષોજ કરે ; તેમાં બન્ને જાતિની નીતિ, રીતિ, ને અર્થાદા, અને તેની સાથે ઘણીએક સગવડ ઉત્તમ રીતે જળવાઇ રહેશે.

હવે સૃષ્ટિક્રમ ઉપરથી અને સ્ત્રીપુરૂષનાં તન અને મનની જૂદી જૂદી સ્વાભાવિક રચના ઉપરથી એવું માલૂમ પડે છે કે, તેઓ પોત પોતાનાં દરેકને માટે જૂદાં જૂદાં નિર્માણ થયેલાં કામો આ દુનિયામાં કરવાને, અને એવી રીતે દુનિયાની જીંદગીમાં એકઠાં રહી પોતપોતાનાં કામો બજાવી પરસ્પર સહાયક થવાને સજ્જેલાં છે. જો આ હેતુ સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વરનો ન હોત તો બન્નેના ગુણ સ્વભાવ એક સરખી રીતે સ્ત્રી અને પુરૂષ એ દરેકમાં મૂકત, અથવા તેઓ બન્નેને જૂદાં જૂદાં રચવાને બદલે કોઇ એવીજ એક વ્યક્તિ ઉત્પન્ન કરત, કે પછી બીજી વ્યક્તિની સહાયતાની જરૂર પડે નહિં.

આ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે સ્ત્રીઓ પોતાનાં ખાસ કામો—ગૃહકાર્ય, અને ગૃહશિક્ષણ વિગેરે જેટલી સહેલાઈથી અને

જેટલી ઉત્તમતાથી કુદરતી રીતે કરી શકે, તેમ પુરૂષથી તે કામો થાય નહિં; અને પુરૂષનાં ખાસ કામો—ધંધારોજગારનાં અને રાજ્યાધિકારનાં વિગેરે બહારનાં કામો જેટલી સગવડ ભરેલી રીતે ને પરિપૂર્ણતાથી તેઓ બજાવી શકે છે, તે પ્રમાણે સ્ત્રિયોથી થાય નહિં. અને જો તેઓ એક બીજાનાં કામો કરવા જાય, તો પોતાનાં કામોમાં નુકશાન વેડી લઇ, સામાનાં કામોમાં ઘણી અડચણો નડતાં તે સારી રીતે બજાવી શકે નહિં.

હવે પ્રથમ, એમ ધારિયે કે પુરૂષો, સ્ત્રિયોનાં સર્વ કામો, જે ઘરમાં કરવાનાં, તે કરવા જાય, તો જેટલી સહનશીલતા અને ધૈર્યથી, તેમજ માયાળુપણે અને નરમ સ્વભાવથી, તેમજ બીજા સ્ત્રિયોમાં જે સ્વાભાવિક ગુણો મૂકેલા છે તે ગુણોથી તેઓ બજાવે છે, તેવી રીતે ઘરનાં, અને બાળકોનું રક્ષણશિક્ષણ કરવાનાં બારીક અને કંટાળા ભરેલાં કામો પુરૂષોથી કદી પણ બની શકશે નહિં; એટલુંજ નહિં, પણ એ ઘરનાં કામો કરવા જતાં, પોતાનાં બહારનાં કામોપર પુરતું લક્ષ અપાશે નહિં. વળી ઘરનાં કંટાળા ભરેલાં કામો કરવાની દૂરજ પડતાં, બહારનાં કામો કરવાની ખુદ્દિ, જેમાં ઘણા દીર્ઘ વિચારની જરૂર છે તે ખુદ્દિ થઇ જશે, અને તેની સાથે બહારનાં કામો કરવાને પૂરતો વખત રહેશે નહિં. આવી આવી અનેક અડચણોને લીધે તે પોતાનાં કામોમાં લાભ મેળવવાને બદલે નુકશાન ખમી બેસશે—એટલે કુટુંબની ઉપજ-વિકાનાં સાધનોનો રસ્તો બંધ થશે. અને રાજ્યવ્યવસ્થાને લોકવ્યવસ્થા સચવાશે નહિં.

કદાચ એમ ધારિયે કે, પુરૂષોને બહારનાં કામોથી તદ્દન મોકળાજ કરિયે, ને તે કામો સર્વે સ્ત્રિયોનેજ માત્ર સોંપિયે, અને ઘરનાં સઘળાં કામો ફક્ત પુરૂષોની પાસેથીજ કરાવિયે,—જે તેઓ ટેવ પડતાં સારી રીતે બજાવવા લાગશે. પણ સ્ત્રિયોને બહારનાં કામો બજાવવાને જેટલી બધી અડચણો કુદરતી રીતે નડવાની, તેનો ખ્યાલ કરશું ત્યારેજ જણાશે, કે એમ બનવું તદ્દન અશક્ય છે.

પ્રથમ તો સ્ત્રિયોનો બાંધો અને સ્વભાવ અતિ કામળ અને નરમ હોવાથી બહારનાં અતિશ્રમ ભરેલાં કામોની ઝેહેમત ઉઠાવવી સ્ત્રિયોને ઘણી મુશ્કેલ પડે. સ્ત્રિયોનો બાંધો દેખીતી રીતે ઘરની શીતળ છાયામાં બેસી થોડી કસરત મળે અને ચાલાકીથી કરવાનાં

કામો કરવાનેજ લાયકનો ઘડેલો છે. વળી ધરકુટુંબનાં બાળકોને તથા જૂદાં જૂદાં માણસોને પોતાના માયાળુ ને નરમ સ્વભાવથી સમજાવી, પઠાવી, પોતાના અમ્મલમાં રાખવાં એ સ્ત્રીથી બની શકશે; પણ રાજ્ય પ્રપંચમાં અનેક કાવાદાવાથી ભરેલા અનેક મતવાળા પુરૂષોને પોતે તેથી અધિક થઇ તેમને જેર કરવા, એ સ્ત્રી-યોથી બનવું ઘણું મુશ્કેલ છે. આ ઠેકાણે કદાચ કોઇ એમ કહે કે, સર્વે સ્ત્રિયોજ કામ કરનારી હશે, એટલે તેમને પુરૂષોની સાથે સંબંધ નહિં રહે, માત્ર સ્ત્રિયોજ પોત પોતામાં સમજી સઘળી વ્યવસ્થા ચલાવશે. તો તેણે આ કહેવત યાદ કરવી કે “સાત સૂયાણીએ વેતર વણસે” એવું જરૂર સ્ત્રિયો કરી બેસશે; વળી તેને પેલા ‘અયોદ્ધ’ની કહેવત યાદ દેવડાવવી જોઇએ કે, “પચીસ મનુષ્યોને કંઈ વાતની ખબર આપવી હોય તો, એક સ્ત્રીને સંબળાવી દેવી”—આ ગુણથી તેઓ પ્રપંચી કામોનો ભેદ કેવી રીતે ગુપ્ત રાખી શકે. શિવાય, તે છતાં એમ પણ કહીએ; તોપણ બધા દેશમાં તે વ્યવસ્થા માન્ય રહે કે ન રહે, માટે અંતે તો પુરૂષો સાથે સંબંધ રાખવોજ પડે; અને પુરૂષો સાથે દરેક કામમાં હરીફાઇ કરવી પડે.

આ બંધી અડચણો પ્રયત્ન કરતાં કદાચ દૂર કરી શકાય એમ સમજાએ, તોપણ સ્ત્રી જાતિ હમેશાં કેટલાક કુદરતી નિયમોને આધીન પડવાને લીધે, ઉપર જે કેટલાંક કેળવણી સંબંધી કે સુધારા સંબંધી વિગેરે કામો ગણી બતાવ્યાં, અને જે સ્ત્રિયો શું કે પુરૂષો શું, જ્યારે ગમે ત્યારે પોતાની સગવડ પ્રમાણે સ્વતંત્ર રીતે કરી શકે તેવાં છે, તે શિવાય બીજાં બધાં કામો પરતંત્ર રહેવા વગર કદી પણ કરી શકે નહિં તેવાં છે, માટે તેમાં પ્રવૃત્ત થવા જાય તો નિરંતર ટકી શકે નહિં, અને તેના કામમાં વચ્ચે ઘણી હરકતો નડે—

મનુષ્ય પ્રાણીને, બ્રહ્મચર્ય પછી યુવાવસ્થામાં વિવાહિત સ્થિતિ જરૂરની છે. અને સ્ત્રીપુરૂષનાં પરિણીત જોડાંના પવિત્ર પ્રેમનું પરિણામ,—જે સુસંતાનરૂપી માનવરત્ન, એ તેનો હેતુ છે. એ શિવાય સૃષ્ટિકર્મના એ ભાગમાં ઘણી હરકત પડત. હવે ધારો કે, કદાચ સર્વે સ્ત્રિયો મલીને એવો નિશ્ચય કરે (કારણ કે થોડી કરે ને થોડી ન કરે તો એનું એજ) કે વિવાહિત સ્થિતિ ન ભોગવતાં હમેશા બ્રહ્મચર્યમાં વર્તવું, તો પછી કાં તો તુરતજ સૃષ્ટિકર્મનો છેડો આવેછે, કે પછી પશુવત્ પ્રજોત્પત્તિ કરવાનો પ્રચાર પડવાની ધાસ્તી રહે છે.

હવે જેઓ આજન્માંતનૈષ્ઠિકજનની પેટે પોતાનું સર્વ આયુષ્ય, વિદ્યા, સામર્થ્ય વિગેરે જનહિતકારી, અને ખીજાં પરોપકારી કામોમાં અર્પણ કરવાનું ઇચ્છીને સદા બ્રહ્મચર્ય પાળવા ઇચ્છતાં હોય, તેવાં વિરલાંબનો શિવાય, વિવાહિત સ્થિતિ માનવ જાતમાં આવશ્યક છે, એ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે; અને તેવી સ્થિતિમાં રહ્યા પછી સ્ત્રીજાતિને જાંદગીમાં કેટલીએકવાર ગરોદર (એ જ-વવાળી) હાલત આવે છે. આ હાલતમાં આવ્યા પછી કેટલાક માસ સૂધી, અને બાળકની પ્રસૂતિ પછી પણ કેટલાક માસ સૂધી સ્ત્રી-જાતિની તનની અને મનની પ્રકૃતિ અતિ ક્રોધાળ અને નાજુક બને છે; અને તે સમયે કંઈપણ શ્રમનું કામ તેનાથી થઈ શકતું નથી, અને જે કરવા જાય તો પોતાને તેમજ બાળકને નુકશાન કરી લે. માટે એ સમયમાં સ્ત્રિયો ઘરમાં જીજ્ઞાસુ શિવાય જરા અધિક મેહેનતનાં કામોથી પરહેજ રહે છે.

વળી, એ શિવાય, દર માસે ૪ થી ૬ દિવસ રજસ્વાલા એટલે દસ્તાનના, સ્ત્રીજાતિને કુદરતી રીતે ધરનાં કામોથી દૂર રહેવું પડે છે. કારણ કે એ વખતમાં પણ તેની પ્રકૃતિ ઘણી નાજુક રહે છે. (આર્ય તથા જરથોસ્ત ધર્મમાં તો એ વખતમાં સ્ત્રિયે ધરમાંની કોઈ વસ્તુનો પણ સ્પર્શ કરવાની મનાઈ કરી છે.)

હવે બહારનાં કામો, જે મેં ઉપર પુરૂષોનાં ખાસ અને મુખ્ય કામો કહી વર્ણવેલાં છે, તે એવાં છે કે તેમાં નિરંતર મંડ્યા રહેવાની જરૂર છે; માટે તે જે સ્ત્રિયો કરવા જાય તો, કામથી પરહેજ રહેવાના ઉપર જણાવેલા સમયમાં તેમને તે કામ અધવચમાં મૂકી દેવાં પડે, અને તેથી તે કામોમાં જરૂર નુકશાન વેઠવું પડે, અથવા જે તે પરસ્વાધીનનાં હોય તો તેને તેવી રીતે અધવચમાં મૂકાવી દીધેલાં પરવડે નહિં. આમ છે માટે સ્ત્રિયો કુદરતી રીતે તે કામો બજાવવાને લાયક નથી એમ કહેવામાં કંઈજ હરકત નથી.

તે છતાં, એક વાત એમાં પણ બની શકે તેમ છે, કે સ્ત્રી પોતાના પતિના ધર્મારોજગારનાં કામમાં, કે તેવાંજ પોતાના પિતાના કે કોઈ પાસેનો સગો જે પોતાનું બહુ ઇચ્છતો હોય તેવા પુરૂષનાં કામમાં મદદ કરવાને અથવા ખીજા કોઈ સારા હેતુથી ભાગ લેવા જાય, અને અડચણની વખતે મૂકી દે, તો તે કદાચ (સામાને પરવડતાં) સંભવિત છે. પરંતુ ત્યારે પણ સ્ત્રિયે પોતાની

મુખ્ય નેમ એ રાખવી જોઈએ કે, પોતાની કેળવણીનો સર્વે લાભ પ્રથમ ગૃહકાર્ય અને ગૃહશિક્ષણમાં આપ્યા પછીજ, વધારે દુરસદને વધારે સગવડ હોય તોજ એવાં કામમાં તેનો ઉપયોગ કરવો. એવીજ રીતે પુરૂષો પણ પોતાની સગવડે સ્ત્રીઓનાં કામમાં મદદ કરવાને મુખ્યત્વાર છે. પણ પોતાનાં ખાસ કામનો એકદમ ત્યાગ કરી બીજાં કામમાં મડયા રહેવાનો હેતુ કદી પણ કોઈએ રાખવો નહિ, કે જે પરિણામે ઘણોજ નુકશાનકારક છે.

હવે છેવટ, તમારા છેલ્લા પત્રના અંતમાં જે આશંકા તમે કરી છે તેનું નિરાકરણ કરીને આ પત્રની સાથેજ “સ્ત્રી કેળવણીનો ખર્ચ ઉપયોગ” એ વિષયનો આ “ગૃહશિક્ષણ અને ગૃહકાર્ય” નામનો પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત કરું છું. અને ત્યાર પછી “બાળશિક્ષણ વિધિ” નામના બીજા ભાગની શરૂઆત કરીશ.

તમારી આશંકા પ્રમાણે કદાચ કોઈ એમ ધારે કે, સ્ત્રી જે પુરૂષની પેઠે બહારનાં કામ કરવા જાય, તે ઘરમાં કોઈ દાઢ, કે આકરડી, કે હરેક બીજાં માણસને પોતાનાં ઘરનું કામ કરવાને રાખે તો શું ખોટું છે? અને તેની અંદર લાભ એ બતાવે કે,— એકતો, ઘરમાં રાખેલાં માણસને જે પગાર કે બદલો આપવો પડે તેથી ઘણું દરજ્જે વધારે પૈસો પોતાની જાતી કેળવણીની રહે કમાવી ધનનો લાભ કરશે, એ સ્વાર્થ; અને બીજો, રાજ્યકાળમાં કે બીજાં મહત્વનાં કામો કરી લોકોને કે દુનિયાને વધારે લાભ કરશે, એ પરમાર્થ.

પરંતુ આ સમજણ ખોટી છે. કારણ કે દશ, વીશ, પચાશ, કે સો, કે તેથી પણ અધિક રૂપિયાના પગારવાળું માણસ રાખશે, તોપણ, જે ઉદ્યોગ, કાળજી, અને સ્વત્વથી, અર્થાત, સ્ત્રી પોતાનું ઘર સમજી પોતાને હાથે કે પોતાની દેખરેખ નીચે જેવું કામ કરશે તેવું પગારપર રાખેલાં માણસથી થનાર નથીજ. હું ધારું છું કે બહારનાં કામમાં જેટલો પૈસાનો લાભ મેળવવાના લોકો, ઘરનું કામ તજીને જે કોઈ સ્ત્રી તે કરવા જશે, તો તે લાભ કરતાં ઘરમાં અધિક હાની હોરી લેશે.

વળી છોકરાંઓનું સંરક્ષણ અને શિક્ષણ, એ જેવાં માતાની દાઢ, સહનશીલતા, પ્રીતિ, અને નિર્દોષતા વિગેરે સ્વાભાવિક પ્રેરિત ગુણોથી થશે, તેવાં દાઢ કે બીજાં કોઈ રાખેલાં માણસથી લાખો

કે કરોડો રૂપિયા ખર્ચતાં પણ થઈ શકશે નહિંજ. તેમાં વળી પોતાના ઉપજ્ઞા ગુણોની સાથે પોતાની મેળવેલી ઉત્તમ કેળવણીનો ઉપયોગ, જે માતા પોતાનાં ધરકામમાં અને પોતાનાં બાળકોનાં રક્ષણશિક્ષણમાં કરશે, તો પોતે એકલી જે બહારનાં કામો કરીને દુનિયાને લાભ કરવા ચાહે છે, તેનાં જેવાં અનેક કામો કરે એવાં અનેક સંતાનો તૈયાર કરીને જગતને સાદર કરવાને તે શક્તિમાન થશે. અને તેના બદલામાં તે માત્ર પોતાનાં સંતાનો તરફથીજ નહિં, પરંતુ સર્વ પ્રજાની તરફથી આશિર્વાદ લેવાને લાયક ગણાશે.

અને હું ધારું છું કે, તેટલાજ માટે હું પ્રિય પત્નિ, તમારી (સ્ત્રી) જાતિને, જેકે જાહેર નામના કે કાર્તિનો એાછો લાભ મળતો હશે, તોપણ, માત્ર મૂર્ખ અને અજ્ઞાન લોકો શિવાય, સર્વ સુધરેલી પ્રજામાં સર્વકાળમાં પુરુષોત્તમ પૂજનીય, માનનીય, અને તેમણે તેની સેવા ઉઠાવવા લાયકની લોકો ગણતાં આવ્યાં છે. આપણા પ્રાચીન આર્ય મનુભગવાન પણ આ પ્રમાણે કહે છે:—

યત્રનાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્રદેવતા ॥

યત્રૈતાસ્તુ નપૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાઽફલાક્રિયાઃ ॥ ૧ ॥

શોચન્તિ જામયો યત્ર વિનશ્યત્યાશુતત્કલં ।

ન શોચન્તિ તુ યત્રૈતા વર્દ્યંતે તદ્ધિ સર્વદા ॥ ૨ ॥

તસ્માદેતાઃ સદાપૂજ્યા ભૂષણાચ્છાદનાશનૈઃ ।

ભૂતિકામૈર્નૈરૈનિત્યં સત્કારેષૂત્સવેષુચ ॥ ૩ ॥

અર્થ—જે કુળમાં સ્ત્રિયોનું સન્માન થાય છે તે કુળઉપર દેવ સંતુષ્ટ રહે છે, અને જે કુળમાં સ્ત્રિયોનું સન્માન થતું નથી તે કુળની સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જાય છે. ૧

જે કુળમાં સ્ત્રિયો કંકાસ કરે છે તે કુળનો ઝટ નાશ થાય છે અને જે કુળમાં સ્ત્રિયો કંકાસ કરતી નથી તે કુળની સદા ચઢતી થતી જાય છે. ૨

માટે સમૃદ્ધિની ઈચ્છા રાખનાર પુરુષે કુળની સ્ત્રિયોનું સપરમે દિવસે તથા ઉત્સવને દિવસે વસ્ત્ર, આભૂષણ, અને અન્નાદિથી કરીને સદા સન્માન કરવું. ૩.

આ પૂજ્ય પદ નિરંતર નિભાવી રાખવા સ્ત્રિયોએ પોતે ઉત્તમ શિક્ષણ પામી તેનો ખર્ચ ઉપયોગ પોતાના સ્વધર્મ ને ગૃહશિક્ષણ અને ગૃહકાર્ય તેમાંજ કરવો; અને તેમ કરવાને તેઓ ઈશ્વરચક્રી પણ નિર્માણ થયેલ છે; અતઃએવ સ્વકલ્યાણ માત્ર નહિ પરંતુ ઉત્તરોત્તર સ્વકુટુંબનું, સ્વદેશનું, અને અંતે સર્વ જગત્તું શ્રેય કરવાને તેઓ શક્તિમાન થાય છે, એ મેં આ પત્રોમાં પ્રતિપાદન કર્યું. અને છેવટ સર્વ સ્ત્રીજાતિને આ ઉત્તમ જગદ્દહિતકારી હેતુને પાર પાડવા, પ્રભુ, ખુદ્દિ પ્રેરે એવી સર્વ શક્તિમાન જગન્નિયંતા પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી આ પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત કરું છું.—તુરત એજ.

લિ૦ તમારે સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન

પુરૂષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

ભાગ ૧ લો સમાપ્ત.

સ્ત્રીકેળવણીનો ખરો ઉપયોગ.

ભાગ ૨ ને—બાળશિક્ષણ વિધિ.

પત્ર ૧ લું.

મુંબઈ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના જેઠ વદિ ૬, શનિવાર,
તા ૦ ૧૧ મી જુન ૧૯૮૭,

માણુપ્રિય સૌભાગ્યવતિ!

શ્રી શેગામ;

બાળકોને સારું ગૃહશિક્ષણ મળવું એ ઉત્તમ કેળવણી પામેલી માતાના ઉપર સર્વ આધાર રાખે છે તે, તથા કેળવાયેલી માતાયકા દુનિયામાં કેવાં માનવરત્ન નિવડે છે તે મેં મારા પાછલા પત્રોમાં વિવેચન કરી બતાવ્યું છે.

રાત્રે દિવા વગર જેમ એક માણસ પોતાનાં ઘરમાં જાણીતો છતાં કોઈ નવાં માણસને પોતાની પાછળ દોરે છે, અને વખતે અધારામાં આડો નિકળી જતાં અથવા કોઈ વચમાં પડેલી જણસ-ઉપર જમ પડતાં અથડામ મરે છે, કે ફાંશાં મારતોજ રહે છે, અને બીજાની પણ તેવીજ અવસ્થા કરે છે, તેમ કેળવણી વગરનો માણસ આ દુનિયામાં છે. માતા એ દરેક મનુષ્યનો આ દુનિયામાં પેહેલો અને ખરો ભોમિયો છે. અને જો તેણીને પોતાનેજ છંદગીનો ખરો રસ્તો સૂઝતો નહિં હોય, તો તે પોતાનાં નિરાધાર બાળકોને, તેમનાં જીવતરના વિકટ માર્ગમાંથી નિર્વિઘ્ને પસાર થઈ, જયના શાશ્વત કિનારાપર જઈ જિભાં રહેવાને શી રીતે શક્તિમાન કરશે? આટલાજ માટે મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રિયોએ પુરુષોની પેઠે ઉત્તમ કેળવણી લેવાની ખરી જરૂર છે; અને તે વિષે સંતોષ બરેલી રીતે જ્યાં સૂધી મેં ખુલાસો કર્યો નહિં હતો, ત્યાં સૂધી તમારા પહેલાજ પત્રમાં કરેલા મુખ્ય પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને મારાથી આગળ ચલાયું નહિં.

વળી ગૃહકાર્ય અને ગૃહશિક્ષણ એ બેનો પરસ્પર કટલો બધો નિકટ સંબંધ છે, તે અને એજ બે ફરજ સ્ત્રીઓની મુખ્ય છે, તે તથા એમ છતાં ઓછી સમજથી બહારનાં કાર્યો કરવા તેઓ તૈયાર થાય,—એવું ધારીને કે, ‘જેમ કેળવણી લેવામાં અમે પુરૂષોની બ-રોબરી કરવાને લાયક છીએ, તેમ, તેઓનાં જેવાં કાર્યો કરવાને પણ અમને કાં હક ન હોય!’—તો તેથી કેવાં પરિણામ નીપજ્યાં છે, તે પણ મેં સાથે સાથે દર્શાવી દીધું. અને, સૃષ્ટિનાં નિયમોથી અને તેમના કુદરતી બાંધા તરફ નજર કરતાં જણાય છે કે, જેમ પુરૂષો પણ સ્ત્રીઓનાં એ ખાસ કામો સહેલથી અને સંપૂર્ણ રીતે બજાવી શકે નહિં, તેમજ સ્ત્રીઓ પણ, તેમની ઉપર જણાવેલી ખાસ બે ફરજો શિવાય, પુરૂષોનાં બહારનાં કામો કરવાને નિર્માણ થયેલ નથી, એ પણ દાખલા દલીલોથી મેં મારા પાછલા ભાગનાં છેલ્લાં પત્રોમાં જણાવ્યું.

એક ઘરમાં પુરૂષની વર્તણૂક ગમે તેવી હશે, પણ સ્ત્રી જે દક્ષતાથી પોતાનું ઘર ચલાવતી હશે અને ડાહ્યાપણથી પોતાનાં બાળકોને દોરતી હશે, તો તે બાળકોને માતાનાં વર્તનની જેટલી અસર લાગશે તેટલી આપની લાગશે નહિં; એટલુંજ નહિં, પરંતુ તેનાં બાળકો આગળ જતાં સારાં નિવડયાં છે, એવા દાખલા દુનિયાંની અંદર ઘણા મળી આવશે. પણ જે આપ ગમે એવો સુની-તિમાન અને વિદ્વાન છતાં માતા કુલક્ષણી હશે, તો તેનાં બાળકો સુલક્ષણાં નિવડે એવું ક્વચિતજ બનશે. આટલાજ માટે આપણા પ્રાચીન આર્યધર્મમાં વિવાહનો સંબંધ એટલો તો અચળ અને અટળ બતાવ્યો છે, કે પતિ કદાચિત્ દૈવયોગે અપાત્ર નિવડ્યો હોય તોપણ સ્ત્રીએ પોતાનાં ધર્મ બળવવામાં નિશ્ચળ રહેવું તેમાં તેનું તથા કુટુંબનું આ લોક ને પરલોકમાં કલ્યાણ છે; એટલુંજ નહિં, પરંતુ એ નિયમ જગત્તે પણ લાભકારી છે. આવી નિતિને હરેક વિદ્વજ્ઞન વખાણ્યા વગર રહેશે નહિં, એમાં તો આશ્ચર્ય નથીજ, પરંતુ પશ્ચિમના પણ ખરા મર્મસ્ત્ર વિદ્વાનો એ નિતિને માટે ઝંખના કરે છે. અને જ્યારે જ્યારે એથી વિરૂદ્ધ નીતિનાં પરિણામ તેમને દુઃખદાયી જોવામાં આવે છે, ત્યારે અનેક પ્રકારે તેને માટે ફરિયાદો કરી, આપણી પ્રાચીન નીતિની શ્લાઘા કરે છે.

આપણા દેશમાં હાલ પુરૂષોની પેઠે સ્ત્રીઓને પણ પશ્ચિમનાં ધોરણપર, પરંતુ તે સંપૂર્ણ રીતે, કેળવણી મળવા માંડી છે,

જે સુધારવાની ઘણી જરૂર છે; અને તેની સાથે નીતિની કેળવણીની પણ એટલી બધી જરૂર છે કે, તે વગર, જેમ મેં પાછલા ભાગમાં જણાવ્યું છે કે, ડા॰ સ્માઇલ્સ જેવા વિદ્વાનોને પણ અપૂર્ણ કેળવણીથી પોતાના દેશમાં પડતા પ્રચારનાં માઠાં પરિણામને માટે ફરિયાદ કરવી પડી છે, તેમ આપણા દેશમાં પણ ન થાય. આ બાબતમાં સાવચેત રહેવાને માટે પાછલા ભાગમાં સૂચના કરવાની મને મુખ્ય પ્રજા જણાઇ, અને તે અદા કરવા માટેજ મારે એ વિષય વચમાં લાવવો પડ્યો. કારણ કે નહિંતો ઉત્તમ ગૃહકાર્ય અને ગૃહશિક્ષણ એ ઉત્તમ સ્ત્રીકેળવણીના જે ખરા હેતુ, તે એ દુષ્ટ પ્રચાર પડવાથી તેના ભક્ષ થઇ નષ્ટ થાય છે.

વળી વચલા કાળમાં વધેલું બાળક્રમ રૂપી વડું વિદ્વ, જે સ્ત્રીશિક્ષણ અને બાળશિક્ષણ બંનેને હાનિ પહોંચાડનાર છે, તે આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં નહિં હતું, અને હવે પણ નથી જોવાતું, તેને માટે તમારી યોગ્ય સૂચનાથી, જોઇતાં પ્રમાણે આપવાનો પ્રયત્ન મેં પાછલા ભાગમાં કર્યો છે.

આ બધી ફરજ જાણે મારે માથે અનાયાસે આવી પડી હોય તેમ સમજી, તેમાંથી મારી મેજે મને મોકળો કરી, એક ખરી સુ-નીતિસાધની કેળવણી પામ્યા પછી માતાએ પોતાનાં બાળકને ઘરમાં શિક્ષણ શી રીતે આપવું તે કહેવાની શિરઆત કરે છું.

મેં પાછલા ભાગમાં ડા॰ સ્માઇલ્સનાં વચનોમાં જણાવ્યું છે કે, એક બાઇએ પોતાના ચાર વર્ષનાં બાળકને માટે એક ધર્મગુરૂને પૂછ્યું કે, “મારાં બાળકને કેળવણી આપવાની શિરઆત કયારથી કરવી?” તેના ઉત્તરમાં તેણે કહ્યું કે “શુ, બાઇ. હજી તમારા બાળકની કેળવણી શરૂ કરી નથી કે? ત્યારે તો તમે તમારા બાળકનાં ચારે વર્ષ વ્યર્થ ગુમાવ્યાં.” આ ઉત્તરનો અર્થ એમ સમજાય છે કે, માતા આગળ બાળકની કેળવણી છેક તે જન્મે છે ત્યારથીજ શરૂ થાય છે. ઉપલું ઉદાહરણ આપ્યા પછી ડા॰ સ્માઇલ્સે પણ કહ્યું છે કે, “તે બાઇ પૂછવા નિકળ્યા છતાં તેનાં બાળકની કેળવણી તો તે ન જાણે તેમ અનાયાસે ચાલુ થઇજ ચૂકી હતી.” આ વાત ખરી છે. પણ ફેર માત્ર એટલોજ છે કે, માતા જો આ વાત પર લક્ષ રાખી વર્તે છે તો તેમાં કંઈક વિશેષ લાભ કરી લે છે.

આપણા દેશમાં એવો ચાલ છે કે, બાળક (તેમાં ધણું કરીને પુત્ર) જન્મતાં વારને થાળી વગાડે છે. આનો અર્થ આપણા લોકો ગમે તે સમજતા હોય, પણ હું તો એમ કહું છું કે, એ એક બાળકને પોતાની માતાની નિશાળે જવાને સૂચવનારી ચેતવણી છે. જેમ શાળાનો સમય થતાં વિદ્યાર્થીયોને તથા શિક્ષકોને ઘંટ વગાડી સૂચવે છે કે, “ચાલો નિશાળનો વખત થયો,” એટલે સહુ તૈયાર થઈ પોત પોતાની જગ્યાએ બેસી જાય છે; તેમ અહિંયાં પણ ઉપર કહ્યું તેમ થાળી વાગ્યા પછી બાળકને નહવડાવી ધોવડાવી સ્વચ્છ કપડાં પહેરાવી આરામ લેતું મૂકીને, તેની ઉપમાતા દાઢ, જે, બચામાંથી મુક્ત થયેલી માતાની આસના વાસના કરી, તેણીને પણ સ્વચ્છ કપડાં પહેરાવી તૈયાર કરવામાં પડી હોય છે, તે થોડીક ક્ષણમાં પેલાં બાળક વિદ્યાર્થીને ઊંચકીને તેના માતાશ્રી શિક્ષકની પાસે દુનિયાનો પ્રવેશક ઘડો લેવાને તેણીની આગળ ધરે છે. આ સમયે માતા પોતાનાં બાળકને અંતરના અતિ ઊંડા ઉમળકામાંથી બેઉ હાથ પસારી પાસે લઈ પોતાના વક્ષસ્થળ આગળ ધરી પ્રોત્સાહનરૂપી પચપાન પોતાના પયોધરથડી પાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પૂર્વસંસ્કારજન્ય પ્રેરણા બુદ્ધિથી, ધણું કરીને સ્તનચૂસક (ધાધની ટીચકી) બાળકનાં મ્હોડાંને લાગતાંજ, તે ઓછ ઊઘાડી મ્હોડાંમાં લઈ ચૂસવા માંડે છે; પરંતુ કોઈ બાળકમાં તે મંદ હોવાથી મ્હોંમાં લેતું નથી, તો માતા તેને વારંવાર મ્હોંમાં આપી તેને દૂધ આવે તેવો પ્રયત્ન કરે છે; અને એકાદ બે ટીપાં બાળકને ગળે ઊતર્યાં કે જઠરાભિ પ્રદીપ્ત થઈ બીજાં વધારે ટીપાં માગે છે; એટલે તેને હોઠ હલાવી ધાધ ચૂસવાનું આપો આપ સૂઝે છે.

આ સમય પછિ બાળકને અંગે જૂદી જૂદી સ્વાભાવિક ક્રિયાઓ ચાલુ થાય છે, તે વખતે માતાએ તેની સર્વ હિલચાલ-ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખી તેનું વળણ સવળી તરફ દોરવીને, તેની આદતો સારી બધાય તેવો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

આ પત્રનું લખાણ થવાની ધાસ્તીથી હાલ એટલુંજ લખી અત્રે અટકું છું, અને આવતા પત્રમાં એ વિષય આગળ ચલાવી તે વિષે વિસ્તારથી વિવેચન કરવા વિચારું છું.—તુર્ત એજ,

લિ० તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન.

પુરૂષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

પત્ર ૨ જી.

મુંબઈ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના જેઠ વદિ ૭ સોમે,
તા. ૧૩ મી જુન ૧૮૮૭.

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ !

શ્રી શેગામ;

મારા પાછલા પત્રમાં જણાવ્યા મુજબ તેમાંહેલા વિષયનું સાંધણુ આ પત્રમાં આગળ ચલાવી તેપર તમારું ખાસ લક્ષ્યેયું છું—

બાળક જન્મ્યા પછી કેટલાએક માસ સૂધી તેની સ્વાભાવિક ચાર મુખ્ય હાજતો શિવાય બીજી ક્વચિતજ હોય છે. આ હાજતો—ભૂખ, ઝાડો, પિશાબ, અને ઉંઘ, એ છે ; અને ત્યાંસૂધી તેનાં કામ પણ આખા દિવસમાં, ધાવતું, હગતું, મૂતરતું, ને સૂતું, એટલાંજ હોય છે. આ સંબંધી તેની માહાવજત કરતાં માતાએ બાળકને ઘણું શિખવવાનું હોય છે. તેમાં મુખ્ય તેની સારી આદત પડવા દેવી એ છે. આદત પડવાનું કાર્ય જન્મતાં વારજ ચાલુ થાય છે ; પછી જે તરફ તેને વળણુ મળે છે તે તરફ તે દોરવાય છે.

બાળકને ધવડાવવાનો નિયમ બે બે કે ત્રણ ત્રણ કલાકે જેમ વૈધકશાસ્ત્રની રીતિ મુજબ ફરમાવેલો હોય તેમ રાખવો. તેમજ તેણે ઝાડો, પિશાબ કર્યો હોય તો તે તપાસવો, અને નિયમસર તેને ઉઘાડવું. ન્હાની વયમાં બાળકને ઊંઘ લેવાની જરૂર ઘણી હોય છે, માટે તેમાં ખલેલ પડવા દેવી નહિં. આટલું કરતાં બાળક રડી ઊઠે કે ચમકે તો કંઈ બાહ્ય ઉપાધી—અર્થાત, તેને કંઈ બહારનું દુઃખ છે એમ સમજવું. ઘણી વખતે અણસમજી કે ઓછા અનુભવની માતા બાળકના રડવાનું ખરેખરું કારણ ન સમજીને અનિયમિત રીતે ધડી ધડી તેને છતીએ લગાડી ધવાડવા મંડી જાય છે. આથી તેને અજીર્ણ વિગેરે શારીરિક ઉપદ્રવ થવા સાથે ખોટી આદત પડે છે ; એટલે તે વારંવાર ધાવવાનુંજ માગે છે; અને જેટલી વારસૂધી ધાવે છે તેટલીવાર શાંત રહી પોતાનાં ખરાં દુઃખની ફરિયાદ કરની ભૂલી જાય છે ; પણ તેને ધાવવાનું છોડાવ્યું કે પાછું રડવા માંડે છે. એ પ્રમાણે ક્રમ ચાલુ રહેતાં અંતે માતા પણ તેનાં ખરાં

દુઃખનું કારણ સમજી શક્તી નથી, અને આળક હમેશાં દુઃખમાં રીખાયાજ કરે છે, અને વખતે તેમાંથી માઠાં પરિણામ પણ થાય છે. વળી, અનાયાસે કદાચ તેનું ખરું દુઃખ દૂર થઈ જાય છે, તો-પણ તેને વિના કારણ રડવાની ટેવ પડે છે, અને તેનો સ્વભાવ પણ વખતે ચીડિયો ને હડીલો થઈ જાય છે. આથી માતાને ઘણો ત્રાસ ભોગવવો પડે છે. કુદરતી નિયમ પ્રમાણે દરેક વાતમાં હમેશાં સરળતા રહેવી જોઈએ, અને જો તેમાં જરા વિઠ્ઠલિતિ થઈ, તો બધો ક્રમ બગડે, માટે તેમ મૂળથીજ થવા ન દેતાં સરળતા રાખવામાં માતાએ ઘણુંજ આતુર્ય વાપરવું જોઈએ ; તેમજ આતુલવિક્ક જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાની પણ ઘણી જરૂર છે.

માતા પોતાનાં આળકને ગોઠમાં લેતી વખતે અને પાછું સુવાડતી વખતે, તેણીના હાથ વારંવાર તેને લાગે છે, અને તેથી તે પોતાને જાંચકવાની કે મૂકવાની તેણીની ઢબ તે ઓળખી રાખે છે. એટલે જરાપણ આળકને પોતાની માતાના હાથનો સ્પર્શ થયો તો, તે પોતાની માતાના હાથ છે, એવું તે સમજી જાય છે; અને કદાચ તે-વચમાં બીજા કોઈનો હાથ લાગ્યો તો તુરત તે ચેતીને નાખુશીનાં કે બીજાં ચિન્હ બતાવે છે. માટે આ વાત ધ્યાનમાં રાખી ઘણું કરીને ઘરમાંનાં કે બહારનાં જુદાં જુદાં જનોના હાથે તેને જાંચકવા કે મૂકવા ન દેવું. આમ થવાથી તેની લાગણીની શક્તિ એક સરખી, સ્પષ્ટ, અને સતેજ નહિં રહેતાં તેમાં ગોંધળ થાય છે, એટલે તે ખીલવા પામતી નથી. લાગણીની શક્તિ નિરંતર ખીલતી રહેવામાં બીજી પણ જે કંઈ હરકતો નડતી હોય તે હમેશાં દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં રહેવું, અને તે સતેજ અને ઓખી રહે એવી સગવડ હમેશાં યોજતાં રહેવું.

આળકના સંબંધમાં જે જે ક્રિયાઓ થાય છે તેનું વિવેચન તે હમેશાં પોતાનાં મનમાં કરતુંજ રહે છે ; અને તે વાત આપણને આ ઉદાહરણ ઉપરથી સાદા માલૂમ પડે છે કે,—જ્યારે તેને તેની હમેશની સૂવાની જગ્યાએ પાછું ન સુવાડતાં, બીજી જગ્યાએ સુવાડી રાખવામાં આવે છે, ત્યારે તેને ચેન પડતું નથી, અને ઉંઘ ન કરતાં ઘડી ઘડી રડી ઉઠે છે. જો તેને હમેશાં પોતાની માતાની સ્હોડમાં સૂવાની ટેવ હશે, તો ઘોડિયામાં સુવાડવાથી તેને ચેન પડશે નહિં ; અને જો તેને ઘોડિયાની ઝાળીમાં હમેશાં સુવાડવામાં આવતું

હશે, તો તેને સપાટ પથારીપર સુવાડવાથી એન પડશે નહિં;— અર્થાત, તેને એમ લાગે છે કે, જે કાર્ય હમેશાં મારી સાથે બનતું આવ્યું છે તે હમણાં બન્યું નથી પણ કાંઈક નૂદાજ પ્રકારનું બન્યું છે. એ પ્રમાણે જેટલી જેટલી સવળી કે અવળી ક્રિયાઓ તેનાપર વીતે છે,—અર્થાત તેના અનુભવમાં આવે છે, તેનું વિવેચન કરતું કરતું તે કેટલુંએક જ્ઞાન પોતાનાં ન્હાનકડાં મગજમાં ભરતું જાય છે. માટે આ ક્રિયાઓ તેનાપર થતી વખતે હમેશાં તેના મનપર સારી અસર થાય એવી રીતે બુદ્ધિમાન માતાએ નિરંતર દીર્ઘ વિચારથી વર્તવું જોઈયે.

બાળકને નહવડાવી ધોવડાવી સાદુ રાખવાની, અને તેનાં કપડાં બજોતિયાં અને બિછાતું સ્વચ્છ રાખવાની હમેશાં સંભાળ લેવી; તેમજ તેની આગળ ઊંચ અને અપકારક વાસવાળી નહિં. પણ મૃદુ અને મીઠી સુગંધવાળી વસ્તુઓ હમેશાં વાપરવાની ટેવ રાખવી. વાણી પણ કોમળ, મીઠી, અને માયાળુ શબ્દોથી ભરેલી હમેશાં વાપરવી. આથી તેની ઈંદ્રિયો તાજા અને તીક્ષ્ણ બની રહે છે.

બાળકની ઈંદ્રિયો જન્મતાંવાર બધી સાથેજ કામ કરવા માંડતી નથી. પહેલી સ્પર્શ કરવાની ઈંદ્રી જાગૃત થાય છે; અને તેથી તુરત પોતાની માતાના સ્તનનું મ્હોડાંને સ્પર્શ થતાંજ તે ધાવવા માંડી જાય છે; ત્યાર પછી ચક્ષુરિંદ્રિયનું ભાન તેને થાય છે, અને તેથી તે પોતાની માને ઓળખવા માંડે છે; ત્યારપછી શ્રવણેંદ્રિયનું ભાન થાય છે, અને તેથી તેની માનો સાદુ તુરત ઓળખી શકે છે, અને ધીમે ધીમે બીજું પણ સાંભળી શકે છે. આટલી ઈંદ્રિયો ચાર મહિનાની અંદર કામ કરવા માંડે છે અને ત્યાર પછી રસનેંદ્રિયનું ભાન તેને થાય છે—મીઠું કે કડવું પારખતાં તેને એથે કે પાંચમે મહિને આવડે છે; એટલે મધ કે મીઠી વસ્તુ તેને ખવાડિયે તો તુરત ખાય છે, પણ કડવું ઔષધ ખાવાની ત્યાર પછી આનાકાની કરે છે. જ્યાંસુધી રસનેંદ્રી જાગૃત નથી થઈ ત્યાંસુધી કેવું પણ ઓસડ ખવાડિયે છિયે તો તે લખડાવીને ચાટી જાય છે. સૌથી છેલ્લું તેનાં ઘ્રાણેંદ્રિયમાં ચેતન આવે છે.

આ વખતે માતાએ બાળકની સઘળી હીલચાલ ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈયે, અને ઉપલું કમ ધ્યાનમાં રાખી તેની શક્તિ જેમ જેમ ખીલતી જાય, તેમ તેમ તેના પ્રયત્નમાં મદદ કરતાં રહેવું

જોઈયે. આલ્લેંદ્રિયો સચેત થયા પછી અંતરેંદ્રિયો પણ સચેત થવા માંડે છે, અને કંટલેક મહિને તે સંપૂર્ણ રીતે પોત પોતાનું કામ કરવા માંડે છે.

આળક જન્મે છે ત્યારથી તેનાં લોહિતું ફરવું એટલું ઉતાવળું ચાલે છે કે, તેથી તેનાં શારીરિક અને માનસિક અવયવો ને ઇંદ્રિયો ઝટ ઝટ વધવા માંડે છે ; તેની સાથે, આળકની નકલ કરવાની ટેવ સ્વાભાવિક હોય છે તેથી, અને માતાનું વર્તનરૂપ દૃષ્ટાંત નિરંતર તેની પાસેજ હાજર હોય છે એટલે તેનાં અનુકરણથી, તથા ધર-માંની બીજી આસપાસની અસરોથી, તેની મનશક્તિ તથા જ્ઞાનમાં પણ તેટલાજ વેગથી વધારો થવા માંડે છે. આમ છે માટે શહાણી માતાએ પોતાના આળકમાં વાણી અને વર્તનથી પોતાની ઉત્તમ છાપ બેસાડવાનો હમેશાં પ્રયત્ન કરતાં રહેવું. અને મેં પ્રથમ ભાગમાં જણાવ્યું છે તેમ તેના અનુકરણ કરવાના સ્વભાવને શ્રેષ્ઠ વળણ આપતાં રહેવું. આથી તેની ઉત્તમ આદતો બંધારો, અને તેનું વર્તન ઊંચું થશે.

એજ પ્રમાણે આળકની ગ્રહણ કરવાની શક્તિ પણ એટલી વેગવાળી હોય છે કે, ઉપર કહ્યું તેમ તેની ઇંદ્રિયોની વધવાની ઉતાવળી ક્રિયાની સાથેજ તેપણ કામ કરે છે. અને આળક આસરે દોઢથી અઢી વર્ષની વચ્ચેના કાળમાં—મેં પાછલા ભાગમાં જણાવ્યું તેમ લૉર્ડ બ્રાહ્મના અવલોકનપરથી માલૂમ પડ્યું છે કે, —‘આ-સાપસાની ઘણી વસ્તુઓના ગુણુદોષનું તથા પોતાના અને પારકાના મનનું જ્ઞાન જેટલું મેળવે છે, તેટલું આખી જીંદગીના આક્રીના કાળમાં મેળવતું નથી.’

આ તેની જીંદગીનાં વર્તનનો પાયો છે અને તે ધણેજ ઉત્તમ અને સદૃઢ રચાવો જોઈયે. આ વખતમાં આળકનું મન માતામાં અને માતાનું ચિત્ત આળકમાં હોય છે. આળકની હરેક ફરિયાદ તેની માતા પાસે હોય છે, હરેક હાજત તે તેનેજ દર્શાવે છે, અને માતાનું પ્રેમ અને પ્રીતિ પણ એટલી બધી વેગવાળી હોય છે કે, તે સઘળું જરૂરનું કામ મૂકી દધ આળકની હાજત પૂરી પાડવાને પ્રથમ તૈયાર થશે. આ વિજળીના તાર જેવી પ્રેમની દોરીદ્વારા માતા પોતાનાં આળકની મેનોવૃત્તિમાં હરેક જ્ઞાન, હરેક વિદ્યા, પોતાની હરેક આદત, પોતાનું સર્વ ચાતુર્ય, સર્વ સત્તા, અને સર્વ સામર્થ્ય મોકલી શકે છે.

આની સાથે ન્હાની વયમાં બાળકની જીજ્ઞાસા અને પૃથ્થક બુદ્ધિ ઘણી તેજ હોય છે ; અને દરેક ન સમજાય તેવી બાબતના, કે જેને નવી ચીજ તે જીએ છે તેના વિષે, નાના પ્રકારના પ્રશ્ન પૂછી પૂછીને પોતાના જ્ઞાનનાં ભંડોળમાં વધારો કરવાનું વળણ તેનું સ્વાભાવિક હોય છે. આ વખતે માતાએ કે પિતાએ તેનાં મનનું સતોષ ભરેલી રીતે સમાધાન કરવું જોઈએ ; પણ જેમ અભણ, અજ્ઞાન, ને અણુધડ લોકો, આ પ્રશ્નોને નકામી માયાકુટ ને મડબડ સમજી કંટાળો ખાઈ, તેને ધમકાવી નાંખે છે, તેમ કદી પણ કરવું નહિં જોઈએ. કારણ કે એથી તેની જિજ્ઞાસા મરી જાય છે, અને પૃથ્થક બુદ્ધિ બુદ્ધી થઈ જાય છે ; માટે તેમ ન થવા દેતાં તેને નિરંતર ઉત્તેજન મળે તેમ વર્તવું.

હવે બાળકનું મન દુનિયાંની કેળવણી લેવાને ત્રીજેજ વર્ષે તૈયાર થાય છે, એ મેં ઉપર જણાવ્યું. આસપાસના પદાર્થ અને ક્રિયાઓ જોઈ તે નાના પ્રકારના પ્રશ્ન પૂછવા મંડી જાય છે, એ દરેક માબાપના અનુભવમાં આવ્યુંજ હશે; માટે સુઝ માબાપોએ અને જેઓ પોતાનાં બાળકો ઉત્તમ કેળવણીમાં થવા ચહાતાં હોય તેઓએ એ કાળ પણ—એટલે, ત્રીજીથી તે પાંચમે વર્ષ પૂરે થતાં સુધીનો વખત પણ અનાદર કરી વ્યર્થ ન ગુમાવતાં તેની પૃથ્થક બુદ્ધિને ઉત્તેજન આપી તેનાં મનને ખીલવવું જોઈએ. આપણા અનુભવમાં તો પૂરતી રીતે આવેલ છે, અને તે તમારા ધ્યાનમાંજ હશે કે, મ્હોટાભાઈની પેઠે આપણો ન્હાનો પણ હાલ સાડા ત્રણ વર્ષનો માત્ર થયો છે તેટલામાં આપણું ઘરમાંની સર્વે વસ્તુઓનાં નામ, અને તે જેને કામમાં આપણે વાપરિયે છિયે તે ઘણું કરીને સર્વે જાણે છે. એટલુંજ નહિં, પણ એક એ વખત લખી બતાવેલા અક્ષર ગમે ત્યાં ને ગમે ત્યારે પાછા લખી દેખાડ્યા હોય તો તે વાંચી આપે છે. હજી એથી વધારે કાળજી રાખી હોય તો, બહાર ફરવા જતી વખતે રસ્તામાં દેખાતી ઘણીક જણસોવિષે ચાલતાં ચાલતાં સમજણ આપી હોય તો તે પણ ધ્યાનમાં રાખે એમાં સંદેહ નથી. ચોપડિયોમાં કે બીજે ઠેકાણે જોયલાં ચિત્રોમાં-હેલાં જનાવરો કે બીજી ચીજો, ફરવા જતી વખતે જ્યારે તે ખરેખરાં જીએ છે, ત્યારે પોતાની મેળે આંગળીથી દેખાડી આપણને કહે છે કે, આ ફલાણું (ગાય, ભેંસ વિગેરે) છે, એ પણ તમારા ધ્યાનમાં સારી પેઠે હશેજ

આ ઉપરથી એવું સાબીત થાય છે કે, એ વખતે બાળકોની સ્મરણશક્તિ અને જિજ્ઞાસા ઘણીજ તીવ્ર હોય છે. પ્રકૃત તેને તર-છોડી નાખી અથવા બેઠરકારીથી બુટ્ટી કરી નાખવી ન જોઈએ એટલીજ સંભાળ લેવાની જરૂર છે. માટે પુત્રને તેમજ કન્યાને પણ એ વખતથીજ માએ કેળવણી આપવાની શિરઆત કરી હોય તો તે આગળ જતાં શાળાકેળવણી ઝટ ગૃહણ કરવાને પૂરતી રીતે તૈયાર થાય છે.

એ પ્રમાણે ઉપર જણાવેલી વયથી કરીને તે બાળક પાંચ કે છ વર્ષનું થાય ત્યાંસૂધી—અર્થાત, તેનું શાળાશિક્ષણ શિર થાય ત્યાંસૂધી, અથવા તે માતાના સહવાસમાં રહે ત્યાંસૂધી, કેળવાયલી માતાએ પોતાનાં બાળકને નીતિ અને જ્ઞાનની કેળવણી આપવાની ઘણી જરૂર છે; માટે, માતાએ પોતાનાં નિત્યકૃત્યની સાથે બાળકને શીરીતે કેળવતાં રહેવું, ને તેની સાથે કેમ વર્તવું તથા તેને કેમ વર્તીવું તે સંબંધી કેટલીએક સૂચનાઓ હું આગળ આવતા પત્રમાં આપીશ—તુરત એજ,

લિ૦ તમારે સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન,

પુરૂષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

પત્ર ૩ જી.

શેગામ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના જેઠ વદિ ૯, બુધે,

તા૦ ૧૫ મી જુન ૧૮૮૭.

પરમપ્રિય પ્રાણપતિ !

શ્રી મુંબઈ;

આપના તા૦ ૧૧ મી તથા તા૦ ૧૩ મી જુનનાં પત્રવાંચી મને એટલો સંતોષ થયો છે કે, જાણે આપ મારા ઉપરજ કંઈ ખાસ ઉપકાર કરતા હો એવું મારા મનને લાગે છે. આપની સૂચનાઓ સર્વ મને ઉપયોગી લાગે છે, અને આપણાં અનુભવમાં આવેલી વાતો મને યાદ દેવડાવે છે, તેથી એ સૂચનાઓ અટક-ળાથી કરેલી નહિ, પણ જાણે ઠરેલ નિયમેજ હોય એવી મને લાગે છે. ત્રણ—સાડાત્રણ વર્ષનું બાળક આપેલી કેળવણી લેવાને યોગ્ય

હોય છે, એતો ખુલ્લુંજ માલૂમ પડે છે, પણ દિલગીરીની વાત એ છે કે, આપણાં લોકોમાં એવી સમજ હજી આવી નથી કે છોકરાંઓનો બાળપણનો એ વખત વ્યર્થ ન ગુમાવતાં તેમને સારી કેળવણી આપવી. તેઓની ઘણી ખરી સમજ એવી હોય છે કે, એટલી વયમાં તે છોકરાંઓ શું શીખે ! આવી સમજથી તેઓ પોતાનાં બાળકોને સારી કેળવણી વખતસર આપવા વિષે બેદરકાર રહે છે. પણ તેઓ એમ નથી જાણતા કે, એ વયમાંજ બાળકોનું વળણ સ્વાભાવિક રીતે એવું હોય છે કે તેઓ પોતાની આસપાસના બનાવોની કેળવણી (છાપ) પોતામાં ન જાણાય તેવી રીતે જરૂર લે છે, અને જો તેમનું વળણ નરસી બાળ્યે જતું ચટકાવી સારી તરફ ફેરવ્યું હોય તો સારો રસ્તો પકડે છે. નહિં તો “જેવી સંગત તેવી અસર” એ કહેવત મુજબ નરસી સોખત મળી ને નરસો સહવાસ થયો તો, નરસી છાપ બાળકમાં પડ્યા વગર રહેતી નથી.

ઘરનાં માણસોમાં કુટેવો ને કુલક્ષણ હોય, અને તે બાળકમાં આવે એતો દેખાઈતું છેજ. પણ કદાચ તેમ ન હોય તો પણ જો માઆપ બેદરકાર રહે તો, પડોશનાં અણુધર લોકોની અસર પણ ઘણી વખત બાળકમાં આવે છે. માટે માઆપોએ એ વયમાં તો બાળકનું વળણ દોરવાની બાબતમાં ઘણીજ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. ઘરની કેળવણી એ બાળકની કેળવણીનો મૂળ પાયો છે, એમ જે આપ વારંવાર કહો છો તે આ ઉપરથી સત્ય ઠરે છે. પણ ત્યારે હવે એ વયમાં બાળકને કેમ અને કેવા પ્રકારની કેળવણી આપવી તે વિષે આપની તરફથી હું સત્વર જાણવા આતુર છું.

હાલ હું, તમારી ગેરહાજરી હોવાથી બીજું કંઈ બની શકતું નથી, માટે ચાર તરેહની કોપીઓ દરરોજ લખું છું; અને છોકરાંઓની તંદુરસ્તી જરા તરા નાદુરસ્ત ચાલે છે, માટે તેમના ઉપર શીખવાનું દબાણ કરતી નથી. વિશેષ નવલ કંઈ નથી. આપની તંદુરસ્તી વિષે મને હમેશાં ધનિ ચિંતા રહે છે, માટે તે વિષે હરેક પત્રમાં લખી જણાવતા રહેશો—તુરત એજ.

લિં નિરંતર આપના ચરણની દાસી

કેસરનાં પ્રેમ પૂર્વક પ્રણામ વાંચશો.

પત્ર ૪ થું.

મુખ્ય, સંવત્ ૧૯૪૩ ના જોઈ વદિ ૧૧, શુક્રવાર,
તા. ૧૭ મી જુન સને ૧૯૮૭.

પ્રાણપ્રિય સૌબાગ્યવતિ!

શ્રી શેગામ ;

તમારું ચાલતા માસની તા. ૧૫ મીનું પત્ર ગઈ કાલે પહોંચ્યું. વાંચી વિગત જાણી. મારી તબિયત જો કે હાલ જરા ઠીક છે, તોપણ શેગામ જેવી અત્રે મારી તંદુરસ્તી ઠીક રહેતી નથી. માટે અહિંનું કામ પૂરું થયાથી મારો વિચાર જલદીથી તમારી તરફ આવવાનો છે. છોકરાંઓને સિતોપલાદિ ચૂર્ણ મધ માખણમાં હમેશા આપતાં રહેશો. તો ગરમીના દિવસમાં એમની તંદુરસ્તી બગડવાનો સંભવ થોડો રહેશે. અપથ્ય વસ્તુ તેઓ નહિં ખાવા પામે તેને માટે ઘણીજ સંભાળ રાખવી.

મારા આગલા પત્રમાં જણાવ્યા મુજબ, અને તમારી પણ આતુરતા જોઈ, ત્રીજો વર્ષ બાળકની કેળવણીની શિરઆત કેવી રીતે કરવી તે આ પત્રમાં લખી જણાવું છું—

પ્રથમ તો “ મારાં બાળકને ઉત્તમ કેળવણી આપવી છે,” આ શબ્દો દરેક માતાનાં મનમાં એવી રીતે રમતા રહેવા જોઈએ કે, જાણે તેણીના પ્રત્યેક શ્વાસોચ્છવાસની સાથે તેમનું સ્ફુરણ થતું હોયની ! પોતાનાં બાળકની દરેક હીલચાલ ઉપર માએ મુખ્યત્વે કરીને અને આપે ગૌણપણે નિરંતર નજર રાખવી જોઈએ. અને તે વખતે ઉપલા શબ્દોનો વારંવાર ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

જે જે વર્તણૂક ધરનાં માણસો ચલાવતાં હશે, તેની છાપ બાળકમાં પડ્યા વગર રહેશે નહિં. માટે માખાપે પોતાની વર્તણૂક ધરનાં કામકાજમાં તેમજ ધરનાં માણસોની સાથે એવી રાખવી જોઈએ કે, તે બાળકની ઉત્તમ કેળવણીને આડે આવે નહિં ; પણ ઉલટી તે એટલી સુધડ, સબ્ય, અને નીતિવાળી હોવી જોઈએ કે, જે જોઈને બાળક પણ જો તેમ વર્તતાં થીએ તો ન્હાનપણથીજ તેનામાં ઉત્તમતાનું ખીજ રોપાય. બાળકને કંઈ સૂચના, શિખામણ કે ધરમાંનું કંઈ તેના જેવું કામ બતાવવું હોય તો, ઘણાજ નરમ

અને મીઠાં વચ્ચેથી, તેમજ બાધ, બાધુ, ખેન, વિગેરે ખ્યાર ભરેલાં સંબોધનથી તે કહેવું. મા ધરમાં કામ કરતી હોય તેમાં બાળકને તેમાં વિશેષે કરીને કન્યાને, એજ વયથી (ત્રણ વર્ષથીજ) સામેલ રાખીને ટેવ પાડવી. “બાધ, પેલી લોટી લાવ તો ; ખેન, આ વાડકો અહિં લાવજે ; આ હાંડલામાંથી શાકર લઈ એમાં જરા મૂક તો ; પેલું રહાનું પડીકું લાવજે તો ; ” વિગેરે ન્હાનાં ન્હાનાં અને રહેલાં કામ ખ્યાર ભરેલાં વચ્ચેથી બતાવવાં. ન્હાનપણમાં છોકરાંએને નવું નવું કરવાનું ને જોવાનું બહુ મન થાય છે, માટે આપણું બતાવેલું કામ ઘણીજ હોંસથી કરવા તૈયાર થાય છે.

તમે જાણોજ છો કે જે વખતે એવું કંઈ કામ તમે મ્હોટા બાધને કરવાને કહો છો, અને આપણો ન્હાનો પાસે હોય, ને તે સાંભળે છે, તો તુરત મ્હોટા બાધને અટકાવીને તે પોતે કરવા જાય છે. અને વખતે કંઈ ચીજ એનાથી ઉપાડી લવાય તેવી નથી હોતી, અથવા જરા જીએ મૂકેલી હોય છે, અને તેટલા માટે તમે મ્હોટા બાધનેજ લાવવા કહો છો તો ન્હાનો તે વખતે વાંધો લે છે. આ એનો વાંધો પતાવવા કોઈવાર મ્હારે ન્હાનાને મદદ કરી, ન્હાનાએજ તે કામ કર્યું હોય એવો ડોળ બતાવવો પડે છે. આ ઉપરથી કામ કરવામાં ન્હાનાં છોકરાં કેવાં તત્પર હોય છે તે દેખાઈ આવે છે. પણ આપણું લોકો તે વાતની કાળજી ન રાખતાં બાળકોની સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસાને મારી નાખે છે, એ ઘણુંજ ખોટું થાય છે. બાળકની પાસેથી એવું એવું રહેલું કામ કરાવવું તે એટલા સાફ નહિ કે, તે કામ થાય ; પણ તેની સાથે તેમાં અનેક ફાયદા રહેલા છે. એક તો કામ કરતાં શીખશે, તેની સાથે જે જે વસ્તુઓ તેના હાથમાં આવશે તેનું, અને તેના ઉપયોગનું તેને જ્ઞાન થશે ; બીજું તે બહાર નહારાં છોકરાંઓ સાથે રમતું ને રજતું અટકશે ; અને હમેશ માના સહવાસમાં રહેવાથી તેણીના સરવે ગુણ તેમાં આવશે.

આ વખતે એટલી સંભાળ લેવી જોઈએ કે બાળકથી કદાચ કંઈ બગડયું કે બાંચું ફટયું, તો તેને જીએ સાદે કડવાં વચ્ચેથી ન ધમકાવતાં, સહજ દિલગીર મ્હેરો કરતાંકેને તરત હસી તેની સાથે બહાલ કરી, મીઠાં વચ્ચે શિખામણના સ્વરૂપમાં કહેવું કે, “આમ ન કરિયે ; એમ કરિયે તો તેમાંથી આમ (નુકશાન) થાય,” વિગેરે ; અને તે એવી રીતે સમજાવીને કહેવું કે, તે વાત તેના મનમાં ઠસે.

પહેલાં જરાક દિલગીર ચહેરો કરવાથી તે સમજશે કે, આ થયું તે ખોટું કામ થયું; અને પછી તરત બહાલ દેખાડવાથી માતાનો ક્ષમાવંત સ્વભાવ જોઈ તે રડવાની તથા હઠીલું થવાની ટેવ ન પકડતાં હમેશ તેની શિખામણુપર ધ્યાન દેતાં શીખશે. હરેક પ્રસંગે વાતચિત કરતાં માતાએ મીઠાં વચનોથી સમજાવતાં જવું, કે “આ વસ્તુ સારી ને આ નફારી; આમ કરિયે તે સાફ ને આમ કરિયે તે નરસુ; આમ બોલિયે તે સાફ ને આમ બોલિયે તે નફાર;” વિગેરે.

પ્રસંગોપાત ધરમાં એવી વસ્તુ હોય, કે જેના દાણા કે નંગ,—એક, બે, ત્રણ, ચાર, એમ ગણી શકાય, તે તેવી વસ્તુ તેના હાથમાં આવતાં તે ગણી બતાવવી;—અથવા, “એક લાવ, બે લાવ; હજી એક લાવ, હવે ત્રણ થયાં;” એમ કરતાં કરતાં કેટલીક મુદતમાં તેને દશ સૂધી ગણતાં શીખવી શકાશે. ધરમાં એકથી વધારે બાળક હોયતો, એક બીજાને હોંસ વધે અને ઉત્તેજન મળે, એવી રીતે તેમને વર્તીવવાં; એટલુંજ નહિ, પણ એક બીજા સાથે સંપથી ને માયાળુપણે ચાલે, બોલે, તેવી ટેવ પાડવી. ન્હાનાંએ મોટાંની અદબનીતિ રાખતાં અત્યારથીજ શીખવી હોય તો સાફ. ધરકામથી નવરાં પરિચે સારે, તથા હરેક દુરસદની વખતે ધરનાં છોકરાંઓને એકઠાં કરીને, તથા પડોશનાં પણ સારાં છોકરાંઓ હોય તેને બોલાવીને એકઠાં કરી, પોતે પણ તેઓની સાથે સામેલ થઈ, કંઈક નિર્દોષ રમત રમાડવી. “ગેંડે ગેંડ,” “ડાહીનો થોડો,” વિગેરે થોડી કસરત મળે એવી રમતો રમાડવી. આવી રમતોમાં ક્રમ, અને વ્યવસ્થા રાખવી અને રખાવવી, અને તેની પણ સમજણ આપતાં જવું.

વખતે કેટલાંક રમકડાં તથા ગંજીશનાં પાનાં લઈને બેસવું અને સહુ છોકરાંને બોલાવીને રમાડવાં. રમકડાં જૂદા જૂદા રંગનાં ને જુદા જુદા આકારનાં ઘણુકરીને લાકડાનાં (જેવાં સિંધી અને મુલતાની ફેરિયાઓ મુબઈમાં વેચવા લાવે છે તેવાં, તથા પુનાનાં, અને કોઈવાર દિલ્હી તરફનાં આવે છે તેવાં) પસંદ કરવાં. ધારવાળાં કે અણીવાળાં લોખંડનાં, જેવાં વિલાયતી આવે છે, તેવાં રમકડાં ધરમાં કદી દાખલ કરવાં નહિ. એ રમકડાં બાળકનાં શરીરને નુકશાન કરે; એટલુંજ નહિ, પણ તકલાદી હોઈને તેઓ ટકાઉ પણ થોડાંજ હોય છે; માટે તેઓ કદાચ સસ્તાં હોય તોપણ

મોંઘાં પડે છે. રમતાં રમતાં તેઓના રાતા, પીળા, લીલા, વિગેરે રંગોના ભેદ તથા ગોળ, ચોરસ, ચપટા, લાંબા, પહોળા વિગેરે આકારના ભેદ સમજાવીને બાળકને ખરાબર યાદ રહે, અને તે પાછું આપણને કહી દે, અથવા માઝા પ્રમાણે ઉપાડી આપે એવી રીતે શિખવતાં જવું. પાનાંની રમતથી ગણતાં ઠીક આવડશે; અને બે, ત્રણ, ચાર, એવા દેખાઈતા છૂટા ઘણા, પણ એક પાનાપર હોવાથી દરેક રકમનું (બેપણા, ત્રણપણા વિગેરેનું) સ્વરૂપ મનમાં ખાસી રીતે ઊતરશે.

જેમ ધારવાળાં કે અણિયાળાં રમકડાં બાળકના હાથમાં આવવા ન દેવાં, તેમ તેવાં હથિયારો જે ધરમનના ઉપયોગનાં હોય છે, જેવાં કે, છરી, ચાકુ, કાતર, સોયો, વિગેરેથી પણ બાળકને હમેશાં દૂર રાખવું. એવી જાણસો મૂકવાની જગ્યા ઊંચી રાખવી; અથવા એવા બદોબસ્તમાં તે રાખવી કે, તે છોકરાંને હાથે ન ચઢે. કદાચ આપણે તેવાં હથિયારથી કામ કરતાં કરતાં ભૂલમાં નીચેજ મેલી દીધાં હોય, ને તેમાંનું એકાદ બાળકને હાથ ચઢ્યું, તો તેને સમજાવી પટાવી ને તેના હાથમાંથી તે લઈ લેવું. પણ આવે વખતે ખુબ ધ્યાનમાં રાખવું કે, બાળકને હઠે ચઢવા ન દેવું.

ઘણી વખતે એવું બને છે કે, બાળકને નકલ કરવાની ટેવ સ્વાભાવિક હોય છે તેને લીધે, આપણે જો શાક મોળવા, કે શીવવા, કે એવું બીજું કંઈ કામ કરવા બેઠાં હોઈયે તો, બાળક પણ આપણું જોઈ આપણી સાથે તેમ કરવા માંગે છે. અને આપણા હાથમાં—હૈલી છરી કે સોય, અથવા તેના જેવી બીજી, માંગે છે; ને કહે છે કે, “હું પણ એમ કરીશ”! આવે પ્રસંગે તે હઠે ચઢવા ન પામે માટે અને તેની જિજ્ઞાસા પણ ન મરે, માટે તેના જેવું બીજું બુટું હથિયાર, અથવા લાકડાનું, કે હાથી દાંતનું, સ્વરૂપે ખરાંના જેવુંજ દેખાય તેવું, ખાસ આવા પ્રસંગને માટે કરી રાખેલું હોય, તે બાળકના હાથમાં આપીને આપણી સાથેજ તે કામ કરવા કહેવું. પછી આપણે કરેલું કામ તેને દેખાડીને કહેવું કે, “જો તે કેટલું બધું શાક મોળી નાખ્યું,” અથવા, “આતો તે ઠીક શીવ્યું છે, વાહ!”; વિગેરે શાખાશીનાં વચન કહી, હાથમાંથી હથિયાર તુરત લઈને જાંચે મૂકવું. બાળકનાં વખાણ કર્યાથી તે એટલું તો મોહિત થઈ જશે કે, આપણે તેના હાથમાંથી હથિયાર લઈ લેશું

તે તેનાં ધ્યાનમાં નહિં રહેશે, અને ઉલટું ખુશી ખુશી થઇ જશે. એવી એવી અનેક યુક્તિઓ શોધી કાઢી, બાળકે નહિં કરવા લાયક કામને પ્રસંગે માબાપે તેની સમજૂતી કરવી; પણ તેને હઠ કરવાની ટેવ પડે તેમ થવા દેવું નહિં.

તેમજ જીડું બોલવાની, ગાળો દેવાની, કે સામા થવાની ટેવ ન પડે તેની પણ ધણીજ સંભાળ રાખવી. અને કદાચ અનાયાસે બીજાં કોઇ બાળકને તેમ કરતાં સાંભળે કે જોય, તો તે બહુ ખોટું કરે છે એવું દિલગીર મ્હોડે દર્શાવીને, જેમ આપણે મોટાં માણસો એવી વાતને પાપ અથવા અધર્મ કે અનીતિ સમજીએ છિયે, ને જેવી છીટ ગણિયે છિયે તેટલીજ છીટ તેને પણ લાગે, એવી રીતે બનતાં સૂધી તેના મનમાં યુક્તિથી ઠસાવવાની તજવીજ કરવી.

ઘરમાં તેમજ બહાર ફરતાં છોકરાંને ગંદાં થવાની કે મેલાં રહેવાની ટેવ પડવા દેવી નહિં. કદાચ છોકરું ગંદું કે મેલું થયું,— કે તુરત બેદરકાર ન રહેતાં તેમનું શરીર ઘોષ કે લૂછી નાખવું, ને કપડાં બદલાવી નાખવાં. હાથ, પગ ને મ્હોડું હમેશાં ચોખ્ખાં રાખતાં શિખવવું. અને કદાચ કંઈ કારણથી મેલાં થયાં કે બગડ્યાં, તો બાળકની એવી ટેવ પાડવી કે તુરત તે પોતે ઘોષ કે લૂછી નાંખે; અથવા પોતાથી ન બને તો આપણને કહે કે, “મારું મ્હોડું અથવા હાથ બગડ્યું છે તે સાફ કરો,” વિગેરે.

રહવારે કે સાંજે, અને બને તો બેઠ વખત દિવસ ઊગવાથી અને આયમવાથી આસરે દોઢ કે બે ઘડી પહેલાં, છોકરાંને ગામથી બહાર, કે જ્યાં ગીચ વસ્તી ન હોય એવી ખુદ્દી જગ્યામાં, જ્યાં હમેશાં ચોખ્ખી હવા રહેતી હોય, એવે ઠંડાંણે, અને જો દરિયો કે નદિ પાસે હોય તો તેના કિનારા આગળ બાળકને દરરોજ ફરવા લઈ જવાં. આવી વખતે ચાલતી રતુને અનુકૂલ એવાં, અને તંગ નહિં પણ જરા ઢીલાં હોય તેવાં કપડાં બાળકને પહેરાવવાં. ઘરેણાંને કોડ થોડોજ રાખવો, અર્થાત મુદ્દલ નહિં રાખવામાં માલ છે. પોતાનાં બાળકને બનતાં સૂધી પોતે જાતેજ સાથે ફરવા તેડી જવું ઉત્તમ છે. ચાકરને કે બીજા કોઇને ભરોસે મૂકવાથી રખેને તે કુલ-ક્ષણ કે કુટેવ શીખે એવી ધારતી રહેશે. કારણ કે આપણા દેશનાં ચાકરો નીતિની કેળવણી આપી શકે એવાં હજી થયાં નથી. જ્યાં ખુદ માબાપોમાં તથા મહેતાજીઓમાં પણ હજી ઘણે ઠંડાંણે એવી

વાતની ખામી માલમ પડે છે, તો પછી ઊતરતા વર્ગનાં ચાકરોમાં એવી આશા ક્યાંથી રખાય !

સ્વચ્છ હવાની જગ્યાએ પહોંચ્યા પછી બાળકને જરાવાર, ખુલી જગ્યામાં છૂટું રમવા દેવું, કે જેથી તેને કંઈક કસરત મળે. પણ તે વખતે આપણી નજર તેનાપર નિરંતર રહે એટલે દૂર તેને રાખવું. ફરવા ગયા હોંઘયે ત્યારે બાળકની નજર જે જે વસ્તુઓપર પડશે, તે દરેક વિષે તે સ્વાભાવિક રીતે નાના પ્રકારના પ્રશ્નો કરશે; તે વખતે ધીરજથી અને યુક્તિથી તેના મનમાં ઊતરે એવી રીતે સમજાવવામાં કદી પણ પછાત પડવું નહિં, તેમ કંઈ પણ કસુર કરવી નહિં. ઘણું કરીને તેની અક્ષલ નહિં પહોંચે એવી બાબતના પ્રશ્ન તે કરશેજ નહિં. પણ કદાચ કોઈ તીવ્ર બુદ્ધિનું બાળક હશે ને તેણે એકાદ એવો પણ પ્રશ્ન કર્યો, તો તે વિષે થોડી ઘણી ઉપર ઉપરની સમજણ આપ્યા પછી, તેને કહેવું કે “ તું મોટું થઈશ ત્યારે તે તને સમજશે;” તેમ કરતાં તે નહિં માને, ને જે હઠ લે તો, એવી રીતે મોટી ઉમ્મરને માટે તે વાત મુલતવી રાખવી કે, તેનાં જાણવામાં નહિં આવે ; અને એમ કરવાને વચમાં એકાએક બીજી વસ્તુ કે વાત ઉપર તેનું ધ્યાન ખેંચવું.

એવી રીતે ત્રણ વર્ષથી કરીને પાંચ વર્ષનું બાળક થાય ત્યાંસુધી તેને કેળવવું. એટલે એવી કેળવણીની પડેલી છાપ એનામાંથી કદી પણ ખસશે નહિં. આ પત્રમાં જણાવેલી બધી તરેહની કેળવણી ગૃહણ કરવાને તે સાડા ત્રણ વર્ષનું થતાં લાયક થાય છે, અને તે તુરત શ્રદ્ધ કરે છે, એ આપણા સાડા ત્રણ વર્ષની વયના ન્હાના બાઈ ઉપરથી આપણને, અનુભવ સિદ્ધ છે, એવું માલમ પડી ચૂક્યું છે; પણ એ કેળવણીનું ચરવણ બીજાં દોઢથી બે વર્ષ ચાલુ રહેથી તેનામાં તે દૃઢ થાય છે. આ પત્રનું લંબાણ ઘણુંજ થઈ જવાથી હાલ હું એટલેથીજ અટકી પત્ર પૂરો કરું છું ; અને અંતમાં એવું નિશ્ચય-પૂર્વક જણાવું છું કે, બાળક જે સારી બુદ્ધિનું હોય છે, તો તે સાડા ત્રણ વર્ષનું થતાંજ, તે અક્ષરજ્ઞાન લેવાને, એટલે અક્ષર જોળખવાને જરૂર પેાઅ થાય છે ; એ પણ આપણા ન્હાના ભાઈને આવડવા માંડયું તેપરથી આપણને અનુભવ સિદ્ધ જણાયું છે.

મળુ તે જ્ઞાન સુગમ રીતે માતાએ બાળકને કેમ આપવું તે હવે પછીનાં પત્રમાં લખીશ. હાલ આના પ્રત્યુત્તરમાં તમારી પાસેથી

એટલું જ ધમ્મું છું કે, આ પત્ર વિષે તમારો અભિપ્રાય, એટલે એમાં શું યોગ્યાયોગ્ય છે તે તથા એમાં જે કંઈ રહી ગયું હોય એવું તમને લાગે, તે મને સુચવશો—તુરત એજ.

લિ૦ તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન,

પુરૂષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

પત્ર પ મું.

શેગામ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના જેઠ વદિ ૧૩, રવિવાર,
તા૦ ૧૯ મી જુન સને ૧૯૮૭.

પરમપ્રિય પ્રાણપતિ !

શ્રી મુંબઈ ;

ચાલતા માસની તા૦ ૧૭ મીનો આપનો કાગળ મને ગઈ કાલે પહોંચ્યો. શિશ્વ્યાતમાં આપણા છોકરાઓની મહાવજત રાખવા સંબંધી જે ખાસ સૂચના આપે મને કરી છે તે પ્રમાણે હું હાલ કરંજ છું, અને હવે પછી પણ નિરંતર ધ્યાનમાં રાખી તે પ્રમાણે ચાલીશ.

આપણા ચાલુ વિષયની બાબતમાં જણાવતાં, માઆપે, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને માએ પોતાનાં બાળકને કેવી રીતે કેળવણી આપવી, તે સંબંધી એ પત્રમાં જે કંઈ સૂચનાઓ આપે આપેલ છે, તે વાંચીને જાણે આપણા પુત્રો પ્રત્યે આપણે, તેમાં વિશેષે કરીને મારે કેમ વર્તવું, અને તેમને કેમ વર્તીવવા, એ સંબંધી આજ સૂધીમાં સમયપરત્વે આપે કરેલી સૂચનાઓનો એક અનુભવરૂપ એકંદર જથ્થો હોયની, એમ મારાં મનને લાગ્યું.

પત્રના અંતમાં એ સંબંધી મારો અભિપ્રાય આપે માએ છે, તે આપવાને આપની આગળ હું કંઈ પણ યોગ્ય નથી; તોપણ એટલું તો મારાથી આ ઠેકાણે કહ્યા વગર રહેવાતું નથી કે, એ સૂચનાઓ સમજી માઆપોને અને જેઓ પોતાનાં બાળકોને માટે એવું ધમ્મતા હશે કે તેઓ ઊગતાંજ ઉત્તમ કેળવણી પામી, આગળ જતાં સારાં નિવડે, તેમને માટે એટલી તો અમૂલ્ય છે કે, જે એને લોકોના ઉપયોગને અર્થે પુસ્તકના આકારમાં પ્રસિદ્ધ કરી હોય તો તે મારા વિચાર પ્રમાણે એક જાતનો અનુભવ પુંજજ યથાપકશે.

પ્રથમ ભાગના સર્વે પત્રોની આખત તથા હવે જે કંઈ આપ લખો એ તેની સાથે જોડી દેવાથી, એક સારી માતા થવાની ધમ્મી રાખનારને ઘણાજ ઉપયોગી સંગ્રહ થઈ પડશે. તોપણ તેની પૂરતી અજમાયશ લેવા માટેજ હું આપને એ ભલામણ કરું છું. કારણ કે, શાકુંતલમાં મહા કવિ કાલિદાસે પણ નીચેના વચનોમાં કહ્યું છે, તે શ્લોક મને યાદ છે કે:—

આપરિતોષાદ્વિદુષાં નસાધુમન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનં ।

બલવદપિશિક્ષિતાનામાત્મન્યપ્રત્યયંચેતઃ ॥

અર્થ—જ્યાં સુધિ નિજવિદ્યાથી સંતોષાયા નથી સુવિદ્વાનો ત્યાંસુધી તે વિદ્યા પૂરણ એવું કદી ન મન આણે.

માટે એ આખતમાં મારી તરફના માત્ર ઉપલા શબ્દોથીજ સંતોષ માનશે એવી હું આશા રાખું છું.

આપની ખીજ માગણી માન્ય કરી આપના છેલ્લા પત્રમાં આપેલી સૂચનાઓ ઉપરાંત ખીજ કેટલીએક મને સૂઝે છે, તેનું આપને અહિં સ્મરણ કરાવવાની રજા લઉં છું—

૧. ન્હાનાં બાળકોને પાણીથી રમવાનું બહુ ગમે છે, તે વખતે શું કરવું ?

૨. તેમને મીઠું મીઠું, કે ગળ્યું ગળ્યું ખાવાનું બહુ ગમે છે, તેને માટે શું કરવું ?

૩. ન્હાનાં છોકરાંઓને ઘરમાં અકસ્માતથી બચાવવાને અગમ-ચેતી દાખલ કેવા ઉપાય લેવા ?

૪. ઘરમાં જણસો વ્યવસ્થિત રાખવા રખાવવાની ટેવ કેમ પાડવી, તથા તેથી શા ફાયદા થાય છે ?

૫. બાળકને અક્ષરોચ્ચાર કરતાં સ્વાભાવિક રીતે કયા ક્રમથી આવડે છે ? અને તેની સાથે બાળકને વાણીની કેળવણી કેમ ને કેવી આપવી ?

૬. બાળકને ન્હાનપણમાં ન્હાની ન્હાની કહાણીઓ સાંભલવી તથા કહેવી ગમે છે, તેનો લાભ કેમ લેવો ?

૭. ન્હાનાં બાળકને રાગ કાહાડીને કંઈ સંભળાવ્યું હોય તો તુરત યાદ રહે છે, માટે તેનો લાભ લઈને માએ શું કરવું ?

ઉપલી સાત આખતો હાલ જે મને યાદ આવી તે મેં આપને સૂચવી છે, અને તેનું વિવેચન આપ વધારે સારી રીતે કરશે એવું જાણી હું આપનેજ નિવેદન કરું છું—તુરત એજ. વિશેષ સર્વે કુસલ છે. છોકરાઓ પણ સારી પેઠે છે.

લિ૦ નિરંતર આપના ચરણની દાસી.

કેશરના પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ વાંચશો.

પત્ર ૬ હું.

સુઅર્ધ સંવત ૧૯૪૩ જેઠ વદિ ૩૦ બોમે,
તા. ૨૧મી જુન સને ૧૮૮૭.

પ્રાણપ્રિય સૈભાગ્યવતિ !

શ્રી શેઠામ;

તમારું તા. ૧૪ મીનું લખેલું પત્ર મને ગદ્ય કાલે પેહોંચ્યું. તમારું લખવું મને ઘણું દરજ્જે યોગ્ય લાગે છે—મારાં લખાણવિષે તમારો અભિપ્રાય માગવાનું લખતી વખતે, પ્રસિદ્ધ કરવાની વાત મારા મનમાં નહિં હતી; તેથી હું જાણે તમને ખાનગી પત્ર લખતો હોઉં, એવી રીતે સમજીને મેં તે માગ્યો. પણ ખેર ! તે વિષે અધિક જિજ્ઞસ કરવાનો આ પ્રસંગ નથી.

બાળકને ન્હાનપણમાં કેળવણી આપવા સંબંધીની જે બીજી સાત બાબતો તમે મને સવેળાએ સૂચવી તેથી હું તમારો અધિક ઉપકાર માનું છું. અને નીચે પ્રમાણે તેવિષે કંઈક સમજણ આપવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

ન્હાનાં બાળકોની જિજ્ઞાસા બનતાં સૂધી મરે નહિં, એમ ફરીને તેમને સીધે રસ્તે દોરી જવાં, એ વાત હરઘડી યાદ રાખવાની છે. માટે તેમનું વળણ કંઈ તરફ જાય છે, તે તપાસી, યુક્તિથી, તે અવળું હોય તો પણ ફેરવીને, તેનો સીધો લાભ લઈ લેવાનો પ્રયત્ન હમેશાં કરતાં રહેવું. આવી વખતે, અલખત, માઆપને જરા વિશેષ તસ્દી લેવી પડે છે; તોપણ તેનાથી જે લાભ થાય છે, તેની ગંજીની કરી હોય તો માલૂમ પડશે કે, લીધેલી તસ્દીનો શતગુણ બદલો વળી જાય છે. પણ જો એ તસ્દી માઆપ ન લેતાં બેદરકાર રહે છે તો, પસ્તાવા સાથે તેનાં કડવાં ફળ માઆપને જરૂર ચાખવાં પડે છે. દાખલા તરીકે,—

૧. ન્હાનાં છોકરાંને પાણીથી રમવાનું બહુ ગમે છે, અને જ્યારે ત્યારે પાણીથી બરેલાં વાસણો પાસે જઈને તેમાં હાથ બેળે છે, અને તેની પાસે બેસીને રમે છે; તેની સાથે તેમનાં લુમડાં ભીંજાય છે; અને જો આપણું ધ્યાન નથી હોતું, અથવા આપણે બેદરકાર રહિએ છીએ તો તેમાંથી તેની એવી ટેવજ પડી જાય છે; અને પછી શરદીમાં વધારે વાર રહ્યાથી કોઈ વાર તેમને શરદીના

સેગ લાગુ પડે છે, અને સાંજના તાવ ભરાઈ આવે છે. આવે વખતે જો સારે નશીબે તુરત ઈલાજ કરવામાં આવે છે, તો કેટલોક ખરચ કરતાં અને કેટલીક મેહેનત લેતાં તેને સારું થાય છે. પણ વખતે તે મંદવાડ વધારે દિવસ પણ ચાલે છે, અને કોષવાર જીવ પણ જોખમમાં આવી પડે છે. આમ થતું અટકાવવાને પ્રયત્નથીજ થોડી તરદી લઈને, દરકાર રાખી, તેની નતું નવું જાણવાની ને કરવાની જિજ્ઞાસા ન મારતાં, તથા તેની ખોટી ટેવ પણ ન પડવા દેતાં, તેનું વળણ સારી તરફ ફેરવાય, અને તેનો સારો ઉપયોગ થાય, એવા ઉપાય લીધા હોય તો સારું.

જો વખતે બાળક પાણીથી રમવા જાય, કે તુરત તેને જોતાં વારને ધમકાવવાનું મોકુફ રાખી, માએ તેને મીઠાં વચને સમજાવવું કે, “એમ પાણીમાં હાથ ન નાખિયે. પાણીથી કપડાં ભીંજાય, તેમાંથી શરદી લાગે, ને પછી માંદાં થઈયે; માટે એમ ન રમિયે; લાવ હું તને રમતાં શીખાડું.” એમ કહીને, બાળકને માટે ખાસ લઈ રાખેલાં લોહચુંબકથી પાણીમાં તરાવવાનાં, વહાણ, માછલી, ખતક વિગેરે વિલાયતી રમકડાં આવે છે, તે લઈને, પોતાને હાથે યાળીમાં પાણી નામી તેમાં તરાવી દેખાડવાં; અને એવી રમત રમાડતાં સમજાવવું કે, આ લોહચુંબક છે, તેમાં લોહાને પોતાની તરફ ખેંચવાનો ગુણ છે, તેથી તે એ તરફ તરે છે. આ તેને એ વચમાં સમજાશે નહિ; તોપણ આપણે જો સમજાવિયે છિયે તે તેવાજ બોલોમાં એવી રીતે ઘોખાવવું કે, જેમ આપણે કહિયે છિયે તેમ તે પણ બોલી બતાવે,—એટલે જો કોઈ પૂછે કે આ શાથી તરે છે, તો તેને તે આપણાજ શબ્દોમાં કહી દેખાડતાં આવડે, કે “આ લોહચુંબક છે, તેમાં લોહાને પોતાની તરફ ખેંચવાનો ગુણ છે તેથી તે (વહાણ કે માછલી) એ તરફ તરે છે.” આટલું આવડે તોપણ બસ છે. આની સાથે રમતમાં આવતી જાણસોનાં નામ, આકાર, અને તેના જેવી ખરેખરી વસ્તુની ઝોળખ, ઉપયોગ વિગેરેનું જ્ઞાન આપવું.

વળી કાચની કે રમરની ઝીણી નળી લઈને તે પાણીમાં ઉભી બોખવી, ને પછી તેને ઉપરથી આંગળી આડી દઈને બહાર કઢાડવી. એટલે તે નળીમાં ભરાયલું પાણી નીચે પડશે નહિ; પણ જેવી ઉપરની આંગળી ખસેડી, કે તુરત તે માંહેલું પાણી

નીચે પડશે. એજ પ્રમાણે વયમાંથી વાળેલી કે સાંધેલી બેવડી નળી, પણ એક તરફ જરા લાંબી ને બીજી તરફ ટૂંકી એવી લઈને, તે માંહેલી હવા કહાડી નાખી—એટલે, તેમાં બન્ને તરફ આખી પાણીથી ભરીને, ભરેલાં પાણીનાં વાસણમાં ટૂંકી બાજુ ઊંચી વાળવી ને લાંબી બાજુ બહાર બીજા એક ખાલી વાસણમાં ધરવી; એટલે પેલાં ભરેલાં વાસણ માંહેલું સર્વે પાણી તે નળી વાટે બીજા ખાલી વાસણમાં વહી જશે. અને તો કાઢવાર, વાસુદેવ ને કૃષ્ણની સૂત્રિવાળો ખાલો પિતળનો એજ નિયમ પર રચેલો આવે છે, તેમાં પણ પાણી ભરતાં બ્યારે પાણી કૃષ્ણના પગને અડકે છે કે સર્વે પાણી નીચે રાખેલા બીંધમાંથી વહી જાય છે, તે બતાવવો, અને તેનો પ્રયોગ કરી દેખાડી, રમાડવું. કાચની કે રબરની નળીઓ બેવાની શક્તિ ન હોય અથવા ગામડામાં બ્યાં એવી નળીઓ નહિ મળી શકે ત્યાં એરંડિનાં પાનની કે પોપૈયાનાં પાનની ઝાંડીની નળીઓ, અથવા કેટલાક વેલાની પોકળ ઝાળીઓ થાય છે તે લઈને તેની નળીઓ ઉપયોગમાં લેવી. કુદરતી એવી ઘણી ચીજો વગર-પૈસે મળી આવશે કે જેનો ઉપયોગ આપણે કૃત્રિમ વસ્તુઓને ઠેકાણે કરી શકિયે; અને તે પ્રમાણે ગામડાના લોકો ઘણીવાર કરે છે પણ ખરાં. કિલ્લપેન્ (અંગ્રેજી લખવાની પીછાંની કલમ) નો આગલો પોકળ ભાગ બરાબર કાચની નળીનો અર્થ સારશે. આવા આવા પાણીના તથા હવાના સ્વાભાવિક ગુણથી થતા અખતરા જે સહેલ ને સહજ અને તેવા હોય તે કરી દેખાડવા.

વળી પ્રસંગોપાત તે વખતે સૂરજનો તડકો ધરમાં આવતો હોય તો, પેલી પાણીની ભરેલી થાળી તે તડકામાં એવી રીતે લઈને મૂકવી કે તેથી ભીંત ઉપર તે માંહેલાં પાણીનું પ્રતિબિંબ પડે. આ વખતે બાળકનું ધ્યાન પેલા પ્રતિબિંબ તરફ ખેંચીને કહેવું કે “આ જે મજા થાય છે;” એમ કહીને પાણીને જરા હલાવવું, એટલે તે પ્રતિબિંબ પણ હાલશે. એમ કરીને કહેવું કે “આ પાણીની થાળી તડકામાં પડી છે, તેનો પડછાયો ભીંતપર પડે છે.” કંઈ નહિ, તોપણ એટલી વાત તેનાં ધ્યાનમાં ઉતારવી કે, પેલી થાળીમાં ભરેલા પાણીને, તડકાને, અને પેલાં ભીંતપર પડતા પ્રતિબિંબને કંઈ પણ સંબંધ છે તેથી એમ બને છે; જે એમાંથી એક પણ ન હોય તો તેમ થાય નહિ. એટલું થયું કે તુરત ઉઠીને ધરમાં આ-

રસી ઠાંગેલી હોય તે લાવીને તડકામાં મૂકવી અને તેનું પ્રતિબિંબ બીંતપર પાડીને તે પણ બતાવવું. આ વખતે તે હલાવ દલાવ કરી, આળકની નજર તે તરફ લગાડી પેલી આરસી તેના હાથમાં આપવી, એટલે તે આળક પેલી આરસીથી રમવા મંડી જશે. એટલામાં પેલી પાણીથી ભરેલી થાળી તથા રમકડાં વિગેરે આટાપીને કેકાણે મૂકી દેવાં.

આમ કર્યાથી આળકની જિજ્ઞાસા પાર પડ્યા પછી તેને જ્ઞાન મળશે; એટલુંજ નહિં, પરંતુ આ યુક્તિથી તેને પાણીથી રમવાનું વિસરાવી દીધાથી તેને હઠ કરવાની ટેવ પડશે નહિં. એ પ્રમાણે એ ચાર વખત રમાડ્યાથી તેની પાણીથી રમવાની ઇચ્છા શાંત થશે; કારણ કે હરેક આખત જ્યાં સૂધી નવી હોય છે ત્યાં સૂધી આળકને તે સ્વાભાવિક રીતે ગમે છે, અને જૂની થઇ કે તેને વીસારી મૂકી કંઈ બીજુંજ નવું શોધવા મરે છે. આ કારણથી તે ફરીથી કઠી પાણીને જઈને વળગશે નહિં; અથવા કદાચ તેને પાકી પાણીથી રમવાની મરજી થશે તો પેલાં રમકડાં માગશે, એટલે તે લઇને તેને રમાડવું. આમ કરવાથી તે હમેશાં કહ્યામાં રહેશે, અને તેને હઠ કરવાની ટેવ પડશે નહિં; અને જ્યારે તેને એમ જણાશે કે આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે થાય છે, એટલે તે માઆપને પૂછ્યા વગર કંઈ કરવાની મરજી કરશે નહિં. બીજો લાભ એ થશે કે, ન્હાનપણમાં જ્ઞાન સહિત રમાડેલી રમતની છાપ આળકના મનમાં પડેલી હશે તે મોટપણે તેને યાદ આવેથી તેની સાથે મળેલું જ્ઞાન તેના પદાર્થ વિજ્ઞાન વિગેરેના અભ્યાસમાં મદદ કરશે.

હમેશાં ન્હાનાં આળકોનું વળણ તપાસી, આડે રસ્તે તેને જતું અટકાવી, સીધે રસ્તે લઈ જવાનો લાભ લઇ લેવો એ વાત નિરંતર લક્ષમાં રાખવી જોઈએ.—તેને માટે બીજો એક દાખલો આપતાં તમારા બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું, કે જેમાં આપણા અનુભવમાં આવેલી ઘણી એક અગત્યની સૂચનાઓ સમાયલી છે—

૨. ન્હાનાં છોકરાંઓને ગળ્યું ગળ્યું ખાવાનું મન બહુ થાય છે, અને જો તેને માટે સંભાળ નહિં લીધી હોય તો તેમને અજીર્ણ, કમિ, ખુજલી, વિગેરેના અનેક દરદો પેદા થાય છે, અને તેનું શરીર બગડીને ઘણું કરીને ‘હાય પગ દોરડી ને પેટ ગાગરડી’ એવો દેખાવ થાય છે. હમેશાં મંદમિ રહે છે. મિઠાશ ખાવાની

ટૅવ ને લીધે બીજું કંઈ ન ખાતાં, મિશ્રાન્ન હમેશાં માગે છે, અને જેટલી વખત અને જેની પાસે તે જોય છે તેની પાસેથી માગીને કે વખતે પોતાની મેળે લઈને પણ ખાય છે; અને પછી તેને ઉપર જણાવેલા દરદો લાગુ પડે છે; અને તેની સાથે તેનાં લક્ષણો પણ બગડે છે. આ બધું અટકાવવાને માટે, મૂળથીજ આ મુખ્ય ઉપાય લીધો હોય તો ઘણાજ ફાયદા કારક થઈ પડશે—

તમને ખબર છે કે, આજદિન સૂધી આપણા ન્હાના તથા મોટા બંને છોકરાઓને છેક ન્હાનપણથીજ એટલે ૪-૬ મહિનાના હતા ત્યારથીજ એક ભાગ ગાયનું તાળું ધી કે માખણ, તથા બે ભાગ શુદ્ધ મધ એક ચઢાની ન્હાની ચમચીમાં સાથે મેળવી, તેમાં વાવડિંગના દાણા ૨-૪ જેટલી ઝીણી વસ્ત્ર ગાળ કરેલી ભૂકી ભેળીને ચટાડતાં આવ્યાં હોય. એની માત્રા જેમ જેમ બાળક મોટું થાય તેમ તેમ વધારતાં જવું, અને તેની સાથે વાવડિંગના દાણા પણ વધારવા. અને તે ત્રણથી ચાર વર્ષનું બાળક થાય ત્યાં સૂધી ૬ થી ૮ દાણા જેટલા આપ્યા હોય તો પણ હરકત જેવું નથી. પણ વધારે વજન આપવાથી અથવા દરરોજ લાગ લાગટ આપવાથી ગરમ લાગતા હોય ને ઝાડામાં આમ પડે તો વજન ઓછું કરવું કે વચમાં આપવા બંધ કરવા, અથવા મધ અને ધી કે માખણ વિશેષ નાખવું. આથી જે ફાયદા થાય છે તે તમારા ધ્યાનમાં હશેજ. આપણા દેશી ઓસડીઆંઓમાં કૃમિદ્વિ ઓષધિ વાવડિંગ જેવી એકે નથી. અને તેથી કરીને બાળકનાં પેટમાં જંતુ થવા પામરોજ નહિં. વળી કમિવાળા બાળકને મિષ્ટાન્ન ખાવાની ઇચ્છા ઘણી થાય છે. પણ બાળકનાં પેટમાં કૃમિ નહિં સમાવાથી તે ઇચ્છા થતી અટકશે. બાળકને નિયમસર બે વાર મધ ને ધી ઉપર જણાવેલા પ્રમાણમાં ખવાડવાથી પણ બીજી ગળી વસ્તુ ઉપર ઇચ્છા થોડી થશે, ને કદાચ થઈ તો વચમાં પણ રોટલી સાથે અથવા એકલું મધ આપ્યું હોય તો હરકત જેવું નથી. પણ મધ હમેશાં ખરૂં ને ઓછું વાપરવું જોઈએ. ત્રીજો ફાયદો એ થશે કે, બાળકને ઉપલી મધ, ધી ને વાવડિંગની મેળવણી માત્રા૩૫ થઈ લાગશે, અને તેના શરીરને પુષ્ટિ આપશે; એથી નિયમસર ભૂખ લાગશે, અને અજીર્ણ થવા પામશે નહિં. આ મુખ્ય ફાયદા એ માત્રાથી થાય છે, એ આપણને અનુભવસિદ્ધ માલૂમ પડ્યું છે.

આ શિવાય એક બીજી યુક્તિ, બ્રાહ્મણને મિષ્ટાન્ન ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે વખતે કામે લગાડવાની છે, જેથી બીજા પણુ કેટલાક ફાયદા થશે.—ખાંડ કે શાકરના એલચીદાણા કંદોઇ લોકો કરે છે, તેમાં કોઇવાર એક એક દાણો ભુંજેલા ચણાનો નાખે છે. આ ચણાના દાણાને બદલે વાવડિંગના દાણા નાખાવવા, અથવા પોતાને બનાવતાં આવડતા હોય તો તે ઘરમાં હાથે કરી રાખવા. તેની સાથે થોડાક વાવડિંગના દાણાવગરના પણુ કરી રાખવા. હવે જે વખતે બ્રાહ્મણને ગળ્યું ખાવાની ઇચ્છા થાય તે વખતે એ એલચી દાણા આપવા. વાવડિંગના દાણામાં કડવો કે તીખો સ્વાદ હોતો નથી. માટે તે ખાવાની આનાકાની બ્રાહ્મણ મુદ્દલ કરશે નહિં.—એ રીતથી એક તો એની ઇચ્છા મુજબ ગળી વસ્તુ ખાવાની મળશે, અને બીજું વાવડિંગ ઔષધરૂપ થઇ લાગશે, કે જેના સેવનની બ્રાહ્મણને જ્ઞાનપણમાં હમેશ જરૂર છે.

વળી જે વખતે બ્રાહ્મણ કોઇ પ્રકારની હઠ કે વાંધો લઇ બેસે તે વખતે તેને પટાવવા સારૂ આ એલચી દાણાનો ઉપયોગ કરવો. બ્રાહ્મણ પાસેથી કંઈ કામ લેવું હોય, અથવા તેને શિખવવું હોય, તો આ એલચી દાણાની લાલચ દેખાડી તેની પાસેથી આપણું ધારેલું કરાવી, એ એલચીદાણા ઇનામ દાખલ આપવા. પણુ ચાર વર્ષનાં બ્રાહ્મણને એક દિવસમાં છ—સાત દાણાથી વધારે આપવા નહિં. અને જો વધારે આપવાની જરૂર જણાય તો પછી વાવડિંગ વગરના એલચીદાણા આપવા.

આવી આવી યુક્તિઓથી બ્રાહ્મણની તંદુરસ્તી સુધરી તેની ઇચ્છા પૂર્ણ થતાં, તેને ખોટી ટેવ પડતાં અટકશે, અને હમેશાં આપણાપર ખ્યાર રાખી આપણા કલ્યાણમાં રહેશે, અને સુશિક્ષણ ગૃહણ કરશે.

આ પત્ર ઘણોજ લાંબો થઈ જવાથી મજબૂર બેજ બાબતોનું વિવેચન એમાં સમાવી, પત્ર પુરો કરું છું; અને તમારા ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આવતા પત્રમાં શિરૂ કરીશ.—તુર્ત એજ.

લિ૦ તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન,

પુરૂષોત્તમ નારાયણજીની આશીર્વાદ.

પત્ર ૭ મું.

મુ'અઈ, સંવત ૧૯૪૩ ના આપાદ શુદ્ધિ ૨, ગુરુવાર,
તા. ૨૩ મી જુન સને ૧૮૮૭.

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ !

શ્રી શેગામ;

મારા છેલ્લા પત્રની અગાઉના એટલે તા. ૧૭ મી જુનના પત્રમાં મેં કમુલ કર્યું હતું કે, હવે પછીના પત્રમાં હું, આળકને અક્ષર જ્ઞાન શી રીતે આપવું, તે વિષે લખીશ; પણ વચમાં તમારી ૭ સૂચનાઓ મને અત્યંત અગત્યની માલૂમ પડી, અને તેનો ખુલાસો ઉપલા વિષયથી પહેલાં થવાની જરૂર જોઈ, મારા ગયા છેલ્લા પત્રમાં તેની શિશ્યાત કરીને તમારા જે પ્રશ્નના ઉત્તર તેમાં વિગતવાર આપ્યા છે. હવે આ પત્રમાં ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની શિશ્યાત કરું છું—

૩. ન્હાનાં છોકરાંઓને અટકચાળાં કરવાની ઘણી ટેવ હોય છે; તેમજ આખડીને કે લથડિયું ખાઈને પડી જવાનો સંભવ હરઘડી રહે છે. આવે વખતે તેમને વધારે નુકશાન થવું અટકે તેને માટે હમેશાં અગમચેતીથી સાવચેતી રાખવી જોઈએ—ઘરમાંની વ્યવસ્થા એવી રીતે રાખવી, તથા ઘરની સર્વે વસ્તુઓને એવી રીતે ગોઠવવી કે, આળકને અકસ્માત થવાનો પ્રસંગ અને નહિ. ઘરનાં ખારી ખારણાં એવાં જોઈએ કે, આળક તેમાંથી ડોકાવી શકે નહિ; તેમ તેના કંઠેરા પણ જાંચા તથા ઉપર પગ દબને આળક ચઢી શકે નહિ એવા કરવા.

દીવો દેવતા એવી રીતે રાખવા કે ત્યાં આળક જઈ શકે નહિ. બનતાં સૂધી દીવા જાંચે ટાંગેલા હોય તો વધારે સારું. આજકાલ જ્યાં ત્યાં કેરોસીન તેલના દીવા ઘણા પસંદ ગયા છે. તેમાં ઘણાખરા સાધારણ વર્ગના અને સર્વે ગરીબ લોકો વગર ચિમ્નીના લોઢાના ડબ્બા, જે એક એક પૈસે મળે છે, તેવા બાળે છે. જે કે આ ચીજ સસ્તી પડે છે, તોપણ ઘણીજ નુકશાનકર્તી છે—એનું તેજ આંખને ઝાંખી કરે છે; એનો ધુમાડો છાતીમાં ખાંસી જેવા દરદો અને વખતે ક્ષય સુદ્ધાં ઉત્પન્ન કરે છે. વળી તેને અનિશ્ચિત રીતે જ્યાં ત્યાં મૂક્યો હોય ને તે પડ્યો કે ભાંગ્યો,

અથવા તેનું ઢાંકણું ઉઘડી ગયું, તો સહજ તેલ ઢોળાય છે, અને વખતે તેમાં સળગતી વાટ પડવાથી મ્હોટું બળતું થાય છે. તેમાં જો બાળકને હાથે એમ થયું હોય (જે થવાનો ઘણીવાર સંભવ રહે છે) ને કોઈ તે વખતે પાસે મદદ કરવા નથી હોતું તો બાળકનો છવ સહજ જોખમમાં આવી પડે છે. માટે બનતાં સૂવી ઘરમાં પીતળની દીવી કે લોખંડનાં કોડિયાંમાં કોપરેલ, મીઠું તેલ, કે દીવેલ બાળતું ઘણું સાફ છે; અને તેથી કોઈ પણ તરેહના અકસ્માતની ધાસ્તી ઓછીજ રહે છે. જેમને ફેરોસીન તેલ મ્હોટી કાચની ચિમ્નીઓ તથા લામ્પોમાં વાપરવાવગર ચાલતું નથી, તેમજો તે જાંચે અને વગર ધાસ્તીની જગ્યાએ રાખવાં કે રખાવવાં.

અચ્ચાંને ચૂસા આગળ વારંવાર જવાની ટેવ પડવા દેવી નહિં. વળી કાંડી એટલે દીવાસળીની પેટીઓ ઘરમાં રખડતી મૂકવી નહિં. કારણ કે બાળક રમવાની જાણુસ સમજીને તેને લઈને તુરત ઘસશે અથવા દબાવશે, તો તેમાંથી રખેને બાળકનાં આંગપરનાં કપડાં સળગી જાહે, એવી ધાસ્તી રહે છે.

ઘરમાં બેસવા જઠવાની જગ્યાએ કે હાલવા ચાલવાના મારગમાં નકામી જાણુસો રખડતી પડી રહેવા દેવી નહિં; કેમજો બાળક ચાલતાં તેપરથી આખડે ને તેને લાગે. ઘણી વખતે એવું બને છે કે ઘરનાં બેઢરકાર માણુસો કે ચાકરો કામ કરવાને વાસ્તે હથિયારો કે વાસણો વચમાં લઈ બેસે છે; જેવાં કે ચટણી વિગેરે વાટવાની પથ્થરની નીસા, અથવા ખાંડવાની લોઢાની ખાંડણી કે દસ્તો, અથવા કોઈતું, કે પછી ધારવાળી થાળી, કે તાસક, વખતે મોટો ખુમચો, વિગેરે જાણુસો કામ કરવા વચમાં લઈ બેસે છે, ને પછી તે ત્યાંજ રખડતાં મૂકી દે છે, અથવા જરાવાર જોડીને બીજું કામ કરવા જાય છે, એટલે બાળક રમતું રમતું ત્યાંથી આવે છે, તો આખડીને તેનાપર પછડાય છે, ને માથાંમાં કે શરીરે તે લાગીને લોહિ નિકળે છે, અને વખતે થાળી કે ખુમચાની ધાર શરીરે પેસી જાય છે. આવા અકસ્માત નહિં થાય તેને માટે અત્યંત સંભાળ રાખવી જોઈએ."

તમને યાદ હશે કે એક વખતે આપણો ન્હાનો ભાઈ ચાલ્યો ચાલ્યો ઓટલાપર ગયો, અને ત્યાં ઓપધની ગોળીઓ, જેમાં સુકવવા મૂકી હતી તે ચીનાઈ રકાબીપર જઈ પડ્યો. પેલી રકાબી

ભાગીને તેના કટકા થયા, પણ સારે નશીએ ભાઇને કંઈ લાગ્યું નહિં. નહિંતો તેની ધાર શરીરે લાગ્યા વગર રહેત નહિં. આવા અકસ્માત થતા અટકે, તેને માટે બનતાં સૂઝી એવી જાણસો રાખવાની અમુક અલાહેદી જગ્યા નેમી રાખવી જોઈએ, કે જ્યાં બાળક જવા ન પામે; અથવા તો તે જ્યાં મૂકીને કામ કરવું હોય, ત્યાં પોતે કે માણસે તેવી જાણસો ત્યાંની ત્યાંજ બહીલી મૂકીને દૂર જવું નહિં. પોતે તેની પાસે નિરંતર રહેવું. ને જે પોતે ત્યાંથી ખસ્યા કે તુરત બીજા માણસને ત્યાં નજર રાખવાને ફરમાવવું; અથવા કામ થઈ રહ્યું હોય તો ઝટ ત્યાંથી તે જાણસ ઉપાડી ઠેકાણે મેલવી કે મેલાવવી.

૪. હમેશાં પોતે એવી આદત રાખવી અને ધરના માણસોની પણ એવી આદત પાડવી કે, ધરની જાણસો સર્વે વ્યવસ્થિત રખાય. આવું જોઈને બાળકની પણ તેમ કરવાની ટેવ પડશે. તમને તો ખબર છે કે, આપણા ન્હાના ભાઇને જ્યારે હું મારે માટે પીવાનું પાણી લોટીમાં ભરી લાવવા કહું છું, ત્યારે તે લોટી જ્યાં પડી હોય ત્યાંથી લઈને ગોળી આગળ જાય છે, અને ગોળીના ઢાંકણાપર ઊંધી વાજેલી બીજી લોટી લઈ, ઢાંકણું ઊઘાડી પેલી ઢાંકણાપર ઊંધી વાજેલી લોટી ગોળીમાંથી પ્રથમ ભરી લઈ પાછું ઢાંકણું ગોળીપર બંધ કરીને, પેલી ભરેલી લોટીમાંનું પાણી પેલી બીજી લોટીમાં રેડી, તે લોટી પાછી જમની તેમ ગોળીનાં ઢાંકણાંપર ઊંધી વાળીને પછી પેલી લોટીમાં રેડેલું પાણી મારીપાસે લાવે છે. મેં પાણી પી લીધું, કે તુરત તે મારી પાસેથી ખાલી થયેલી લોટી પાછી લઈને જ્યાંથી તેણે પ્રથમ ઉપાડી હતી ત્યાંજ જઈને મેલે છે; ત્યાર પછી બીજી રમતે વળગે છે.

આવી રીતે કરવું છોકરાંએ સ્વાભાવિક હોય છે, પણ તે આપણને તેમ કરતાં જુએ છે તોજ કરે છે; નહિં તો તેને જોયા-વગર શી રીતે આવડે. કદાચ આપણે તેમ ન કરતાં હોઈએ, ને બાળકને મ્હોડેથી શિખાડીએ કે “આમ કરીએ” તોયપણ તેને તેમ કરતાં આવડશે નહિં. એટલાજ માટે જરૂર કરીને ઉપલી સ્થાનાઓ, જેવી કે, ધરમાંની સર્વે વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત રાખવી રાખાવી વિગેરે ખાસ કરીને માતાને માટે અત્રે બતાવેલ છે, કે તેને જોઈને બાળક પણ તેમજ કરતાં શીખે.

ઉપર જે મેં આપણા ન્હાના ભાઇ પાસેથી પાણી મંગાવવાનો દાખલો આપ્યો, તે માંહેલી વ્યવસ્થા જ્યારે તમે પ્રથમ જોઇ, ત્યારે આશ્ચર્ય સહિત મારી સામું જોઇ તમે મને પૂછવા લાગ્યાં કે આમ એને કોણે શિખવ્યું હશે? ત્યારે મેં તમને એજ ઉત્તર આપ્યો કે, “અનુકરણે,”—તે પણ તમને યાદ હશે. “શિખામણ કરતાં અનુકરણ અધિક છે” એ વિષે પ્રથમ ભાગમાં ઘણું કહેવાયું છે. તોપણ તેનો ફરી એક પ્રયોગ કરી જોવાને બહાને તમે આપણા ન્હાના ભાઇને તુરતજ એક બીજી ફરમાસ કરી, કે જે પણ તેણે એવીજ વ્યવસ્થા સાથે બજવી. ચૂલા આગળ ઢાંકેલી પૂરીઓમાંથી એક લઇ આવવાને તમે કહ્યું, કે તુરત તેણે જઇને તેપર ઢાંકેલું વાસણ ઉઘાડીને નીચે મેલ્યું, અને એક હાથે તેમાંથી પૂરી ઉપાડી લઇ બીજે હાથે તે ઢાંકણું પાછું ઊંધું વાળીને પૂરી લઇ આવ્યો. એજ પ્રમાણે બાળકને પણ હરેક વસ્તુ અને તેનાં રમકડાં સુધ્ધાં વ્યવસ્થિત એટલે જ્યાંથી લીધાં હોય ત્યાં રમીને પાછાં મેલવાનું શિખવવું : તેમ ન મેલે તો બીજી વખતે રમકડાં માગે ત્યારે સૂચના કરવી કે “પાછાં રમીને અહિં મેલે તો આપું,” વિગેરે.

ઘણીવાર ખોરાકની કે મશાલાની જાણસો આપણે બનરમાંથી વેચાતી લાવિયે છીએ કે મંગાવિયે છીએ, તે કાગળનાં પડીકાંમાં આવે છે, અને તેપર સુતળીનાં કે બીજાં કાંઈનાં બંધ બાંધેલાં હોય છે. વખતે લૂગડાંની કાથળીઓમાં એવો સામાન આવે છે. આ વસ્તુઓ તેમાંથી કાઢી લઇને વાપરવા માટે નેમેલે ઠેકાણે મૂક્યા પછી, અથવા વાપર્યા પછી, તે પડીકાં કે થેલીઓ ખાલી થાય છે; અને બેદરકાર માતાઓ કે ચાકરો તેને ઘરમાં રખડતાં નાખી દે છે. આમ કરવાથી ઘરમાં તે કચરાની માફક પડી રહેલાં હોય તેથી તે ખરાબ દેખાવ દે છે. અને પેલાં કાગળ વિગેરે છેવટ કચરો કઢાડતી વખતે વાળી નાંખાય છે, ને કંઈ ઉપયોગે લાગતાં નથી. એમ કરવાના કરતાં સુધર અને કરકસર જોનારી માતાએ બાળકને શીખાડી મૂકવું જોઈએ, કે તે જેવાં ખાલી થયાં કે તુર્ત તે ઉપાડી લઇ અમુક જગ્યાએ મૂકવાં. પ્રથમ પોતે તેમ કરી દેખાડવું એટલે બાળક પણ તેમજ કરતું રહેશે.

આ કાગળો અને દોરીઓ બજવી રાખ્યાં હોય છે તો. જે વખતે એવી વસ્તુનું કામ પડે છે, તે વખતે પૈસો ખરચી બનર-

માંથી મંગાવવાં પડે છે તે ન પડે—આળક ઘણી વખતે રમવાની ગાડી કે ઘોડો ચલાવવાસાથે તેને બાંધવાને દોરો માંગે છે, ત્યારે તેને તે આપવા વાસ્તે, જે ઉપલી રીતે જાળવી રાખેલો હોય છે તો, આપણી પાસે તૈયારજ રહે છે. પણ જે એવી રીતે જાળવી રાખ્યો નહિં હોય, તો કાંતો મંગાવવો પડે છે, કે નહિં તો આળકને નિરાશ કરવું પડે છે; ને વખતે તે હડ કરે તો તેને ધમકાવી રગવવું પડે છે.

તેમજ લૂગડાંની કોથળીઓનું પણ સમજવું.—ચૂલામાં પેરા-વવાની કાકડી કરવા માટે, કે કંઈ જાણુસ બાંધી રાખવા માટે, અથવા ન્હાની આળકીઓને ઢીંગલાં ઢીંગલીઓ બનાવી આપવા માટે. એવાં રદી, લૂગડાંની ઘણીવાર જરૂર પડે છે; તે વખતે સારાં કપડાં ગ્રાહ્ય પડે છે, તેપણુ ઉપલી રીતે જે તે જાળવી રાખી હોય તો, ન પડે. આવી આવી ઘરની વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે મળી આવે તેવી રીતે જાળવી રાખવા જેવી અનેક બાબતો ધ્યાનમાં રાખી માતાએ પોતે તે પ્રમાણે વર્તવું; અને તે જેવી છે. કરાંઓના સંબંધમાં આવતી જાય તેવી તેમને પણ શિખવતાં જવું.

એ પ્રમાણે આ પત્રમાં તમારા ત્રીજા અને ચોથા પ્રશ્નના ઉત્તર મેં વિસ્તારીતે લખ્યા. હવે આવતા પત્રમાં આળકને અક્ષરો-ચ્ચાર સ્વાભાવિક રીતે કયા ક્રમથી આવડે છે તે તથા તેમને ન્હાન-જાણુથી વાણીની કેળવણી શી રીતે આપવી તે બાબતની શિશ્યાત કરીશ.—તુરત એજ.

લિ૦ તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન.

પુરુષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

પત્ર ૮ મું.

મુબઇ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના અષાઢ શુદ્ધિ ૬, સોમે,
તા૦ ૨૭ મી જુન સને ૧૮૮૭,

પ્રાણુપ્રિય સૌભાગ્યવતિ !

શ્રી શેગામ;

ચાલતા માસની તા૦ ૨૩મીના મારા પત્રના સાંધણુમાં તમારી સૂચવેલી પાંચમી બાબતની શિશ્યાત કરતાં જણાવું છું કે

માણસની બીજી સર્વ પ્રકારની કેળવણી તેની વાણીના ઉપર આધાર રાખે છે. અને જો બાળકની વાણીપર ન્હાનપણથીજ સંસ્કાર પડીને તે સુધરી હોય તો, હરેક પ્રકારની કેળવણીનો પાયો સદૃઢ થયો સમજવો.

માણસ જાતનો પરસ્પરનો સર્વે વ્યવહાર પોતાની ઈચ્છાઓ એક બીજા પ્રત્યે પ્રદર્શિત કરવાથી ચાલે છે; અને તે ઈચ્છાઓ પ્રગટ કરવાનું મુખ્ય સાધન વાણી છે. આ વાણી એ માણસને દૃશ્યના તરફથી મળેલી એક ઉત્તમ બક્ષીશ છે. અને એથીજ માણસપણું બીજા સર્વે સૃષ્ટ પદાર્થોમાં ઉત્તમ ગણાય છે. આમજે માટે માણસને ઉત્તમ વાણીની કેળવણી બાળપણથીજ મળવી એ ઘણું અવશ્યનું છે.

જગતની અંદર માણસજાતના મૂળ સમૂહની વાણી એકજ હોય એવું ભાસે છે: તોપણ જેમ જેમ લોકો મૂળ સમૂહથી વિખુટા પડતાં ગયાં તેમ તેમ તેમાં ફેરફાર થતો ગયો. અને તેથીજ આજના જમાનામાં જુદા જુદા દેશની જુદી જુદી પ્રજાઓમાં જુદી જુદી ભાષાઓ જોવામાં આવે છે. કારણ કે, આ ભાષાઓનું અસલ મૂળ એકજ હોય એવું, તેમના સામાન્ય નિયમો અને શબ્દોત્પત્તિ શોધવાથી વિદ્વાનોને માલૂમ પડે છે.

તોપણ ઉપરચોટિયાં જ્ઞાન અને નજરથી જોતાં તે દરેક ભાષા દરેક પ્રજાની ખાસ પોતાનીજ ઉત્પત્તિની હોય એવું દેખાય છે. માટે બાળક પણુ જે જે પ્રજામાં જન્મ પામે છે, અને જે ભાષા બોલનારાં માબાપોના સહવાસમાં રહે છે, તે ભાષા શીખવા માંડે છે. આવી પ્રત્યેક ભાષા એ રૂપે માલૂમ પડે છે. સુધરેલ અને વગર સુધરેલ. કેળવણી પામેલાં લોકો સુધરેલી ભાષા બોલે છે; અને અણુધડ લોકો તેજ ભાષા અશુદ્ધ રીતે બોલે છે. હવે જો બાળકનાં માબાપ કેળવણી પામેલાં હોય છે, તો બાળકને એ પ્રકારનો ફાયદો થાય છે. એક તો તે ન્હાનપણથીજ સુધરેલી ભાષા બોલતાં શીખે છે; અને બીજો તે ભાષા શીખવવાના એવા ઉપાય તે કેળવાયલા માબાપ લે છે કે તે બાળકને ઝટ આવડે. આથી બાળકના વખત અને મહેનતમાં ઘણોજ બચાવ થાય છે.

પ. હવે કેળવાયલાં માબાપે પોતાનાં ખ્યારાં બચાંને વાણીની કેળવણી શી રીતે આપવી તેનો વિચાર કરિયે;—બાળક જ્યારે જન્મે છે ત્યારે તેની વાણીપર કોઈ પણ ભાષાનો સંસ્કાર પડેલો:

નથી હોતો. વળી વાણીની ઘંદ્રિયો ઈશ્વરે આપેલ છતાં સ્થાન પ્રયત્નાદિનો ઉપયોગ કરવાની તેને ખબર નથી હોતી, માટે દરેક વર્ણુ-ચ્ચાર કરતાં તેને આવડતો નથી. તોપણ સ્વરોના ઉચ્ચાર, તેમાં પણ પ્રથમ દીર્ઘ સ્વરોના ઉચ્ચાર, જ્યારે તે રહે છે ત્યારે, તેનાં મ્હોમાંથી સ્વાભાવિક રીતે નિકળે છે. જેમ જેમ તે મૌદુ થતું જશે તેમ તેમ બારે સ્વરના ઉચ્ચાર તેના મ્હોડામાંથી નિકળતા જશે. અને પ્રથમ કંઠસ્થાની, પછી ઓષ્ઠસ્થાની, પછી તાલુસ્થાની, પછી મૂર્ધન્ય, અને છેલ્લાં દંતસ્થાની, એ અનુક્રમમાં ઉચ્ચાર ઉત્તરોત્તર વયપરત્વે નિકળશે.

આળક આપણી નકલ કરતાં ઝટ શીખે છે, તેથી જેમ જેમ એની ઘંદ્રિયો જગૃત થતી જશે અને પોત પોતાનું કામ કરવા માંડશે, તેમ તેમ તે આપણી નકલ કરવાને વધારે ને વધારે શક્તિમાન થઈ વર્ણુચ્ચાર કરવા માંડશે. આળકની ઘંદ્રિયો પણ જન્મતાંવાર બધી સાથેજ કામ કરવા માંડતી નથી; પણ જે ક્રમમાં તે એક પછી એક જગૃત થતી જાય છે તે ક્રમ હું આ ભાગના બીજા પત્રમાં બતાવી ગયો છું, માટે આ ઠેકાણે ફરીથી જણાવવાની જરૂર જોતો નથી. આ ક્રમપ્રમાણે જોતાં, જે વાતો આપણે કરિયે છીએ તે બોલિયે છીએ, તે આળક ધ્યાન દઇને સાંભળે છે, અને ત્યાર-પછી ધીમે ધીમે તેની નકલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આ વખતે માતાએ આળકની સઘળી હીલચાલ ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ અને તેની શક્તિ જેમ જેમ ખીલતી જાય તેમ તેમ તેના પ્રયત્નમાં મદદ કરતાં રહેવું જોઈએ. જેમ આપણે પોપટને પાસે લઇને પદ્માવિયે છીએ, તેમ આળકને પણ બોળામાં લઈ તેની સાથે વાતો કરતાં બેસવું જોઈએ; અને તેમાં ઉપલા ક્રમ પ્રમાણે નિયમ રાખવો જોઈએ. જેમકે, પ્રથમ કંઠસ્થાની અલ્પપ્રાણુ ક, ગ, ડ., જેમાં આવે એવા, કાકા, કાકી, ગીગો, ગીમી, એવા શબ્દો તેની પાસે વારંવાર બોલ્યા કરવા, જાણે આપણે પોતે બોલતાં હોઈએ તેમ. ત્યારપછી કેટલેક દિવસે તેને ઓષ્ઠસ્થાની અલ્પપ્રાણુ પ, બ, મ, બોલતાં આવડશે, તે માટે તેની પાસે પા, બા, મા શબ્દો બોલવા. ત્યાર પછી એજ બે સ્થાનોના મહાપ્રાણુ બોલતાં આવડશે, પણ તેમાં ઓષ્ઠસ્થાની બ, પ્રથમ આવડશે, અને ખ, ઘ, ફ એ જરા મુશ્કેલીથી આવડશે. ત્યારપછી તાલુસ્થાની,

મૂર્ધન્ય, અને દંડ, એ સ્થાનોના અનુક્રમ પ્રમાણે અક્ષપ્રાણ અક્ષરો બોલતાં આવડશે; પણ તેમના મહાપ્રાણનો ઉચ્ચાર કરતાં ઘણી મુશ્કેલી પડશે.

તોપણ દાંત આવી ગયા પછી, ઘણું કરીને વર્ણમાળાના બધા અક્ષરોના ઉચ્ચાર કરવાની શક્તિ બાળકમાં આવે છે; માટે જો શ્રમ લઈને માતા તેને અનુક્રમે શબ્દો જોડી જોડીને, તેની પાસેથી બોલાવવાનો પ્રયત્ન કરશે તો એકથી દોઢ વર્ષનું બાળક થતાં સૂધીમાં તે શીખી જશે—કાકા, ગીગા, પા, પી, બા, મા, બાપા, મામા, મામી, ખાઇ, ગાઇ, ભા, ભાભી, ભૂ, ચાચા, જા, જીજી, તાતા, તું, તે, દાદા, અદા, નાના, નાની, છી—આ શબ્દો એક પછી એક અનુક્રમે તે ઉપર જણાવેલી વયનું થતાં સૂધીમાં આવડશે; માટે તેના શુદ્ધ ઉચ્ચાર સહિત તે તેની પાસેથી બોલાવવાનો પ્રયત્ન કરવો. અર્ધસ્વર અથવા અતસ્થ અને ઊખાણુ એ વર્ણનો ઉચ્ચાર કરવો જરા તુર્ત મુશ્કેલ પડશે, તોપણ ધીમે ધીમે વ, હ, ય, ર, લ, સ, એ અનુક્રમે શીખશે. દંતી, તાલુ, અને મૂર્ધન્ય ઊખાણુનો ભેદ તો જ્યારે તેને સ્થાનની ખબર પડશે ત્યારેજ સમજશે; તોપણ અભ્યાસથી જો માતા તેને બોલતાં શિખવશે તો, એથી ત્રણ વર્ષનું બાળક થતાં સૂધીમાં, એ ત્રણ વર્ણના જૂદા જૂદા ઉચ્ચાર કરતાં પણ આવડશે ખરા.

ઉપર જે શબ્દો આપ્યા છે તે એકાક્ષરી, અથવા એકજ અક્ષર બેવાર આવે એવા છે; અથવા ઘણું તો એકજ સ્થાનના બંને અક્ષર આવે, એવા છે. પણ એકજ શબ્દમાં બે જૂદા જૂદા સ્થાનના અક્ષર આવે એવા શબ્દો એકદમ બોલતાં બાળકને બહેલા આવડશે નહિ. અને એવા શબ્દો બોલાવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં તે તેમાંહેલું પહેલું વ્યંજન જેમ હશે તેમજ, અને બીજા અક્ષરને બદલે કંઈ સ્વરજ બોલી દેશે; જેમ, પૂરી ને બદલે “પુઈ” વિગેરે. તોપણ જેમ જેમ તેને બોલવાની ટેવ પડતી જશે, તેમ તેમ તેવા શબ્દો પણ, મહેનત લીધાથી, બાબક શીખી શકશે; પણ જો તેને અત્યારે સમજી, કંટાળી છોડી દેશે, તો ઘણાં બાળકો પાંચ છ વર્ષનાં થતાં સૂધી, ને કેટલાંક એથી એ મોટાં થતાં સૂધી બોખડાં કે તોતડાં રહે છે, તેવાં રહે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

બાળક જન્મે ત્યારથી તે ખાતાં પીતાં ને હીંડતાં શીખે ત્યાં સુધી ઘણું કરીને બધો વખત માતાની ગાદમાં કહાડે છે; આ વખતનો કાલ લઈ પોપટની પેઠે પઢાવી હસ્તાં, હસ્તાં, તેની પાસે ઉપલી રીતની કેળવણી આપવા સાર, લવલવને બકબક કરવાથી તેનાં મનને માતાનું બહાવ જણાય છે, અને તેને કાને જે શબ્દો પડે છે, તેનો સંસ્કાર થતાં તેને નકલ કરવાનું મન થાય છે, અને ધીમે ધીમે પોતે પણ બોલવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં, તે શીખે છે.

એ પ્રમાણે બાળક બે વર્ષનું થાય છે તેટલામાં કંઈક શુદ્ધ અને કેટલાક તોતડા શબ્દો બોલે છે; પણ પોતાને લગતી સર્વે આબતોના વિચાર દર્શાવવાને તે શક્તિમાન થાય છે. બ્યાં શબ્દોની ખૂટ પડે છે ત્યાં હાથની કે ચહેરાની નિશાણી કરીને સમજાવે છે; પણ જે માતાનો શ્રમ આ કેળવણી ઉપર જરૂરી હશે તો બાળક ત્રણ વર્ષનું થતાં સૂધીમાં, દરેક શબ્દ જે તેના સાંભળવામાં આવ્યો હશે, અને જે તેના વ્યવહારમાં પડ્યો હશે, તે તે શુદ્ધ રીતે બોલવામાં કંઈ પણ ખામી બતાવશે નહિ. અને બાળક સાડા ત્રણ વર્ષનું થશે તેટલામાં તે શબ્દોના અર્થ-એટલે, જે વસ્તુઓ તે જોશે, તે જે તેના વહિવટમાં આવશે, તેનાં નામ, અને કંઈક ઉપયોગ, વિગેરેનું સામાન્ય જ્ઞાન, તેને થઈ શકશે. આ વાત હું પ્રથમ પણ એક પત્રમાં કહી ગયો છું.

આ ઠેકાણે એક વાત વિશેષે કરીને સુચવવા જોગ છે. માતાએ બાળકને ન્હાનપણથીજ વાણીમાં વિવેક વાપરતાં શિખવવું જોઈયે;—ઘરમાં દરેક જણે પરસ્પર મર્યાદા અને વિવેકથી બોલવાનો રિવાજ રાખવો; અને તેમજ બાળકને પણ બોલતાં શિખવવું. બાળકને પોતાને પણ બહુવચને બોલાવીને વાત કરિયે તો તે પણ આપણને અને બીજાં માણસને તેમજ બોલાવતાં શીખશે. મિત્ર, પરોણાવિગેરે આપણે ઘેર આવતાં હોય તેમની સાથે હળી મળીને, “કાકા, મોટાભાઈ, માણ, કાકી, મોટીમા, કાકીમા,” વિગેરે શબ્દોથી બોલાવતાં શિખવવું. તેઓ આવે તે વખતે, “આવો,” “બેસો,” “કોને પૂછો છો,” “બાપા (કે મા) હમણા આવશે,” “બેસોની;” જય ત્યારે, “આવજો,” “જોપાણ,” “સાહેબજી,” વિગેરે વિવેકના શબ્દોથી બોલતાં હમેશાં શિખવતાં રહેવું. હલકા ભોકો, તેમજ કેટલાક દેશમાં જોય વર્ગના પણ એક જાતનો રિવાજ હોય નિ,

તેમ, વાત વાતમાં ભૂંડી ગાળો દઇને ન્હાનાં છોકરાંને બોલાવે છે, તેમજ ધણીજ તોછડી રીતે તેમની સાથે વાત કરે છે, તેવા લોકોનો પરિચય આળકને થવા દેવો નહિં. કદાચ એકદવાર સાંભળીને તેમ બોલવા લાગે, તો તુરત આપણે મ્હોટું ઉતારીને તે શબ્દોનો તિરસ્કાર કરી નાખવો. અણુઘડ મૂર્ખ છોકરાઓની સાથે રમીને ભૂંડું બોલતાં ન શીખે તેની સંભાળ રાખવી.

આળકને સાચું બોલવાનું સ્વાભાવિક રીતે સૂઝે છે. યથાસ્થિત જેમ જે વાત કે વસ્તુ હોય—સાંભળી હોય કે દીડી હોય,—તેમજ હમેશ તે કહેવાનું કે કરવાનું. કદી પણ અન્યથા, મિથ્યા, કે ફેરફાર કરીને કહેશે નહિં, કે કરશે નહિં. જૂઠાણું, એ બહારની લાલચોની શિખવણી છે. કુદરત કે ઈશ્વરી નિયમ તે કદીપણ શિખવશે નહિં. જેમ ખીજા દુર્ગુણ કુદરતી નથી, પણ બહારના પ્રસંગોથી અને મનની લાલચોથી લાગુ પડે છે, તેમજ જૂઠાણું પણ છે. માટેજ માણસ જતનમાં પાંચ વર્ષ ઉપરાંતનાં દરેક આળકને દરેક માઠાં કામ કે વાણીનું પાપ લાગે છે, એમ શાસ્ત્રમાં ફરમાવ્યું છે.

ન્હાનાં આળકની વૃત્તિઓ જ્યાં સૂધી સ્વાભાવિક હોય છે, ત્યાં સૂધી તેને દરેક વાત પૂછશે તો, જેવી તે જાણતું હશે કે સમજતું હશે, કે તેણે દીડી હશે, તેવી એકદમ ખરેખરી કહી દેશે. હવે કોઇ વખતે માઆપ કે પોતાના વડીલના સ્વાર્થની વાત એવી હોય છે કે ને ખીજાથી છાતી રાખવાની હોય છે, અને તે વખતે કોઇ બહારનું માણસ પૂછે, તો રખેને આળક કહી દેશે એવી દહેશતથી માઆપ પોતાના આળકને સમજાવી મૂકે છે, કે “ફલાણો તને પૂછે તો ના કહેજે,” અથવા “આમ નહિં, ને આમ કહેજે.” કોઇ વખતે આળકને માટી કે કોલસા ખાવાની ટેવ હોય છે, અને તે જ્યારે માઆપના દેખતાં બિનધાસ્તીએ પ્રથમ ખાય છે ત્યારે માઆપ તેને યુક્તિથી સમજાવવાને બદલે તેને ધમકાવે છે; ને તે તેનાં મ્હોમાંથી કહડાવી નાખે છે. આમ થયતું જોઇ ખીજા વખતે છોકરું સંતાઇને ખાવા માંડે છે, અને કદાચ માઆપને શક જાય છે, ને તેને તેઓ પૂછે છે, તો તે ના પાડે છે, કે “મેં નથી ખાધું.” આવી રીતે બોટું બોલવાની ટેવ પડવાનું કારણ ધણી વખતે માઆપ કે ખીજાં માણસ, અથવા એવા પ્રસંગ થઇ પડે છે. માટે તેમ ન અને તેને માટે ધણીજ સંભાળ રાખવી જોઇયે. બનતાં સૂધી આળકનાં મ્હોં

આગળ પોતે કદી ખોટું બોલવું નહિ, તેમ બીજાને પણ ખોટું બોલીને ફાવી જવા દેવું નહિ. કદાચ તેમ થયું, તો તેની યોગ્ય શિક્ષા થયેલી બાળક જોય તેમ કરવું. તેમ બનતાં સૂધી એવું પણ બનવા દેવું નહિ, કે જેથી બાળકને જૂઠું બોલવાની જરૂર પડે, કે માબાપથી કંઈ છાતું ખાવાની, કે કંઈ છાતું કરવાની જરૂર પડે.

આવી આવી અનેક બાબતો લક્ષમાં લઈ, અનેક પ્રકારે કરીને બાળકની વાણી શુદ્ધ, સ્વચ્છ, સત્ય, અને મીઠી બને એવા ઉપાય હમેશાં માબાપે અને વડીલોએ લેવાના પ્રયત્ન કરતાં રહેવું.

આ પત્રમાં ફક્ત એજ બાબત પૂરી કરી હાલ તે અંધાંકર છું, અને આવતા પત્રમાં તમારી છટ્ટી ને સાતમી બાબત સૂચવેલી, તે સમજણ સહિત સમાવાનો પ્રયત્ન કરીશ. તુરત એજ—

વિનંતી તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન,

પુરૂષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

પત્ર ૯ મું.

મુબઇ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના આષાઢ શુદ્ધ ૯, બુધે,
તા. ૨૯ મી જુન, સને ૧૮૮૭.

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ !

શ્રી શેગામ;

જત તમારા તા. ૧૮ મીના પત્રમાં બાળકોને કેળવણી આપતી વખતે જે સાત બાબતો ધ્યાનમાં રાખવા વિષેની તમે સૂચના કરી છે, તે માહેલી પાંચ બાબતોનું વિવેચન હું મારા પાછલા પત્રોમાં કરી ગયો છું. હવે આગળ ચાલતાં છટ્ટી ને સાતમી બાબતનો ખુલાસો કરવાની શિશ્યાત આ પત્રમાં કરું છું.

૬. માણસ જાતનું મન કેળવણી લેવાને યોગ્ય છે એ એટલાજ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે જેમ જેમ બાળક મોટું થતું જાય છે, તેમ તેમ તે મોટી બાબતોપર પોતાનું ધ્યાન ખેંચીને તે ગ્રહણ કરવાનો તથા પાછું તેનું વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડે છે. નક્ક કરવાનો તો તેનો સ્વભાવજ છે એટલે પછી પોતાના સંબંધમાં આવતા પદાર્થો, જનાવરો, અને છોકરાંઓને પોતાની રમતરૂપી નાટકના પાત્રો અને સાહિત્યો બનાવી, તેમને રસભરિત

વર્ણનના આકારમાં મૂકેલાં સાંભળવાને અને કહેવાને તે ઉત્સુક થાય છે. જ્યારે આપણે વધારે કેળવણી પામી, મ્હોટી ઉમ્મરમાં મ્હોટા વિષયોને ઇતિહાસ, ગાથા, નાટકાદિમાં ચિતરિયે છિયે ત્યારે ન્હાનાં બાળકો ન્હાના વિષયો પકડે, એ સ્વાભાવિકજ છે. બાળકના આ સ્વભાવનો લાભ લઇ, માતાએ તથા ન્હાનપણમાં તેની કેળવણીપર ધ્યાન રાખનારાં જનોએ તેને મીઠી રસભરિત વાણીથી થોડો થોડો નીતિબોધ અને દુનિયાંદારીના નિયમો સહિતનું શિક્ષણ જેમાં આવે એવી ન્હાની ન્હાની કહાણીઓ અને વાતો, કંઈ સાદી (ગદ્યના આકારમાં), ને કંઈ રાગવાળી (પદ્યાત્મક) હોય, એવી સંભળાવવી, અને પાછી તેની પાસેથી કહેવડાવવી.

કાગડાં, કૂતરાં, ચકલાં, બિલાડાં, શિયાળવાં, વિગેરે પશુ પક્ષિઓ, અને તેમના પોતાના જેવડાં માણસો (છોકરાં) ને પાત્ર બનાવી, તથા ખાવા પીવા વિગેરેની સામાન્ય વસ્તુઓનાં સાહિત્ય બનાવી, ખાસ કરી ન્હાનાં બાળકોને ગમત સાથે બોધ આપવાને કારણે, ઘણાક વિદ્વાનોએ તથા ઘરડાં લોકોએ કહાણીઓ કરેલ છે ; અને તે દરેક કોમમાં દરેક ઘરમાં વંશપરંપરા જૂના કાળથી આજ દિવસ સૂધી ચાલતી આવી છે.—“ છોકરાં અને દેડકાં, ” “ છોકરો અને બેર, ” “ ચકલો ને ચકલી, ” “ શિયાળ ને દરાખનો માંડવો, ” “ દેડકો ને બળદ, ” “ બીલાડીઓ ને વાંદરો, ” “ મગર અને વાંદરો, ” વિગેરે અનેક બોધદાયક વારતાઓ પંચોપાખ્યાન, ઇસપ્ નીતિ, વિગેરેમાં લખાયેલી, તથા લોકોનાં ઘરમાં ચાલતી મળી આવે છે. આવી વારતાઓમાંથી બાળકની વય અને રૂચીને યોગ્ય એવી ચૂંટી કહાડી માતાએ તથા તેનાં બોજાં શુભેચ્છુ જનોએ વારંવાર બાળકને સંભળાવવી, અને પાછી તેની પાસેથી કહેવડાવવી. આથી તે વારતાઓ તેનાં સ્મરણમાં રહી જવાથી, આગળ જતાં મોટપણે, તેની નીતિયુક્ત રીતભાત રચવામાં તેઓ મદદ કરશે, અને પોતાના બોધની છાપ બાળકનાં મનમાં બેસાડશે. આડી ચાલ ચાલતી વખતે, અથવા કોઈ તેને આડે રસ્તે ચલાવતી વખતે, તેને તે વાતોનો સારાંશ યાદ હોવાથી આડો આવશે, એટલે તે પોતાનાં મનમાં કહેશે કે “ આમાં આમ કહ્યું છે, અને મ્હારે આમ કેમ કરવું ? ”

બળી ચતુર અને બાણેલી માતા હોય છે તો, નવી નવી વાતો જોડીને, કે બનેલી વાતોમાં ફેરફાર કરી તેને વધારે રસિક બનાવી

બાળકની આગળ કહે છે; અને કોઈ કોઈ વાર તેમાં નીતિપ્રદ ફેરફાર, કહેવતો કે વાક્યો આણીને તેને મ્હોડે ચઢે એ યુક્તિયે સંભળાવે છે. આ કહેવતો વિગેરે તેને રાગ કહાડી બોલાવે છે કે જેથી તેને તે વધારે રમૂજ લાગે છે, ને તુરત મ્હોડે ચઢે છે; ને વખતે બાળક તેને હાલતાં ચાલતાં બોલ્યા કરે છે. આવી કહાણીઓ કહેતી વખતે શહાણી માતાએ આ એક વાત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ, કે તેમાં ભૂત, પ્રેત કે પિશાચાદિની વાતો, કે જેથી બાળક બહીકણુ અને બહેમી થાય એવી આવવા દેવી નહિં જોઈએ. તેમજ “હાલ આવે છે,” કે ‘અધાર’ ખાઈ જશે,’ એવી મિથ્યા ભ્રમણા પણ તેનાં મનમાં બેસાડવી નહિં જોઈએ. કદાચ કોઈ વાર કંઈ અનુગતું નહિં કરવાને માટે બાળકને ધમકી આપવી પડે, તો “તને શિક્ષા કરીશ,” “મારીશ,” કિંવા “ખાંધીશ,” અથવા “ફલાણી વસ્તુ તને નહિં આપું,” વિગેરે ખરેખર જે બની શકે તેવું કહીને બહીવડાવવું. પણ બહેમની વાતો કદીપણ છોકરાં આગળ કરવી નહિં; કારણ કે એક વાર તેનો સંસ્કાર છોકરાંનાં મનમાં બેઠો, તો મોટ પણ પાછો તે ખસેડવો બહુ કઠણ પડશે.

૭. ગાયન અથવા સંગીત નાદ મનુષ્યને તો શું પણ પ્રત્યેક પ્રાણીને તે અત્યંત પ્રિય છે. ત્યારે ન્હાનાં બાળકોને સ્વાભાવિક રીતે તે ગમે એમાં કંઈપણ નવાઈ નથી. હરેક બાળક રાગ કહાડીને બોલતાં ન્હાનાં છોકરાંઓને બહુ ગમે છે. તે આપણને અથવા કોઈને પણ ગાતાં સાંભળે છે, તો તુરત તેની નકલ કરવાની તજવીજ કરે છે. પછી તે તેને જેવું હોય તેવુંજ કદાચ નથી આવડતું, તોપણ અમથું લલકારીને કંઈ ને કંઈ બોલવા મંડી જાય છે. આપણા ન્હાના ભાઈને તેમ કરતાં તમે ઘણીવાર જોયો હશે. એટલે એ વિષે વધારે ખાત્રી ભરેલી સહાદત આપવાની હું જરૂર જોતો નથી. જે વાત ગમતી છે તે મનમાં ઘોળાયા પણ બહુ કરે છે, અને પછી સહજ મ્હોડાં વાટે બહાર પડે છે. આમ છે માટેજ ન્હાનાં છોકરાંને રાગ કહાડીને બોલતાં શિખવેલું તુર્ત યાદ રહી જાય છે. તેને તે વારંવાર બોલવાનું મન થાય છે, અને કંટાળો આવતો નથી. સાદી ભાષામાં કંઈ તેને ઘોખવાનું કહ્યું હોય, તો તે બોલશેજ નહિં; ને કદાચ કહ્યાગરં છોકરં હશે, તોપણ એક બે વાર બોલીને તુરત કંટાળી જશે; અને આપણે જો તેને તે બોલાવવાનું મૂકી દેશું

નહિં, તો ચાલાક બાળક ઝટ કંઈ આડી વાત વચમાં લાવીને આપણને ભુલાવવાની તજવીજ કરશે.

આ બધું આપણા અનુભવમાં આવેલ છે, માટે એ વિગે વધારે લખાણથી લખતો નથી. તોપણ વધારામાં માત્ર એકજ વાત કહેવી બસ સમજી છું, અને તે અત્રે કહેવી જરૂરની પણ છે.— આપણા ગામઠી મહેતાજીઓની નિશાળોમાં છોકરાંઓ, વીશે આંક, કક્કો, બારાખડી, નામાની પાટીઓ, મેળવણી (સરવાળા), અને હરેક બીજું જે કંઈ શીખે છે, તે તેઓ કંટાળા બાધા વગર શીખી જાય છે. અને કદાચ ટોચ ટોચ બાબતમાં તે વખતે નથી સમજતાં તોપણ તે પોપટની પેઠે પટપટ પઢી જાય છે. આટલું લાંબું શિક્ષણ જે તેમને રાગ કાઢીને બોલતાં શીખવ્યું ન હોય તો સાદી ભાષામાં તેમને કદીપણ યાદ રહે નહિં. માટે આ શિખવવાની રીતને, બીજા ગમે તેમ સમજે, પણ હું તો વખાણું છું. અને મારે સાનંદાશ્ચર્યથી કહેવું પડે છે કે, એ પદ્ધતિ, તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને આંકની પદ્ધતિ, જે ભરતખંડની હરેક દેશી (પ્રાકૃત) ભાષામાં ચાલુ છે, તે પ્રથમ શોધી કહાડનારની બલિહારી છે. યુરોપખંડની ભાષાઓમાં આ પદ્ધતિ જેવામાં આવતી નથી માટે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓમાં એ બાબતની (મ્હોડે ગણિત કરવાની) ખામી માલૂમ પડે છે.

હવે ન્હાનાં બાળકને હરેક કંઈ રાગ કાઢીને બોલવું બહુ ગમેછે માટે, અને તે બોલવું તેને યાદ પણ તુરત રહી જાય છે માટે એ ગુણનો લાભ લઈ શકાણી માતાએ પોતાનાં બાળકને, જેમ જેમ તેની વયપરત્વે તક મળતી જાય તેમ, ઉપર કહેલી આંક વિગેરેની ગામઠી નિશાળની પદ્ધતિ ચાલુ રાખવી, અને વચમાં વચમાં શિખામણની ધાત, બોધવચનો, નીતિની કહેવતો, લેખાંની ધાતો, અને એવી બીજી ઉપયોગી બાબતો, જેવી કે આપણી દેશી સંસાર ચોપડીમાં મળી આવે છે તે રાગ કાઢી બોલવાતું હરેક પ્રસંગે શિખવતાં જવું.—“મ્હોટી રહવારે જહેલાં ઉઠવુંજ; દાતણ પાણી કરવુંજ; માને પગે લાગવુંજ; આપને સલામ કરવીજ; બિડ કહે તો ઉઠવુંજ; બેસ કહે તો બેસવુંજ;” વિગેરે ગામઠી મહેતાજીની નિશાળમાં શિખામણની ધાત શિખવે છે; તે, અને “આવોજ, બેસોજ, જલપ્રસાદ લેશોજ” વિગેરે વિવેકથી બોલવાની ધાત, તથા

“કક્કા રે કામ કરતાં વિલંબ ન કરીજે એ ચતુરાઈની રીત”— આ ચતુરાઈનો કક્કા અને એવુંજ બીજું શિક્ષણ જેમાં નીતિ પણ સમાયલી હોય—એટલે બંને કામ થાય ; તે, અને “બોધવચન,” “કહેવતો” વિગેરે એવાં તો ઉપયોગી હોય છે કે, તે પ્રમાણે વર્તે તો સંસારમાં માણસાઈ મેળવવાની સાથે, કદી પણ ઠોકર ન ખાય ; આવાં વચનો પ્રસંગોપાત હાલતાં ચાલતાં બાળકને મ્હોડે કરાવવાં, કે જેની છાપ પડેલી હશે તો, બાળકને સમજણી વચ થતાં અસર કર્યા વગર રહેશે નહિં.

કોઈ વખતે નીતિ, ધર્મ, અને ઈશ્વર સંબંધી ટૂંકી કવિતાઓ, અને શ્લોકો પણ બંને તો મ્હોડે કરાવતાં ચૂકવું નહિં. બાળક આપણને તેવું કંઈ રાગ કહાડીને બોલતાં સાંભળે છે તો ઝટ પોતે પણ તેવું બોલવાની મરજી કરે છે ; આવી વખતે તેનો અનાદર ન કરતાં, તેની જિજ્ઞાસા પૂરી પાડી તે પ્રસંગનો લાભ લઈ લેવો. તમને યાદ હશે કે આપણો ન્હાનો ભાઈ સાડા ત્રણ વર્ષની ઉંમર છતાં “ગુણિગણ ગણનામંત્રે ન પતતિ કઠિની મસંભ્રમાચસ્ય ॥ તેનાંબા યદિસુતિની વદવંચા કીદશી ભવતી ॥” એ પંચતંત્રનો શ્લોક તમને ઘોખતાં સાંભળી, તે પ્રમાણે બોલવા જતો હતો ; અને પછી મેં તેને થોડો થોડો કરી પાંચ સાત વખત ઘોખાવ્યો, એટલે તે કંટાળો ખાધો વગર આખો શ્લોક શીખી ગયો ; અને હવે જ્યારે ત્યારે ફરતાં હરતાં તે બોલ્યાજ કરે છે. આવે પ્રસંગે તેની જિજ્ઞાસા વધારવાનો પ્રયત્ન હમેશાં માતાએ કરતાં રહેવું જોઈયે ; અને વારંવાર કંઈ ને કંઈ નવું શિખવવાની ટેવ રાખવી. આથી કરી તેની સ્મરણ શક્તિ ખીસે છે, અને આવતા વખતનેમાટે તેની પાસે સાહિત્યનો સારો ભંડોળ એકઠો થાય છે. તોપણ આ હેતુ મનમાં રાખી તેને કંટાળો આવે એવી રીતે કદી શિખવવું નહિં ; કારણ કે તેથી ઉલટી અસર થઈ, તેનાં મનપર બોળે થશે, અને તેની યાદદાસ્ત ગુચવા-ડાથી મંદ પડશે.

વળી માતાએ હમેશાં ઘરમાં મીઠાં અને રસિક રાગો અને કવિતાઓ નીતિ, જ્ઞાન, અને ઈશ્વર સંબંધી ગાવાની ટેવ રાખવી, કે જે સાંભળી ઘરનાં બાળકોને આનંદ ઉપજે, અને તેમનાં મન પ્રદુક્ષિત થાય ; એટલુંજ નહિં, પણ એ અમૂલ્ય વિદ્યા ગૃહણ કરવાની તેમની રચી વધે. આ વખતે પણ એટલું ખૂબ ધ્યાનમાં

રાખવું કે, તેનો આગળ જતાં છોકરાંને એકદમ એવો નાદ લાગે નહિ, કે જેથી તેમાંજ તે લીન થઈ, ખીજું બધું મૂકી દઇ ગાયનના ખરાબ ઉપયોગની લતમાં પડે. હરેક બાબતનો એવો નિયમ રાખવો કે, તેના વખતપર તેટલું કરીને ઝટ મૂકી દેવું, અને તુરત ખીજા કામોમાં વળગવું, ને બાળકને પણ પોતાની સાથે નિયમમાં દોરતાં રહેવું.

આ પત્રમાં બાળકને ન્હાનપણથીજ કેળવતી વખતે માતાએ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક તમારી સૂચવેલી સાત બાબતોનું વિવેચન કરવાની મેં સમાપ્તિ કરી છે. આ બાબતોનું વિવેચન કરતાં વચમાં એટલો બધો વખત નિકળી ગયો કે, મારે તેનેમાટે આખાં લાંબાં લાંબાં ચાર પત્ર ભરવાં પડ્યાં. પણ તેની સાથે તે એટલી બધી તો અગત્યની મને લાગી કે, તે પૂરી કર્યા વગર આગળ ચાલવાનું મને હીક લાગ્યું નહિ. હવે આવતા પત્રમાં હું મારા અસલ ધોરણુપર આવી, મેં તા. ૧૭ મી જુનના મારા પત્રના અંતમાં જણાવેલી “બાળકને અક્ષર જ્ઞાન વાંચતાં લખતાં સુગમ રીતે કેમ આવડે” તે બાબતની શિરૂઆત કરીશ.

વચગાળે તમારી તરફનો પત્ર મુદ્દલ નથી તેથી તમારી તથા છોકરાઓની તંદુરસ્તી વિષે જરા ચિંતા રહે છે, તે હવે પત્રથી દર્શાવી ટાળશો, એવી આશા છે. હાલ મારી તંદુરસ્તીમાં કંઈ ઘણો ફેરફાર નથી.—તુરત એજ.

લિ. તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન,
પુરુષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

પત્ર ૧૦ મું.

શેગામ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના આષાઢ શુદ્ધિ ૧૧, શુક્રવાર,
તા. ૧ લી જુલાઈ, સને ૧૯૮૭.

પરમપ્રિય પ્રાણપતિ !

શ્રી મુંબઈ;

મેં આપને છેલ્લું પત્ર તા. ૧૯ મી જુને લખ્યું છે, સાર પછી વચમાં મુદ્દલ મારાથી પત્ર લખાયું નથી તે ક્ષમા કરશો. મારા મજકુર પત્રમાં કરેલી સૂચનાઓ મુજબ તે સાતે બાબતોનું વિવેચન આપ એક પછી એક પત્ર દ્વારે કરતા રહ્યા, તેથી અધૂરી

રહેલી બિના ક્યારે પૂરી થાય, કે હું સામટો જવાબ લખું, એમ વાટ જોતી બેઠી, તેથી વચમાં આપને પત્ર લખવાનું રહી ગયું.

આપ પોતાના છેલ્લા પત્રમાં લખો છો કે, “આ બાબતો વિષે લખતાં વચમાં ઘણો વખત નિકળી ગયો, અને તેના લાંબા લાંબા ચાર પત્રો ભરાયા,” તે ખરું; પણ એટલા લંબાણ વગર આવું વિવેચન પણ થાત નહિં. આપે જે એ સાત બાબતોનું વિવેચન કર્યું છે તે એટલું બધું અગત્યનું છે કે તે રહી જત તો આપના ક્રમમાં એક ખામીજ રહેત. કારણ કે મારી કરેલી સાત સૂચનાઓની સાથે આપે બીજી ઘણીએક બીણી બીણી બાબતો તેમાં સમાવેલી છે, કે જે બીજે ઠેકાણે મારા વાંચવામાં કવચિતજ આવી હશે; અને તેમાંની કેટલીક તો મારા ખ્યાલમાં પણ નહિં હતી. આપે જે છેલ્લા પત્રમાં કહાણીઓ, બોધવ્યનો, પ્રસ્તાવિક કહેવતો વિગેરે, છોકરાંઓને શિખવવા સંબંધી સૂચના કરેલ છે, તે માંહેલી ઉત્તમ ઉત્તમ ખાસ ચૂંટેલી કેટલીક જણાવવાની જરૂર છે એવું હું માનું છું. પણ એ ઠેકાણે તેને માટે કદાચ યોગ્ય જગ્યા નહિં ધારીને રહેવા દીધી હોય, તો આપની ધારેલી પાઠમાળામાં તો તેને માટે પ્રસંગોપાત જરૂર જગ્યા કરવી જોઈએ, એવો મારો વિચાર છે.

એથી આગલા પત્રમાં વાણીની કેળવણી કેમ આપવી તેનો જે આપે ખુલાસો કરેલ છે તે પણ મને ઘણોજ ઠીક લાગે છે. બાળકની ઉમ્મર જેમ જેમ વધતી જાય છે, તેમ તેમ તેનાં મ્હોડાંમાંથી જે સ્વાભાવિક રીતે અક્ષરોચ્ચાર એક પછી એક નિકળવા માંડે છે, તેનું વર્ણન આપે યથાયોગ્ય કરેલ છે, એવું મને અનુભવસિદ્ધ માલમ પડે છે. અને અહિંથીજ તેને અક્ષર જ્ઞાનની કેળવણી આપવાની શિષ્યાત થાય છે, એમ કહિયે તો ચાલે. હું અટકળ બાંધું છું કે, આપના છેલ્લા પત્રમાં જે આપ લખો છો કે “હવે પછી હું, છોકરાંને અક્ષરજ્ઞાનની કેળવણી આપવાની સુગમતા બતાવવાની શિષ્યાત કરનાર છું,” તેનું સાંધણું પણ અહિંથીજ ચાલશે; માટે તેની અપેક્ષાથી હું આ મારો પત્ર પૂરો કરી આપને નમન કરું છું.

અમારી સર્વેની તંદુરસ્તી હાલ ઠીક છે; પણ તમારી આવવાની વાટ જોઈએ છિયે, માટે તેવિષે ખુલાસો લખશો—તુરત એજ લિ૦ નિરંતર આપના ચરણની દાસી, કેસરના પ્રેમ પૂર્વક પ્રણામ વાંચશે.

પત્ર ૧૧ મું.

મુંબઈ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના આષાઢ શુદ્ધ ૧૩, રવિવાર,
તા. ૩ જુલાઈ, સને ૧૮૮૭.

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ !

શ્રી શેગામ;

તમારું તા. ૧ લી જુલાઈનું પત્ર પહોંચ્યું. તેમાં તમે કરેલી અટકળ ખરેખરી છે. ન્હાના છોકરાંને વર્ણુઆર બરાબર બોલતાં આવડ્યા, અને તેના બેવામાં આવતા પદાર્થોનાં નામ દેતાં આવડ્યા, તેમજ તેના આકાર અને ઉપયોગપરત્વે બેદ સમજતાં આવડ્યા, —અર્થાત, ‘ચોપડી’ એ જૂદી વસ્તુ છે, અને ‘લોટી’ એ જૂદી વસ્તુ છે; ‘વાડકો’ એ જૂદી વસ્તુ છે, અને ‘પાટલો’ એ જૂદી વસ્તુ છે; ‘ચોપડી’ વંચાય છે, અને ‘પાટલો’ બેસાય છે; તેમજ એક ‘ન્હાની ચોપડી’ ને બીજી ‘મોટી ચોપડી,’ ને વળી ‘છૂટા કાગળ કે છાપા’, એ બધાંએ વંચાય છે તોપણ તેના આકાર જૂદા જૂદા છે—તેથી તેમાંની દરેક વસ્તુ લઈને તેનું નામ દેતાં બાળકને આવડ્યું, એટલે જાણવું કે હવે બાળકને મોટા મોટા અક્ષર લખી બતાવ્યા હોય, અને તેનાં નામ એક બે વાર સંભળાવ્યા હોય તો તે પાછા ફરી બતાવશે. આ શક્તિ બાળકમાં ત્રીજા ને ચોથા વર્ષની વચમાં આવે છે. માટે તે વખતે તેને રસ પડે તેવી રીતે લખેલા અક્ષર ઓળખતાં શિખવવાનું શિર કાર્ય હોય તો તે તેનાં ગજાં પ્રમાણે ધ્યાનમાં રાખવા માંડશે ખરું. તોપણ, આ વખતે તેના હાથે અક્ષર લખાવવાની કડાકૂટમાં પડવું નહિ. કારણ કે, જેવો આકાર તે જુએ છે તેવો કાઢી બતાવવાની શક્તિ હજી તેમાં આવી નથી. એ શક્તિ પાંચમું વર્ષ પૂરું થયા પછી આવે છે. માટે ત્યાં સુધી, તેને વાંચતાં આવડે એટલું જ્ઞાન થવામાટે પ્રથમ માત્ર અક્ષર ઓળખતાં તે સહજ શીખે એવા ઉપાય લેવા જોઈએ.

ન્હાનાં બાળકને શરૂઆતમાં મૂળાક્ષર અને બારાખડી વાંચતાં લખતાં શિખવવાની પદ્ધતિથી શીખનારને તેમજ શિખવનારને કં-ટાળો છૂટે છે, અને વ્યર્થ વખત નિકળી જાય છે; એટલુંજ નહિ, પણ તેની સાથે તેની ભણવાની હોંસ તૂટી જઈ તેની સ્મરણ શ-

ક્તિ બુદ્ધિ થતી જાય છે. એવું તો આપણને અનુભવથી જ-જણાયું છે કે કક્કા ને બારાખડીથી શરૂઆત કરતાં કદીપણ બાળક એટલી વયમાં શીખશે નહિંજ. એ તો તેને છ સાત વર્ષની વય થયા પછી શિખવવા માંડે તોજ આવડે છે. પણ જો ત્રણથી ચાર વર્ષની વયનું ચાલાક બાળક હશે, અને તેને એકાક્ષરી સાદા શબ્દો, જેના અર્થ તે સહજ સમજતો હોય, અને જે હરઘડી તેના મોંમાંથી બોલાતા હોય, ત્યાંથી શિખવવાની શરૂઆત કરી હોય તો, તેમાં તેને એક તરેહની રમતના જેવો રસ પડશે, એટલે તે તુરત શીખવા માંડશે. કાનો, માત્રા, કે બીજા કમની હમણા કંઈપણ દરકાર ન રાખતાં, જે શબ્દો તેના કાનને વધારે પ્રિય હોય, તે પહેલા બતાવવા.

બાળકને મા એ શબ્દ જેટલો બોલતાં સુગમ પડે છે તેટલોજ તે પ્રિય પણ છે. જન્મથી તે અત્યાર સૂઝી ને હવે પછી પણ પોતાના પ્રાણ સમાન ગણી મમતા રાખનારના જેવું બાળકને પ્રિય બીજું કોણ ને શું હોય! બીજો શબ્દ બા શિખવવો. વાક્ય રચના પૂરી કરવાને ક્રિયાપદની જરૂર છે; અને ન્હાનું સરખું વાક્ય લખીને બાળકને મહોડે વંચાવવાથી તેને વિશેષ રમૂજ પડશે, માટે ઉપલા એ શબ્દોમાંના દરેકને, એકવાર એક ને બીજીવાર બીજો, એ પ્રમાણે કર્તા ઠેકાણે યોજીને છે, એ સાદા, સહેલા અને એકાક્ષરી ક્રિયાપદને તેની પાસે મૂક્યો હોય તો બાળકને મનગમતા અર્થનાં એ વાક્ય બનશે. આવું શિક્ષણ રમત ગમત સાથે આપ્યું હોય તો બાળકને કેમ કંટાળો આવે? આના પછી ભા એ શબ્દ શીખવવો. ને પછી ભૂ, પા, જા, પી, તું, ખા, આ, જો, એ, ધી, લે, ના, તે, છી, હા, જી, હું, છું, કાં, શું, બી, દે, કે, જે, રૂ, જૂ, ને, બે, હે, રે, શી, બો, શો, ભો, તો, રો, લો, છો, પૈ, લૈ, સૌ, હો, તેં, દી, દો, મોં, મેં, સો, છો, થા, વા, શા; એમ એક પછી એક અનુક્રમે શબ્દો બતાવતાં જવું.

આ શબ્દો એક પછી એક જેમ બાળક શીખતું જાય, તેમ પાટીપર મોટા અક્ષરે ઘડી ઘડી લખી બતાવતા જવું; ને એક યાદ રહ્યા, ને બરાબર વાંચતાં આવડ્યો, કે બીજો શિખવવો. પછી બન્ને વારાશરતી લખી બતાવવા ને બોલાવવા. પછી ત્રીજો શિખવવો. એમ

એક એક વધારતા જવું; ને દરરોજ પાછલા આવડે છે કે નહિ તે તપાસતાં રહેવું.

પણુ આના કરતાં એક બીજી રીત વધારે સુલભ છે—ગંજશનાં પાનાં (કાર્ડ્સ) નાં જેવાં જાડાં અને આસરે તેટલાંજ મોટાં પાનાં લઈ, તેપર પેલા એકાક્ષરી શબ્દો, એક પાનાંપર એક અક્ષર સમાઈ જાય એટલો મોટો લખવો; એ પ્રમાણે સર્વે લખીને તૈયાર કરી રાખવાં. પ્રથમ એક પાનું બતાવવું ને તેમાહેલો એકાક્ષરી શબ્દ વંચાવવો. પ્રથમ પોતે કહી બતાવવો ને પછી બાળક પાસેથી કહેવડાવવો. એમ બે, ત્રણ, ચાર વખત રહી રહીને બોલાવી જોયાથી, પોતાની મેળે આવડે સારપછી બીજે બતાવવો. એ પ્રમાણે ઉપલોજ કરી ચાલુ રાખેથી ઘણા ખરા એકાક્ષરી શબ્દો જે સાધારણ ઉપયોગમાં આવે છે તે તે શીખી જશે. આ શિખવતી વખતે વચમાં વચમાં બાળકને શાખાશી આપવી; અને વખતે કંઈ લાલચ દેખાડી હોય તો, અથવા ખુશીથી પણ, કંઈ ન્હાનું સરખું ઇનામ તે ખુશી ચાય તેવું આપવું. જેમ જેમ છોકરું આગળ વધતું જશે, તેમ તેમ તેને રસ વધારે પડતો જશે; અને તે અધિક હોંસથી શીખવા માંડશે.

ઉપર જે એકાક્ષરી શબ્દો આપ્યા છે તે દરરોજનો એકએક ગણતો પણ દોઢથી બે માસમાં બાળક શીખી જશે. કદાચ કોઈ બાળકને ઉપલા એકલાજ શબ્દો શીખતાં કંટાળો આવે તો, વચમાં વચમાં શીખેલા શબ્દોમાંથી વાક્યો બનાવી બનાવી વંચાવતાં જવું; અથવા પાનાંમાંથી તે અક્ષરો લઈલઈને એક વાક્ય રચીને તેની આગળ ગોઠવી મૂકવા ને પછી સાથે વંચાવવાં. કોઈ વખતે આપણાં મનમાં વાક્ય રચી તેમાંનો એક એક શબ્દ બોલતાં જવું, ને બાળક પાસેથી પાનાંમાંથી લેવડાવી, એક પછી એક મૂકાવતાં જવું. આમ શિખવતાં કંઈક દિવસ વધારે લાગશે; પણ તેથી વધારે રસ પડશે, અને શબ્દો વધારે પકા થશે. તોપણ સામગ્રી રીતે જોતાં ઓછો વખત જશે, કેમકે આવતા વખતની મેહનત આથી કરીને બમણી ઓછી થઈ જશે.

ઉપલા શબ્દોમાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, ને અવ્યય એ પાંચે વર્ગોના શબ્દ આવેલા છે; અને જે નામો ને સર્વનામો છે તે કર્તા-કર્મ-વિભક્તિયો સહિત છે; તેમ સંબોધનમાં પણ વપરાય. તથા જે ક્રિયાપદો છે, તેપણ કાળ, અર્થ, પ્રયોગ ઈત્યાદિ સહિત અમુક અ-

મુક રૂપમાં છે. માટે એ શબ્દોને બીજી શકે તેવી રીતે એકએકની પાસે ગોઠવીને વાંચ્ય રચનામાં મૂક્યા હોય તો અનેક વાંચ્યો થશે. એવા ઘણું કરીને સર્વે વાંચ્યો ગોઠવીને આળક પાસેથી વંચાવી જવાં. આ વાંચ્યો જેમ જેમ આળક વાંચતું જશે, તેમ તેમ તેને ઘણી રમૂજ પડશે ને હર્ષ ઉત્પન્ન થતો જશે. આટલો શ્રમ સફળ થયા પછી આળકને તેના એકાક્ષરી શબ્દકોશની ઉજ્જળણી (પુનરાવૃત્તિ) કરાવવી. આ વખતે ઉપલો ક્રમ છોડી દેવો, ને હવે તો ફેરવીને વર્ણાનુક્રમ પ્રમાણે આખો કોશ એક પાટી કે કાગળપર લખીને બતાવવો, ને તે માંહેના બધા શબ્દો એક પછી એક વંચાવવા. આ લખવામાં એક ગોઠવણ એવી રાખવી કે અમુક એક વર્ણના શબ્દો પાસે પાસે રાખવા, પણ તે બીજા વર્ણના શબ્દોથી જુદા પાડીને લખવા—તે આ પ્રમાણે—

આ, એ; કાં, કે; ખા; ધી; છી, છું, છે, છો, છોં; જાં, જા, જૂ, જ, જો; તું, તે, તેં, તો; થા; દી, દે, દો; ના, ને; પા, પી, પૈ; બા, બી, બે, બો; ભા, ભૂ, ભો; મા, મેં, મોં; ર, રે, રો; લે, લો, લોં; વા; શા, શી, શું શો; સૌ; હા, હું, હેં, હો.

આવી રીતે ગોઠવીને આળક પાસેથી વારંવાર વંચાવતા રહેવું. એથી તેનાં ધ્યાનમાં એટલું સહજ ઉતરશે કે અમુક શબ્દો એક બીજાને કોઈક રીતે મળતા છે, ને અમુક વળી બીજા પણ એક એકને મળતા છે. તોપણ હાલ તે વાતની એકાએક તેને સમજણ આપવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ; કારણ કે આળક ગુચવણમાં આવી પડશે.

આટલું શીખ્યા પછી આળકને ભણવાની હોંસ છૂટશે, એટલુંજ નહિ, પણ તેની શક્તિ પણ ખીલશે; અને આગળજતાં તેને વધારે ગ્રહણ કરવાની શક્તિ આવશે. માટે આ પત્રમાં એકાક્ષરી શબ્દોનું શિક્ષણ પૂરું કરી પત્રની સમાપ્તિ કરું છું. ને આવતા પત્રમાં હવે આગળ કેમ વધવું તે જણાવીશ.

લિં તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન,

પુરૂષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ,

પત્ર ૧૨ મું.

શેગામ, સંવત્ ૧૯૪૩ ના આષાઢ વદિ ૨, ગુરુવાર,
તા. ૭ મી જુલાઈ, સને ૧૮૮૭,

પરમ પ્રિય પ્રાણ પતિ !

શ્રી મુંબઈ:

આપનાં છેલ્લાં પત્રમાં આપે જે બાળકને અક્ષર વાંચતાં શિખવવાની પદ્ધતિ બતાવી છે, તે ખરેખર ઉત્તમ છે; અને તે કોઈ પણ સમજી શકનાર પસંદ કરવા વગર રહેશે નહિં. કંકડો, ખખખો, ને બારાખડીથી શરૂઆત કરવાની રીત જરા માયાકૃત ભરેલી છે, એ આપનું કહેવું ખરું છે. તે કરતાં એકાક્ષરી શબ્દો બાળકને પ્રથમ વાંચતાં શીખવી પછી તેથી થતાં વાક્યો વંચાવવાથી તુરત વાંચતાં શીખે છે, અને તેનાપર બાળક ધ્યાનપણુ આપે છે. જે વાતમાં કંઈ પણ અર્થ ન સમજાય તેમાં મજા પણ ન પડે, તો પછી તેનાપર મન કેમ લાગે ? આપે બતાવેલી રીતમાં બાળકને રસ પડે છે અને તેથીજ આપણા ન્હાના ભાઈને જ્યારે એ રીતે શિખવવાનું શરૂ કર્યું, એટલે તુરત શીખવા માંડ્યો. નહિતો, તે પેહેલાં આપ જરા ચિંતા કરતા હતા કે આ છોકરો અતિ ચંચળ ચિત્તવાળો છે તે શીખવા બેસાડતાં મન લગાડતો નથી, અને બીજે બીજે ઠેકાણે મન દોડાવે છે, તે કેમ શીખશે ? આપણો મ્હોટો ભાઈ જ્યારે એ વયનો હતો, ત્યારે જરા સ્થિર મનનો હતો, તે પણ એજ રીતે તુરત વાંચતાં શીખ્યો. અને ન્હાનાને માટે પણ જ્યારે એ રીત ચાલુ કરી ત્યારે ઝટ શીખવા બેઠો. આ રીતે શિખવતી વખતે આપણા મજાકુર ન્હાના મોટા બન્ને છોકરાઓને આટલી વયમાં વાંચતાં, જ્યારે બીજાં પડોશના લોકો પણ જીએ છે, ત્યારે આશ્ચર્ય પામે છે. આ બધી વાતોના અનુભવ બપરથી મારી તો ખાત્રી થાય છે કે એ રીત ઘણીજ ઉત્તમ છે.

આ ઠેકાણે આપને એક વાત યાદ દેવડાવું છું, કે જે આપના પત્રમાં સૂચવતાં આપ ભૂલી ગયા છો — વામ્ય વાંચતી વખતે બાળક રાગ કાઢીડીને વાંચે નહિં, તે વાત ધ્યાનમાં રાખી, બાળકને રાગ કાઢી વાંચવા દેવું નહિં; અને એ ટેવ ન પડે માટે ખૂબ સાવચેત રહેવું જોઈયે. સાદું વાંચવાનું હોય તે જેમ વાત કરતા હોઈયે તે બપથી હમેશ વાંચતા રહેવું, એવી ભળામણુ જે આપ હરધડી કરતા

તે મને યાદ છે. તે ઉપરથી હમણા પણ મને સાંભરી આવ્યું, તે આપની આગળ નિવેદન કરું છું.

આપની અટકળ સાથે હું પણ એમ ધારું છું કે, એકાક્ષરી શબ્દોનાં વાક્યો વાંચતાં શીખે તે સુદ્ધાં બાળકને ચાર મહિનામાં એટલો અભ્યાસ કરાવી શકાય. અને એ પ્રમાણે બાળક બ્યારે ચોથું વર્ષ પૂરું કરી પાંચમું શરૂ કરે, તેવામાં એટલું એને આવડતું જોઈએ અને પાંચમું વર્ષ પૂરું કરતાં સૂક્ષ્મમાં હજી બીજું ધણુંક શિખવવાનો અવકાશ રહે છે; માટે એના પછી શું શિખવવું તે આપની પાસેથી જાણવાને ઘણી ઇતેજર છું.—તુરંત એજ.

લિ૦ નિઃતર આપના ચરણની દાસી
કેશરના પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ વાંચશે.

પત્ર ૧૩ મું.

મુંબઈ, સંવત ૧૯૪૩ ના આષાઢ વદિ ૫, રવિવાર,
તા૦ ૧૦ મી જુલાઈ, સને ૧૮૮૭.

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ !

શ્રી શેગામ;

મારા છેલ્લા પત્રના ઉત્તરમાં, બાળકને વાંચતાં શિખવતી વખતે તેને રાગ કહાડીને વાંચવાની ટેવ ન પડે તેને માટે સાવચેત રહેવાની સૂચના કરવાનું જે તમે યાદ દેવડાવ્યું છે તે વાજબી છે. હું એ સૂચના આ પત્રમાં કરનારજ હોતો, પણ તમે તે પ્રથમથીજ જાણવી આપ્યું, એથી જાણે તમે મારા અભિપ્રાયને સમ્મતજ થયાં હો એમ માની, હવે ફરીથી અત્રે લખવાની જરૂર જોતો નથી.

હવે આ પત્રમાં મારું પાછલુંજ ધોરણ ચાલુ રાખી, બાળકને જે અક્ષરના સાદા અને રહેલા શબ્દો કેવી ગોઠવણથી શિખવવા તેનો ક્રમ બતાવું છું.—મેં જે અક્ષરના શબ્દોમાંથી એવા આસરે ૩૫૦ શબ્દો ચૂંટી કહાડ્યા છે. અને તેમને એવા વર્ગોમાં વહેંચ્યા છે, કે તે દરેક વર્ગના શબ્દો એકબીજાને જોડણીમાં, ઉચ્ચારમાં, કે અર્થમાં થોડા ઘણા પણ મળતા હોય. આમ સાંકળની કડીની માફક એક બીજાની સાથે કંઈક સંબંધ હોવાથી, આના પછી કયો શબ્દ આવશે એવી આતુરતા ઉત્પન્ન થઈ બાળકની ભણવાની હોંસ જગૃત રહેશે,

એટલુંજ નહિં, પણ એકના કરતાં બીજો શબ્દ શીખવો અને યાદ રાખવો સહેલો પડશે; અને વખતે આખા વર્ગના શબ્દો શીખી ગયા પછી અનુક્રમમાં પણ યાદ રહી જશે.

હવે પ્રથમ એ શબ્દો તેમના વર્ગાનુક્રમમાં નીચે લખી બતાવું છું, અને પછી તેમના વિષે કંઈક વિશેષ સમજણ આપીશ—

૧. કાકા, મામા, નાના, દાદા, બાપા, જીજી; તાતા, વાવા, શીશી, કીકી, ગીગી.

૨. કીકો, ગીગો; કાકી, મામી, ભાભી, નાની, દાદી; માસી, કુઈ.

૩. ખાય, ગાય, જાય, થાય; રોય, જોય.

૪. ખાઉં, ગાઉં, જાઉં, થાઉં, ખાઉ; છઉં, દઉં, લઉં, રોઉં, જોઉં.

૫. ખાઓ, ગાઓ, જાઓ, થાઓ; રૂઓ, જીઓ.

૬. બેસે, ઊઠે, કરે; કામ, ગામ, નામ, આમ; આપ, આવ, લાવ; આપે, આવે, લાવે.

૭. બેસું, ઊઠું, જૂઠું; કરું, ખરું, પડું, લડું.

૮. બેઠી, ઊઠી, જૂઠી; સૂતી, હતી, જતી; રાતી, ખાતી, પીતી; રોતી, જોતી.

૯. બેસો, ઊઠો, જૂઠો; બેઠો, સૂતો, હતો, જતો; રાતો, ખાતો, પીતો, રોતો, જોતો; ગયો, થયો; રોયો, જોયો.

૧૦. ગઈ, થઈ, રોઈ, જોઈ, કોઈ; સૂઈ; કંઈ; કાંઈ, ખાઈ, ખાઈ, ભાઈ, પાઈ; પૈ, પૈસો.

૧૧. કીધું, દીધું, પીધું, લીધું; ખાધું.

૧૨. ખાજે, ગાજે, જાજે, થાજે, આજે; દેજે, લેજે; જોજે, ખોજે, રોજે.

૧૩. જશે, થશે; ખાશે, ગાશે; દેશે, લેશે; જોશે, ખાશે, રોશે.

૧૪. કાલે, ચાલે; બાલે; કાલ, હાલ, ચાલ, લાલ; ફૂલ, બૂલ; તલ, તેલ, મેલ.

૧૫. તાડું, માડું, સાડું, વાડું; અમે, તમે, રમે, જમે, ગમે, ભમે, નમે; અને, કને, તને, મને; એને, તેને, જેને, કેને; શાને.

૧૬. કણ, ગણ, જણ, પણ; કોણ, હોણ; કોણે, કેણે, તેણે, જેણે, શેણે; જાણે, આણે, વીણે; ગણે, ભણે, પણે.

૧૭. ગણું, ઘણું, ભણું; જાણું, આણું, જીણું વીણું; દાણા.

૧૮. પેલો, ઘેલો, મેલો; ઓલો, ભોળો; ભૂલો, લૂલો, સૂલો, ચૂલો; પેલી, ઘેલી, મેલી; ઓલી, ભોળી; ભૂલી, લૂલી; લીલી પીળી.

૧૯. ઘોડે, જોડે, દોડે, તોડે, ફોડે, સોડે; સાથે, હાથે, માથે; ઘોડો, જોડો, ચોડો, દોડો, તોડો, ફોડો, મોડો; જોડું, તોડું, ચોડું, દોડું, ફોડું, મોડું.

૨૦. કીડી, શીડી; મેડી; ઘોડી, છોડી, જોડી, તોડી, દોડી, ફોડી, મોડી; ઘડી, છડી, જડી, દડી, નડી, પડી, લડી, હડી, સડી.

૨૧. હાથ, પગ, કાન, નાક, આંખ, મોઢું, જીભ, દાંત, માથું; ડોકું, ગળું, ઘડ, છાતી, પેટ, પીઠ, વાંસો, ખભો, બાહાં, ટાંગ, જાંઘ.

૨૨. એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ; બીજો, ત્રીજો, ચોથો, છઠો.

૨૩. ગાય, ભેંસ, ઘોડો, પાડો. ઊંટ, ગાધો, બેલ, કુત્રો, મની, મોર, મેના; ગાડી, ઘર, ઘેર, પાટી, વાટી, વાટ, ઘાંટી, કાઠી, દીવા.

૨૪. ક્યાં, જ્યાં, ત્યાં; ક્યારે, જ્યારે, ત્યારે; એમ, કેમ, જેમ, તેમ; ખહુ, મસ, ભૂંડો, ભૂંડી, ભૂંડું; સારો, સારી; ભલો, ભલી; ખરો, ખરી.

૨૫. કુધ, મધ, ભાત, દાળ, શાક, પૂરી, કેરી, કઢી, વડી, દહીં. પેંડો, લોકું, પેડું, કેળું, ચણા, ધાણી, પુઆં, સેવ, ગોળ, ખાંડ.

ઉપર જે શબ્દો આપ્યા છે, તેમાં પ્રથમ એકજ અક્ષર બેવાર બોલાય એવા બે અક્ષરના શબ્દો આપ્યા છે, અને તેમાં ઘણું

કરીને ધરમાં આવતાં જતાં કે રેહતાં સગાંઓનાંજ નામ છે, એટલે તે બાળકને તુરત ધ્યાનમાં રહેશે; તેની સાથે એવા બીજા પણ શબ્દ છે. ત્યાર પછી એકજ અક્ષર બેવાર આવે પણ કોનો માત્રામાં કંઈક ફેર, એવા આપ્યા છે. એના પછી જે એકાક્ષરી ક્રિયાપદ બાલક શીખી ગયું છે, તેને દરેકને અમુક અક્ષર લગાડવાથી જે અનિયમિત વર્તમાન કાળના રૂપ થાય છે, તે અને બીજાના પણ એજ રૂપ બતાવ્યા છે; આની પાસે છે, છું, છૌં, છો, એ શબ્દો મૂકવાથી વર્તમાન કાળના રૂપ વાક્યમાં વંચાશે, તેમજ એકલા પણ વપરાશે. એવી રીતે શબ્દો આપતાં છેલ્લો અક્ષર એજ આવતો હોય તે ઉચ્ચાર કંઈક તે શબ્દોને મળતો હોય, એવો શબ્દ બાળકને કોઈ જરૂર જાણવા લાયક હોય, તે તેપણુ તેની હારમાં રાખી દીધો છે. જેમ કે થાડાં ની પાસે બાઉ, થાજે ની પાસે આજે, ઇત્યાદિ, જ્યાં પ્રસંગ આવે ત્યાં તેમ કીધું છે. તેમજ ભૂતકાળ અને અનિયમિત ભૂતકાળના રૂપ પણ એજ પ્રમાણે કેટલાક આપ્યા છે, જે બે અક્ષરથી થઈ શકતા હોય તે (તેના બહુવચન, તથા પુલ્લિંગના સ્ત્રીલિંગ અને સ્ત્રીલિંગના પુલ્લિંગ લખીને શિખવવા). એજ પ્રમાણે કેટલાક ભવિષ્યકાળના રૂપ ત્રીજા પુરૂષ એકવચનના આપ્યા છે; તેના બહુવચનના રૂપ “શે” ને ઠેકાણે “શો,” અને “જે” ને ઠેકાણે “જો” ગખીને બતાવવાથી થઈ શકશે. ત્યાર પછી કેટલાંક સર્વનામો વિભક્તિ સાથે બે અક્ષરમાં થઈ શકે છે, તેવાં આપ્યાં છે, જે બાળકના સહજ વપરાશમાં આવતાં હોય. તેના પછી કેટલાક જરૂરના સાદા શબ્દો જેનો પ્રથમ અક્ષર બદલાતો હોય અને બીજો તેનો તેજ રહે. —એટલે, અનુપ્રાસની પેઠે એક એકને મળતા આવે એવા આપેલા છે. પછી શરીરનાં અવયવોનાં નામ જે બે અક્ષરનાં છે તે; અને પછી એક, બે વિગેરે દશસૂધી અંકોનાં નામ, તથા કેટલાંક બે અક્ષરનાં ગ્રામ્ય જનાવરોનાં તથા ધરમાંની કેટલીક વસ્તુઓનાં નામ આપ્યાં છે. ઉપરાંત કેટલાંક રહેલા ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય જે વગર ચાલેજ નહિ તે અને થોડાંક વિશેષણ, જે બે અક્ષરનાં છે તે આપ્યાં છે. છેવટ કેટલીક આવની જણસોનાં નામ જે બે અક્ષરનાં છે તે આપ્યાં છે.

આ શબ્દો બાળકને વાંચતાં શિખવતી વખતે એકાક્ષરી શબ્દો પણ સ.થે ઉપયોગમાં લઈ ન્હાનાં ન્હાનાં વાક્યો બનાવતાં જવું ને

વંચાવતાં જવું. એમ કરવાથી બાળકને રમૂજ ઉપજશે, એ મેં પ્રથમજ કહ્યું છે. એ પ્રમાણે દરરોજ એક બે, કે ત્રણ શબ્દો નવા શિખવતા જવું ને વધતાં જવું. વાંચ્યો રચતી વખતે મેં જે ક્રમમાં શબ્દો ગોઠવ્યા છે, તેનેજ તદ્દન વળગી રહેવાની જરૂર નથી. વખતે કામ પડે તો વાંચ્યને વધારે સારાને બાળકને ગમે એવા અર્થવાળું બનાવવાને, આપેલા શબ્દોના વર્ગમાંથી ક્રમ છોડીને એકાદ બે શબ્દો લેવા પડે, અથવા શિખવનારને એવો કોઈ વધારે રહેલો અને સારો બે અક્ષરનો શબ્દ સૂઝે, તોતે લઇને પ્રથમ શિખવી પછી વાંચ્યમાં ગોઠવી, વાંચ્ય રચી, લખીને વંચાવવું. જે કે સરળતાને માટે ઉપલો ક્રમ બાંધવામાં બની શકે તેટલી સંભાળ લીધી છે, તો પણ વાંચ્ય રચતી વખતે ઉપર લખ્યું છે તેમ થોડી છૂટ લીધાવગર કદાચ નહિં ચાલે, માટે તે પ્રમાણે કરવામાં કંઈ હરકત જેવું નથી. એ પ્રમાણે ઓછામાં ઓછા ત્રણ ને ઘણામાં ઘણા છ માસમાં એટલો અભ્યાસ બાળકને શિખવી શકાશે. એટલે લગભગ પાંચ વર્ષની વયનું બાળક થવા આવશે.

એટલું થયા પછી મૂળાક્ષર અને બારાખડી શિખવવાની શરૂઆત કરી હોય તો, હું ધારું છું કે, બાળક કંટાળો ખાધાવગર રહેજ શીખી જશે; માટે તેની શરૂઆત અહિંથી કરવામાં મને હરકત લાગતી નથી. કારણ કે ઉપર જે શબ્દો એકાક્ષરી તથા દ્વ્યક્ષરી બાળક શીખી ગયું છે; તેમાં ઘણાં ખરા મૂળાક્ષર તો આવી ગયા છે. માત્ર તે જૂદા જૂદા, અને ક્રમમાં શિખવવાનું બાકી રહ્યું છે. તે પ્રમાણે હવે શિખવવા માંડ્યું હોય તો આગળ વધવાનું રહેલ પડશે. માટે મૂળાક્ષર અને બારાખડી બાળકને શીખવાં શીરીતે વધારે સુગમ અને વધારે લાભકારક થઇ પડે તેની યુક્તિ હું હવે પછી દર્શાવીશ—તુરત એજ.

લિ० તમારો સદા શુભચિંતક સૈભાગ્ય શોભન

પુરુષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

પત્ર ૧૪ મું.

શેગામ, સંવત ૧૯૪૩ ના આષાઠ વદિ ૭, ભોમે,
તા. ૧૨ મી જુલાઈ, સને ૧૮૮૭.

પરમપ્રિય પ્રાણપતિ !

શ્રી મુંબઈ;

આપના છેલ્લા પત્રમાં આપે બતાવેલી બે અક્ષરના શબ્દો શિખવવાની ગોઠવણ ખરેખર મને ઘણીજ સરસ લાગે છે. આપે ચૂંટી કહાડેલા શબ્દોના જે વર્ગ આપે બાંધ્યા છે, તેજ ક્રમમાં બા-

જકને તે શબ્દો શીખવા માત્ર સુગમ પડશે, એટલુંજ નહિં, પણ તે દરેક વર્ગના શબ્દો તેના ક્રમમાં સુદ્ધાં બાળકને મ્હોડે યાદ રહી જશે, એમ જે આપે સૂચવ્યું છે તે બરાબર છે; તોપણ થોડા થોડા શબ્દો શિખવતાં જવું અને તેટલાજમાંથી વાક્યો રચી રચીને વંચાવતાં જવું, એમ કરવામાં આપે ગોઠવેલા વર્ગોનાજ ક્રમને વલગીને ચાલવામાં જરા અડચણ પડશે ખરી, કારણ કે તેમ કરવાથી જેવાં જોઈયે તેવાં સંપૂર્ણ વાક્યો બનવાં કંઈક મુશ્કીલ પડશે; અને હું ધારું છું કે, આપે પણ તેટલાજ માટે અગમચેતીથી, વાક્યો બનાવતી વખતે, વર્ગોના ક્રમને છોડી કોઈ કોઈ જોઈતા શબ્દો બીજા વર્ગોમાંથી લેવાની છૂટ આપી છે.

પણ ત્યારે મારા જેવી શિખવનાર એકાદ બાળકની માતાને એવા વાક્ય રચવાના શ્રમમાંથી મુક્ત કરવાનું આપેજ માયે લીધું હોય તો, હું ધારું છું, કે વધારે સારું. કારણ કે, જે યુક્તિયા એક મગજમાંથી નિકળેલી છે, તેજ મગજમાંથી તેને લગતી બીજી યુક્તિયો તેટલીજ કે વધારે સારી નિકળે એ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. આપનાં મનમાં રમી રહેલી રચનાના જેવી બીજાની થાય નહિં; માટે મને લાગે છે કે આપે બતાવેલા એકાક્ષરી અને બે અક્ષરના શબ્દોને સામટા લઈ, તેના એક પછી એક ચહુટતા, એવા અનુક્રમમાં, આપેજ પાઠો રચી મૂક્યા હોય તો શિખવનારને ઘણી મદદ થાય.

મૂળાક્ષર અને બારાખડી, બાળકને આટલા અભ્યાસ પછી શીખવાં રહેલાં પડશે, એમ જે આપનું કહેવું છે તે મને પણ ખરું લાગે છે. પણ તેનીસાથે એકથી દશ સૂધી આંકડા વાંચતાં પણ શિખવી દીધાં હોય તો હવે કંઈ મુશ્કીલ પડશે નહિં; કારણ કે એ દશ આંકડાએનાં નામ તો આપે બનાવેલી બે અક્ષરના શબ્દોની માળામાં બાળકના શીખવામાં આવી ગયાં છે.

પણ મૂળાક્ષર અને બારાખડી, તથા દશ આંકડા, જે બાળકને આ વખતે શિખવવાં, તે પ્રકૃત વાંચતાંજ શિખવવાં કે સાથે સાથે લખતાંપણ શિખવવાં—અથવા તે લખતાં ક્યારે શિખવવાં, તે વિષેનો પણ ખુલાસો આપ કરશો.—તુરત એજ.

લિ૦ નિરંતર આપના ચરણની દાસી
કેશરનાં પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ વાંચશો.

પત્ર ૧૫ મું

મુખ્ય, સંવત્ ૧૯૪૩ ના આષાઢ વદિ ૧૦, શુક્રવાર,
તા. ૧૫ મી જુલાઈ, સને ૧૮૮૭.

પ્રાણપ્રિય સૌભાગ્યવતિ !

શ્રી શેગામ ;

મારા છેલ્લા પત્રમાં મેં જે અક્ષરના શબ્દો ક્યા અને કેવા શિખવવા તથા તે કેમ શિખવવા તે બતાવ્યું. અને તેની સાથે ન્હાનાં ન્હાનાં વાક્યો રચી શિખવતાં જવું, તે વિષે સૂચના કરતાં તમારી તરફથી એવી માગણી થઈ કે, તે પણ મેંજ તૈયાર કરીને મૂક્યાં હોય તો વધારે સારું. આ પ્રમાણે કરવામાં મને કંઈપણ હરકત નથી ; તોપણ તે બધા એક સામટા રચીને તૈયાર કરતાં કંઈક વખત જોઈએ, માટે જેમ દુરસદ મલશે તેમ તેમ તે રચીને તૈયાર કરી “બાળકની પ્રારંભ પોથી” દાખલ આની સાથે જોડી રાખવા તમને પાછળથી મોકલીશ.

એજ પત્રમાં મેં જણાવ્યું છે કે, એટલું શિક્ષણ બાળકનું થયા પછી તેને મૂળાક્ષર અને બારાખડી શિખવવાની શિદ્ધિ આત હવે કરી હોય તો કંઈ હરકત જોવું નથી. વળી તમે તમારા છેલ્લા, એટલે ચાલતા માસની તા. ૧૨ મીના પત્રમાં, “સાથે સાથે એકથી દશસૂધી આંકડા પણ શિખવી” દીધા હોય તો ઠીક,” એમ સૂચવે છે, તે પણ મને વાનખી લાગે છે. અને એજ તમારા પત્રમાં તમે એમ પણ જણાવ્યા હતાં છે કે, એ બધું—એટલે, મૂળાક્ષર, બારાખડી, અને એકથી દશસૂધી આંકડા, એ “ફક્ત વાંચતાંજ શિખવવાં કે સાથે સાથે લખતાં પણ શિખવવાં ; અથવા તે લખતાં ક્યારે શિખવવાં ?” આને માટે મારો વિચાર એમ છે કે પ્રથમ તો એકવાર એ સઘળું સારી પેઠે વાંચતાં ને ઓળખતાં આવડે અને ક્રમમાં મ્હોડે બોલતાં આવડે તેમ પછી “શિખવી લીધા પછી, પુનરાવૃત્તિ કરાવતાં તે સર્વે લખતાં પણ શિખવવાં જોઈએ. હવે એ સૌ ક્યા ક્રમમાં શિખવવાં તે નીચે જણાવું છું—

મારા વિચાર પ્રમાણે ગામડી મહેતાજીઓની રીત પ્રમાણે સ્વર કરૂતાં પ્રથમ વ્યંજન શિખવવાં, અને તે તેમના વર્ગ પરત્વે નીચેના ક્રમમાં શિખવવાં—

વ્યંજન—ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ ;
ચ, છ, જ, ઝ, ઞ ;
ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ ;
ત, થ, દ, ધ, ન ;
પ, ફ, બ, ભ, મ ;
ય, ર, લ, વ ;
શ, ષ, સ ;
હ, ળ ;
ક્ષ, ઙ્ઘ.

પ્રથમ એક એક સ્થાનના પાંચ પાંચ અક્ષર મ્હોડે કરાવવા ; તે ધોખતાં બાળકને કહણુ પડશે નહિં, કારણ કે તે એક સ્થાનના અક્ષર હોવાથી એની મેળે એક પછી એક મ્હોડામાંથી નિકળતા આવશે ; એ પ્રમાણે પ્રથમ ક વર્ગ, પછી ચ વર્ગ, પછી ટ વર્ગ, ત વર્ગ, પ વર્ગ ; એ પ્રમાણે પાંચ સ્થાનના પાંચે વર્ગ શીખવી રહ્યા કેરે, ચ, ર, લ, વ, સાથે ધોખાવવા ; પછી શ, ષ સ સાથે ધોખાવવા ; પછી હ, ળ, એ એ અક્ષર સાથે ધોખાવવા ; અને છેવટે ક્ષ, ઙ્ઘ. દરેક વર્ગ આવડી ગયા પછી પાછલો શીખેલો પણ બોલતાં જવું; ત્રીજો થયો કે ત્રણે સાથે બોલાવવા. એ પ્રમાણે અતે બધાય એક સાથે બોલતાં આવડે તેમ શિખવવા. વ્યંજન સર્વે ક્રમમાં બોલતાં આવડ્યાં, એટલે તેજ ક્રમમાં વાંચતાં તેજ પ્રમાણે શિખવવાં.

વ્યંજન બોલતાં તથા વાંચતાં આવડ્યાં એટલે સ્વર નીચેના ક્રમ પ્રમાણે પ્રથમ બોલતાં તથા પછી વાંચતાં શિખવવા. બોલતાં શિખવતી વખતે, જોડી જોડી (બન્ને સ્વર) સાથે બોલાવવા; એટલે સ્હેલથી ધોખાશે, એટલુંજ નહિં, પણ તે દરેક જોડીના સ્વરનો પોત પોતામાં શી સંબંધ છે તે આગળ જતાં શીખવા માંડશે તેવારે તેના લક્ષમાં આવશે.

સ્વર—અ, આ; ઇ, ઈ; ઉ, ઊ; ઋ, ૠ; ઇ, ૡ;
એ, ઐ; ઓ, ઔ; અં, અઃ.

વ્યંજન સાથે છેવટ ૬૧ અને ૬૨ મૂકેલા છે, તે ખરૂં જોતાં જોડાક્ષર છે ; માટે તે, તથા સ્વર માંહેલા ઝં, ઝઙ, અને લૃ, લૃઙ, એ હાલ તુરત બાળકને બોલતાં કદાચ ન આવડે, તો હમણા રહેવા દેવા ; અને બાકીના શિખવીને બારાખડીની શિરૂઆત કરવી. દરેક વ્યંજનની બારાખડી મ્હોડે કરાવીને તે ક્રમમાં બોલતાં આવડે તેમ ધોખાવી હોય તો વધારે સારું. ઘણું કરીને એક વ્યંજનની બારાખડી શીખ્યા પછી બીજાઓની પોતાની મેજેજ બાળકને બોલતાં આવડશે ; પણ તેને ક્રમમાં બોલતાં આવડે માટે બધાય વ્યંજનની બારાખડી શિખવવાની જરૂર છે.

બારાખડી બોલતાં તથા વાંચતાં આવડ્યા પછી, બાળકને ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, એ પ્રમાણે એકથી દશસૂધી આંકડા બોલતાં તથા વાંચતાં શિખવવા.

આ બધું પ્રથમ બોલતાં તથા વાંચતાં સારી પેઠે આવડ્યા પછીજ, લખતાં શિખવવાની તજવીજ કરવી. લખતાં શિખવતી વખતે ઉતાવળ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. ધીમે ધીમે પણ ઠરેલ અક્ષર થાય તેમ શિખવવું. ઘણુંકરીને લખતાં શિખવવાની એવી પદ્ધત રાખવી કે, પાંચ પાંચ અક્ષર સારા મનના મોઢા લખી આપવા, અને તે ઉપર લખવાનું કહેવું ; તે ફેટલાક દિવસસૂધી ચૂંટાવવા, ને પછી તે પોતાની મેજે લખતાં આવડે છે કે નહિ તે તપાસવું. તેટલા અક્ષર પોતાની મેજે લખતાં આવડ્યા, એટલે બીજા પાંચ લખી આપવા ; ને તે ઉપર ઘૂંટવાનું કહેવું. દરેક અક્ષર ઉપર બાળક લખતું જાય, અને તેનું નામ પણ સાથે બોલતું જાય. એમ તેને કહી મૂકવું—એટલે તેનાં મ્હોડામાંથી જે ઉચ્ચાર નિકળતો જશે તેજ અક્ષર તેજ વખતે તે લખતું જશે. એ પ્રમાણે એકજ અક્ષરનાં નામ ઉચ્ચારણની તથા લખવાની ક્રિયા સાથે થવાથી, આ તે ફલાણોજ અક્ષર, અને તે આમજ લખાય છે, એ તેનાં મગજમાં ઘરાઘર ઠસશે.

એવી રીતે સર્વે મૂળાક્ષર લખતાં આવડ્યા પછી, આખી બારાખડી એક કે બે વાર લખાવી જવી. અને પછી પરીક્ષાને માટે પ્રથમ વાંચતાં શિખવેલા એકાક્ષરી તથા દ્વ્યક્ષરી શબ્દોમાંથી લખાવી જોવા. ફેટલાક દિવસસૂધી આ શબ્દોમાંથી લખવાનો મ્હાવરો રખાવો, અને પછી તે શબ્દોનાં વાક્યો પણ લખાવી જોવાં.

આ ઠેકાણે જે કંઈ બાળકને લખતાં ન આવડે, તે પોતે લખી બતાવવું ; અને પાછું તે તેની પાસેથી લખાવવું.

આટલું શીખ્યા પછી બારાખડીમાં આવતાં સ્વરચિન્હ—કાનો, અઞ્જૂ વિગેરેનાં નામ શિખવવાં. અને તે આ પ્રમાણે જરા રાગ કહાડીને બોલતાં શિખવવાં—કને કંઈ નહિં ક; કને કાનો કા; કને -હસ્ત ઇ કિ; કને દીર્ઘ ઈ કી; કને -હસ્ત ઉ કુ; કને દીર્ઘ ઊ કૂ; કને એક માત્ર કે; કને બે માત્ર કૈ; કને કાનો માત્ર કો; કને કાનો બે માત્ર કૌ; કને માથે મીંડું કં; કને વિસર્ગ કઃ એ પ્રમાણે અઘાંએ પદ લખતાં લખતાં બોલાવી જવાં—એટલે, બાળક લખતું જાય તે ઉપર પ્રમાણે બોલતું જાય. એવી રીતે એક આંવૃત્તિ ફરીથી બારાખડીની કરાવવી. એટલે આ ઠેકાણે બાળકને ગમે તે નામ કે શબ્દ સાદા અક્ષરોનાં (જેડાક્ષર વગરનાં) હશે તે લખતાં તથા વાંચતાં આવડશે.

આ બધું શિક્ષણ ચાલતી વખતે શહાણી કેળવાયલી માતાને ફરીથી યાદ કરી આપવાની જરૂર નથી, કે તેણે પોતાનાં બાળકની રીતભાત અને વર્તણૂક ઉપર નિરંતર નજર રાખવી જોઈએ ; અને પોતે પણ ઘણાજ ખ્યારનાં અને સલૂકાઈના શબ્દોવડે તેને શિક્ષણ આપવું. કદીપણ કંટાળો આવે નહિં. કે ન આવડે તો ચીઢાઈ જતું નહિં. કદાચ શીખતાં શીખતાં બાળકનું ધ્યાન રમતમાં ગયું તો તેમાંથી ખસેડીને શીખવાની ફરજ પાડવી નહિં. ફરીથી બીજા પ્રસંગ શિખવવાનો હાય કરી લેવો, શિખવવામાં અધીરાં થઈ ઉતાવળ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. પ્રથમ જેમ સૂચનાઓ કરેલી છે, તે પ્રમાણેજ જે માતા બરાબર ચાલશે, તો તેની પાસે, પોતાનાં બાળકને નિરાંતે આટલું શિક્ષણ આપવાને ઘણા વખત છે. થોડું થોડું શિખવતાં છતાં, આટલું શિક્ષણ પૂરું કરતાં પણ કંઈક વખત બચશે. ઘણુંકરીને છઠ્ઠા વર્ષની શરૂઆતમાંજ આટલું પૂરું કરીદેવાશે; કે પછી ઘણું તો સાડાપાંચ વર્ષે પૂરું થાય. કદાચ બાળકને શીતળા આદિ બીજા દુષ્ટ મંદવાડ નડવાથી, કે બીજાં કોઈ એવાજ કારણથી વધારે વખત લાગે, તો તેને માટે દૈવાધીન વાત સમજી ધીરજ પકડવી. અને તેનો બદલો છોકરાં આમળ જતાં હુશિયાર નિવડશે તો વાળી આપશે.

આટલાં શિક્ષણ પછી આજકની શાળાકેળવણીનો પ્રારંભ કરાવવામાં કંઈ હરકત નથી. પણ કદાચ કોઈ માતા પોતાનાં આજકને વધારે લાડકું સમજી, હજી થોડુંક વધારે શિક્ષણ પોતાને હાથેજ આપવા ચલાતી હોય, તો તેને માટે થોડીક વધારે સુગમતાની સચના નીચે પ્રમાણે આપું છું—

ઉપર સૂચ્યું તેટલું શિક્ષણ તદ્દન પકડું થયા પછી થોડાં એક સ્ટેલા (જેમાં બન્ને અક્ષરના રૂપ વર્તીતા હોય એવા) જેડાક્ષરવાળા શબ્દો લખી બતાવવા, ને તે વાંચતાં તેમજ લખતાં શિખવવા. આવા શબ્દોનો પણ એક ન્હાનો સરખો સંગ્રહ, મેં પાછળ કહેલી પ્રારંભ પોથીની સાથે, એકાક્ષરી તથા દ્વ્યક્ષરી શબ્દોના સંગ્રહ સાથે આપવા ધારું છું ; જેથી માતાને પોતાનાં આજકને તેવા શબ્દો શિખવવામાં પણ કેટલીક મદદ થશે. આની સાથે આંક પણ એકઠે એકથી શરૂ કર્યા હોય તો સારું. પણ ધીમે ધીમે શિખવવા.

ઉપર જે “ પ્રારંભ પોથી ” પાછળથી તૈયાર કરી મોકલવાનું મેં લખ્યું છે, તે નવી ઢપથી રચવાનો મારો વિચાર છે ; એટલે હાલ કેટલીક તરફાંની અગ્રેજ પ્રારંભ પોથીઓ મેં જેઈ છે, તેમાં ગણકોને શિખવવાની ઘણીજ સુગમ રીતિની ગોઠવણ કરેલી છે, તેજ પ્રમાણે ગૂંજરાતી ભાષામાં બની શકે એવી રચનાથી તૈયાર કરવાનો મારો વિચાર છે માટે તે દુરસદે પાછળથી મોકલવા ધારું છું.

જે માતાને પોતાનાં આજકને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન આગળ જતાં થાય, એવી રચી હોય, તેણે અત્યારથીજ આજબોધ લિપિની શરૂઆત કરાવવી. તેમાં દ્વિજ વર્ગે અને તેમાં પણ બ્રાહ્મણે તો જરૂર આજબોધ લિપિ આ વખતે શિખવવી. અને ઉપનયન સંસ્કારની તૈયારી માટે ગાયત્રી મંત્ર પણ શિખવી હેતું જોઈએ છે. માતાના ગૃહશિક્ષણ રૂપી ઉદરમાં પોષાઈ આર્યો ઉપનયન સંસ્કારથી દ્વિજ (બીજાવાર જન્મેલના) પદને પામે છે. આ નીચેનાં દોહરાનો અર્થ પણ એજ જન્મમાં બરાબર ઘટે છે, કે—

“ જનની જણુ તો હરિભગત કાં દાતા કાં શર,
નહિંતો રહિયે વાંઝણી, નહિં ગુમાવે નર,”

એ પ્રમાણે આજકની કેળવણીની પહેલી નિશાળ જે ઘર, તેનું શિક્ષણ, એટલે “ ગૃહશિક્ષણ ” પૂરું થાય છે ; અને તેની બીજી

નિશાળ જે શાળા તેનાં શિક્ષણની શિરઆત થાય છે. દુનિયાંની પાઠશાળામાં અથવા અનુભવની મ્હોટી શાળામાં દાખલ થવા પહેલાં દરેક બાળકનો આ પહેલી એ નિશાળોનો શિક્ષણરૂપી પાયો મક્કમ અને ઉત્તમ થવાની ઘણી જરૂર છે, એ હું પ્રથમ પણ વારંવાર કહી ગયો છું. માટે જે માબાપો પોતાનાં બાળકો દુનિયાંમાં ફતેહ-મંદ નિવડે, એવું ઇચ્છતાં હોય, જે માતાઓએ પોતાનાં બાળકનાં આશિર્વાદ પૂરેપૂરા પ્રાપ્ત કરવા હોય, એટલુજ નહિ, પણ પોતાનાં સુશિક્ષિત બાળકરૂપી રત્ન સંસારને સમર્પા, તેમની સાથે પોતાનાં નામ પણ જગત્માં દેદીપ્યમાન કરી, પોતા ઉપરની ફરજમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા હોય ; તેઓએ પોતાનાં બાળકોને સુનીતિયુક્ત ગૃહશિક્ષણ આપવામાં કિંચિત્માત્ર પણ પછાત પડવું નહિ, એવી મારી તેમના પ્રત્યે એક કર જોડી પ્રાર્થનાં છે. અને છેવટ જગ-મિત્રતા પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર પ્રત્યે મારી એ પ્રાર્થના છે, કે સર્વે માતાઓ પોતાનું ઉત્તમ કર્તવ્ય,—ગૃહકાર્ય અને ગૃહશિક્ષણ એ પરિપૂર્ણ રીતે પાર પાડવામાં, તેઓ પોતે સુશિક્ષિત થઈ, પોતાની ઉત્તમ કેળવણીના ઉપયોગ કરવાને સંપૂર્ણ રીતે શક્તિમાન થઈ, ઉદ્યત થાય, એવી તેમનાં મનમાં પ્રેરણા કર; કે જેથી મનુષ્ય માત્રની, તેમના દેશની, અને દુનિયાંની ઉન્નતિ થઈ, આખું જન-મંડળ તારા નિશ્ચળ નિયમોને સમજી-અનુભવી નિરંતર આનંદમાં તારા ગુણનું ગાન કરવું પરલોકમાં ઉત્તમ પદને પ્રાપ્ત થાય.—તથાસ્તુ !

પ્રાણપ્રિય પતિ ! આ ઉપર પ્રમાણે મારી બન્ને પ્રાર્થનાઓમાં તમો સામેલ રહેશો એવી આશા સહિત, આ મારા છેલ્લા પત્રની સાથે “ સ્ત્રીકેળવણીનો ખરો ઉપયોગ,—ગૃહકાર્ય અને ગૃહ-શિક્ષણ, તથા બાળશિક્ષણ વિધિ ” એ મારા વિષયની સમાપ્તિ કરું છું.

લિ૦ તમારો સદા શુભચિંતક સૌભાગ્ય શોભન,
પુરુષોત્તમ નારાયણજીની આશીષ.

શુદ્ધિ પત્ર.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૧	૧૨	ગૃશિક્ષણ	ગૃહશિક્ષણ
૬	૧૪	છતાં	છે, તથા
૨૪	૨૬	કેળવણીની	કેળવણી
૨૫	૧૯	તેની	તેનું
૩૦	૮	ગુણ	ગુણ
૩૩	૧૨	સાંઘાડાપર	સંઘાડાપર
૩૮	૭	પુરુષત્વની	પુરુષત્વની
૩૯	૧૦	ખીલવી	ખિતવી
૪૧	૨	ઘડો	ઘડો
”	૪	ખીજન	ખીજના
૪૭	૩૩	યતા	તથા
૫૫	૨૧	હાસ્તિપીઠલોભાં	હાસ્તપીઠલોભાં
”	૨૨	પખિલક	પખિલક
”	૨૮	પશ્રાતાપ	પશ્રાતાપ
૫૭	૭	લોકહિતકારી	લોકહિતકારી
૬૨	૫	પરમાપ્રય	પરમપ્રિય
૬૪	૧૭	સૃષ્ટિકૃમથી	સૃષ્ટિકૃમથી
૬૬	૧૫	ખરેખર	ખરેખર
”	૩૩	નિકળવું.	નિકળવું;
૬૯	૨૨	રાજ્યવ્યવસ્થાને	રાજ્યવ્યવસ્થા અને
”	૩૩	મળે	મળે તેવાં
૭૧	૧૫	રજસ્વાલા	રજસ્વલા
૭૬	૧૬	ડાહાપણથી	ડાહાપણથી
૮૨	૨૨	આસપાસની	આસપાસની
૮૨	૩૨	મનોવૃત્તિમાં	મનોવૃત્તિમાં
૮૩	૩૨	ત્યો :	ત્યારે
૮૮	૧૬	ન્હાતાંએ	ન્હાતાંને
૮૯	૧૩	જણસો	જણસો
૧૦૨	૭	જણસો	જણસો
૧૧૧	૩૨	બાણેલી	બણેલી
૧૨૬	૨૬	સૌભાગ્ય	સૌભાગ્ય
૧૨૭	૨૫	આંકડાઓનાં	આંકડાઓનાં
૧૩૨	૧૦	સંગ્રહ	સંગ્રહ

જે સદ્ગૃહસ્થોએ આ પુસ્તકની નકલો ખરી
દવામાં અગાઉથી ઉદાર આશ્રય આપેલ છે
તેમનાં નેકનામ નીચે મુજબ—

નામ	નકલ.
શેઠ ગોવર્ધનદાસ ગોકલદાસ તેજપાલ.....	૨૦૧
„ જીવણદાસ ધરમસીની કંપની	૧૦૧
„ સુદરદાસ ધરમસી	૫૧
„ લીલાધર હરી	૫૧
„ ઠાકરસી નારણજી	૫૧
„ માધવદાસ ગોકલદાસ લીલાધર પાસતા	૪૧
ધી ફ્રેન્ડલી મુન્યન્ કલપ્	૩૦
શેઠ રૂપસીંગ મથુરાંદાસ લવજી	૨૫
„ ખીમજી જેરામ શીવજી	૨૫
„ નારણજી દ્વારકાદાસ	૨૫
„ ભગવાનદાસ જેઠાભાઈ	૨૦
„ જીવણદાસ ઈબ્રાજી શીવજી	૧૫
„ કેશવજી દામોદર જેરામ શીવજી	૧૫
„ નરોત્તમદાસ ગોરધનદાસ	૧૫
„ રણછોડદાસ વસનજી મોરખીવાલા	૧૦
„ લખમીદાસ મોરારજી	૧૦
„ રતનસી મુળજી	૧૦
„ રણછોડદાસ નરોત્તમદાસ	૧૦
„ નાદરશા હોરમજી	૧૦
„ દાદાભાઈ હોરમજી	૨૦
„ શોરાબજી શાપુરજી બંગાલી	૫
„ મુલજી ભવાનીદાસ બારભાયા	૫
„ ગોવરધનદાસ ખટાકિ મકનજી	૫

	૭૫૧
„ મરહુમ શેઠ નોશરવાનજી મનચેરજી }	૫
કામાના ધરમ ખાતાના ફાંડમાંથી—	
„ શામલદાસ લલુભાઈ, મેહમદાવાદ	૭
„ છોટાલાલ ગીરધરદાસ, કલાર્ક મ્યુનીસીપાલ } ...	૩
આફ્રિસ મેહેમદાખાદ	
„ ફુલશંકર વિં મણીશંકર, રાજકોટ	૨
„ હરજીવન વિં રાયચંદ, આમોદ, જીલ્લે ભરૂચ...	૨
„ હોરમસજી જમશેદજી મીસ્તરી	૨
„ કુમાર શ્રી હમીરસીંગજી વીરપુરના, }	૧
રાજકુમાર કાલેજ, રાજકોટ	
શેઠ છોટાદાસ હરિગોવિંદદાસ, મદરાસ	૧
„ અનુપરામ બાલમુકુંદ સુરત.....	૧
„ જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી, જામનગર હાઈસ્કૂલ...	૧
„ મોરારજી અજરામર દ્વિવેદી, દેસલપુર, કચ્છ.....	૧
„ શ્રીમંત સરકાર શ્રી પ્રતાપસિંહજી }	૧
મહારાજ સંસ્થાન વાંસદા	
શેઠ અબ્દેલાલ બીમભાઈ, જાગીરદાર, પાટડી, }	૧
જીલ્લે અમદાવાદ	
„ લલુભાઈ હરિદાસ, જાપનીદાર, વજીરીઆ, રેવાકાંઠા..	૧
„ કેશવલાલ ભોલાદ, રાજપીપલા	૧
„ ડાકતર હમીદજી, લાખાપાદાર, કાઠીઆવાડ	૧
„ જમનાદાસ ગુલાબચંદ, વડોદરા.....	૧
„ દેવે શીવશંકર જ્ઞેશંકર.....	૧
„ પ્રભાશંકર વિં રતનજી ઉપાધ્યાય, }	૧
હળવદ, કાઠિયાવાડ	
„ જશવંતરાય ગણપતરામ, ભાવનગર	૧
„ કેશવરામ ગિરજાશંકર પંડ્યા, સુરત	૧
„ ઉજ્જ્વલસિંહ લીલાધર	૧
„ ડાં તુલજીરામ મુનીલાલ ખાંડ }	૧
વાલા, દાહોદ, પંચમાહાલ	

„	ત્રેમજી કરમશી. ભાવસાર, કચ્છ જુજ.....	૧
„	જેઠાભાઈ વિં ગોવર્ધનદાસ, કોઠી.....	૧
„	દામોદર રણજોડદાસ, સેક્રેટરી, ઘોલેરા લાયબ્રરી...	૧
„	લજ્જશંકર દામોદર ત્રીવેદી, સંસ્થાન કુડાણા...	૧
„	વાડીલાલ બાલુભાઈ પરીખ, વડોદરા કાંપ.....	૧
„	નગીનદાસ ગોકલદાસ જી. એ., રાવસાહેબ, વડોદરા	૧
„	ચંદુલાલ હરીલાલ, ઠાકોર, ઈનામ } જગીરદાર, રાધનપુર સ્ટેટ	૧
„	ત્રીકમરાવ ઉદેશ કર, કાઠીયાવાડ } એજનસી વકીલ, જુનાગઢ	૧
„	ત્રીભોવનદાસ આત્મારામ, આ. મા. ક. શા. પોરબંદર	૧
„	દયાશંકર શામજી, સેક્રેટરી, કચ્છ અંબર લાયબ્રરી	૧
„	દીપચંદ ગોપાલજી, ટોલીઆ, ચુડા, કુંકાવાવ.....	૧
„	મોતીલાલ વિ. પ્રાણુલાલ ભચેચ, રાણપર, જલેઅમદાવાદ	૧
„	મનમોહન કમળસીં મેહેતા, ભાવનગર.....	૧
„	નાથાભાઈ લલુભાઈ વકીલના, સુરત.....	૧
„	નરેતમદાસ વીશંતુરામ, કોચીન.....	૧
„	સરવેશ્વર ભોગીલાલ, રાજકોટ.....	૧
„	ઠકર માવજી વિ. ગોવિંદજી, ડેરાકાઠન- } મીલસ કવીલેન, ત્રાવણકોર	૧
„	ચાંપશી હરીદાસ મેહતા, ચારેઆભાઈ ટોપણ, જંગબાર	૧
„	ચંદુલાલ લલુભાઈ, પુના	૧
„	કાસમભાઈ અલીભાઈ, કોચીન.....	૧
„	હરભમ લક્ષ્મીદાસ, મુંબઈ.....	૧
„	જમનાદાસ ગોવરધનદાસ, મુંબઈ.....	૧
„	મથુરાદાસ હરીદાસ ,.....	૧
„	નારણભાઈ દયારામ, ,.....	૧
„	ધરમશી દયાલ, ,.....	૧
„	શાકરલાલ દુરગારામ દેશાઈ, ,.....	૧

	૮૧૫
„ કનૈયાલાલ જમનાદાસ,	૧
„ કરશનદાસ વિં હરજીવન	૨
„ ઇશ્વારીમ મહમદ સયાણી	૧
„ ધનજીભાઈ દોરાયજી મીશતરી,	૧
„ જોશી મયરાંદાસ કાલીદાસ, ઇ,	૧
„ ઠક્કર ભીમજી હેમરાજ	૧
„ ઠક્કર નરોત્તમ રામજી	૧
„ શા. કેશવજી કુંવરજી	૧
„ શા. તારાચંદ વિં દેવરાજ	૧
„ વશનજી નયુ	૧
„ જીજ્ઞા હરખચંદ	૧
„ પ્રેમજી કચરા	૧
„ વિષ્ણુ વિહલ વડનગરના	૧
„ વીરચંદ રાધવજી ખી. એ.	૧
„ વીરજી ડાહ્યાભાઈ	૧
„ રતીલાલ ખીં મજમુદાર	૧
„ જમનાદાસ એચ. દર	૧

